

Σχολή Κλασικών & Ανθρωπιστικών Σπουδών
Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
« ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ »

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
ΠΑΜΠΛΕΚΗ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΠΕΡΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΤΑΡΤΖΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ
ΕΓΚΩΜΙΟ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ

Όνομα φοιτήτριας : Μαρίνα Δοϊτσίδου
ΑΜ : 60040

Μέλη τριμελούς επιτροπής:

Νικόλαος Μαυρέλος	(επιβλέπων)
Στέση Αθήνη	(μέλος)
Κωνσταντίνος Δανόπουλος	(μέλος)

Κομοτηνή, Σεπτέμβριος 2021

Η Μαρίνα Δοϊτσίδου, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Οι φιλοσοφικές τοποθετήσεις του Δημήτριου Καταρτζή στο έργο «Εγκώμιο του φιλοσόφου» και του Χριστόδουλου Παμπλέκη στο πρώτο κεφάλαιο του έργου «Περί Φιλοσόφου»» αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή / και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στοχοθεσία της παρούσας εργασίας αποτελεί η παρουσίαση των φιλοσοφικών τοποθετήσεων δύο μεγάλων διανοητών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, του Χριστόδουλου Παμπλέκη και του Δημήτριου Καταρτζή, καθώς και η ανάδειξη της επίδρασης που δέχτηκαν από τις ιδέες ευρωπαϊών διανοητών σε ό,τι αφορά την έννοια της φιλοσοφίας. Μολονότι και οι δύο κινούνται μέσα στον κόσμο και στην νοοτροπία του Διαφωτισμού, οι μελετητές επέλεξαν να εστιάσουν σε συγκεκριμένα σημεία της δράσης τους με αποτέλεσμα να μην αναδειχθούν εξ ολοκλήρου οι απόψεις τους πάνω στα φιλοσοφικά ζητήματα. Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με τον Χριστόδουλο Παμπλέκη οι μελετητές εξετάζουν επιγραμματικά τη συμβολή του στην ένταξη των δυτικών αντιλήψεων, καθώς και τη διαμόρφωση των προσωπικών του ιδεολογιών στην υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνική κοινωνία, χωρίς να εξετάζουν αναλυτικά το συγκεκριμένο κείμενό του με αφορμή το θέμα αυτό. Ο Δημήτριος Καταρτζής απεναντίας θεωρήθηκε ως ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, χάρη στην ενασχόλησή του με το γλωσσικό ζήτημα, αλλά και στις ενέργειές του για την αναμόρφωση του παιδαγωγικού συστήματος. Δεν υπάρχει, εντούτοις, μια μελέτη που να αφορά αποκλειστικά στις απόψεις του για την έννοια των λέξεων φιλοσοφία ή/και φιλόσοφος, πράγμα που θα επιχειρηθεί στην παρούσα εργασία.

Και για τις δύο περιπτώσεις θα αξιοποιήσουμε πρωτογενές υλικό, σε συνδυασμό με διάφορες απόψεις ερευνητών με σκοπό να αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο οι δύο λόγιοι καλλιέργησαν την έννοια της φιλοσοφίας στις συνειδήσεις τους, με αφορμή το συγκεκριμένο υλικό. Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να αναδείξει τον στοχασμό των δύο διανοητών και σε θέματα που αφορούν την φιλοσοφία, αλλά και την θρησκεία, την κοινωνία και την πολιτική. Μέσα από την ανάλυση των δύο έργων των φιλοσόφων θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις προσπάθειες που κατέβαλαν για την πνευματική ανανέωση της υπό Οθωμανικής κυριαρχίας ελληνικής κοινωνίας, μέσω της διερεύνησης των όρων «φιλόσοφος» και «φιλοσοφία».

Επιπλέον, στην παρούσα εργασία πρόκειται να παρουσιαστεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ο τρόπος με τον οποίο ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός προσέγγισε την έννοια της φιλοσοφίας, αλλά και τους λόγους που στις αρχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού¹ ο όρος αυτός αντιμετωπίστηκε επιφυλακτικά και σε ορισμένες περιπτώσεις εχθρικά. Επίσης κατά τη διάρκεια εξέτασης των έργων θα εντοπίσουμε και θα σχολιάσουμε την επιρροή που δέχτηκαν οι δύο φιλόσοφοι τόσο από την αρχαιοελληνική φιλοσοφία, όσο και από τη γαλλική φιλοσοφία και τα άρθρα της *Εγκυκλοπαίδειας*.

Στο σημείο αυτό οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον εποπτεύοντα καθηγητή μου κύριο Νικόλαο Μαυρέλο για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του σε όλα τα στάδια της εργασίας μου. Οι υποδεικνυόμενες κατευθύνσεις του συνέβαλαν αποφασιστικά στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα δύο μέλη της επιτροπής την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Πανε-

---

¹ Σχετικά με την περιοδολόγηση της πρώιμης φάσης του Νεοελληνικού πνευματικού κινήματος ακολουθώ τις έρευνες του Jacques Bouchard, του Νίκου Μαυρέλου και του Κ.Θ. Δημαρά. Βλ. Ζακ Μπουσάρ, «πρόταση περιοδολόγησης του Πρώιμου Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Νέα Εστία*, τχ. 1886, (Μάρτιος 2021), 285-295, Νίκος Μαυρέλος, *Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι στα Βαλκάνια και την Ευρώπη: η απαρχή της Νεοτερικότητας (1664-1727)*, Υπό δημοσίευση στα πρακτικά του 4ου Συνεδρίου Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών με θέμα «Ελληνισμός και Βαλκάνια - αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)» (Κομοτηνή: 22-24 Νοεμβρίου 2019), καθώς και Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα, 2009, 1.

πιστημίου Πατρών Στέση Αθήνη και τον Επίκουρο Καθηγητή Κωνσταντίνο Δανόπουλο για τις παρατηρήσεις και το ενδιαφέρον με το οποίο προσέγγισαν την εργασία μου.

Λέξεις - κλειδιά : Φιλοσοφία, Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Εγκυκλοπαιδισμός, Θρησκεία, Αρχαιοελληνική φιλοσοφία.

ABSTRACT

The aim of this dissertation is to present the philosophical beliefs of two great intellectuals of the Modern Greek Enlightenment, Dimitrios Katartzis and Christodoulos Pamplekis, as well as to trace the influence they received from Western European philosophical ideas as far as the meaning of the term philosophy is concerned. Although both of them experienced the culture of the Enlightenment, the bibliography on their work focuses on specific points of their actions and as a result it does not trace their views on philosophical issues. Christodoulos Pamplekis was an extremely controversial personality. In this study, we will try to trace his presence in the Modern Greek thought, and also the way he tried to introduce and define the meaning of philosophy within the frame of the Greek civilization. On the other hand, Dimitrios Katartzis was considered one of the most important representatives of the Modern Greek Enlightenment, thanks to his involvement with the language issue, but also in his actions for the correction of the pedagogical system.

In addition, the purpose of this dissertation is to present in wider context the way in which the European Enlightenment approached the meaning of philosophy and also the reason why, in the beginning of the Modern Greek Enlightenment this term was treated cautiously and in some cases in a rather hostile manner. Also, during of the examination of *Περί φιλοσόφου* and *Εγκώμιο του φιλοσόφου* we will identify and comment on the influence that the two philosophers receive some ideas from the ancient Greek philosophy and from the French philosophy and the *Encyclopedie* articles.

In this study we will examine thoroughly the original texts, in combination with various views of researchers in order to understand the way in which the two intellectuals cultivated the meaning of philosophy in their consciousness. In the present study I will try to highlight the way that the two intellectuals were thinking, not only for the philosophical issues, but also for the issues that are related with religion, society and politics. Through the analysis of *Περί φιλοσόφου* and *Εγκώμιο του φιλοσόφου* I will try to prove that both Christodoulos Pamplekis and Dimitrios Katartzis contributed on the spiritual renewal when the Greek society was under Ottoman possession, through the reclamation of the terms “philosopher” and “philosophy”.

At this point I would like to thank the supervisor, professor Nikolaos Mavrelos for his valuable corrections at all the stages of my study. His directions contributed decidedly to the elaboration of the present dissertation. Also, I would like to thank Ass. Prof. Stesi Athini and Ass. Prof. Konstantinos Danopoulos, for the observations and the interest with which they approached my study.

Keywords : Philosophy, European Enlightenment, Modern Greek Enlightenment, Encyclopedism, Religion, Ancient Greek philosophy.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ABSTRACT	5
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

1. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ	
1.1. Ορισμός.	11
1.2 Ο κύκλος των εγκυκλοπαιδιστών στη Γαλλία.	22
1.3 Διαφωτισμός και θρησκεία.	27
1.4 Ο Spinoza και η σπινοζική θεωρία για τον Θεό και τον άνθρωπο.	32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Ο ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ.	36
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ.	47
---	----

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΠΑΜΠΛΕΚΗ ΣΤΟ
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ *ΠΕΡΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ*

1. Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΠΑΜΠΛΕΚΗ. 54

1. ΠΕΡΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ, ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΦΥΣΙΚΩΝ, ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΩΝ, ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΕΙΩΝ ΑΡΧΩΝ. 60

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΑΡΕΤΩΝ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΤΑΡΤΖΗ *ΕΓΚΩΜΙΟ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ*

1. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΤΑΡΤΖΗ. 75

1. ΕΓΚΩΜΙΟ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ, ΜΑΚΑΡΙΣΜΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ, ΨΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΘΕΟΥ, ΤΑΛΑΝΙΣΜΑ ΤΟΥ ΔΕΙΣΙΔΑΙΜΩΝ. 81

Επίλογος 130

Βιβλιογραφία - πηγές 133

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία έχει ως κύριο στόχο την αποτύπωση των απόψεων περί φιλοσοφίας που εξέφρασαν στα έργα τους ο Χριστόδουλος Παμπλέκης και ο Δημήτριος Καταρτζής, και πιο συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο του *Περί φιλοσόφου* και του *Εγκωμίου του Φιλοσόφου*, αντιστοίχως. Αναλυτικότερα, η μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη εκ των οποίων το πρώτο αποτελείται από την εξέταση επιμέρους τάσεων και προσωπικοτήτων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού με σκοπό να αντιληφθούμε το κατά πόσο η νοοτροπία της Δύσης επηρέασε τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, ειδικότερα κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας πρόκειται να πραγματοποιηθεί η ανάλυση των δύο έργων, καθώς και η ανίχνευση της πορείας των φιλοσόφων κατά τη διάρκεια της ζωής τους, καθώς και τους λόγους ενασχόλησής τους με τη φιλοσοφία. Τέλος, θα συγκρίνουμε τα δύο έργα προκειμένου να εξετάσουμε τα κοινά σημεία της φιλοσοφικής σκέψης των δύο διανοητών.

Πιο συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της εργασίας θα παρουσιάσουμε έναν συνοπτικό ορισμό του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, προκειμένου να εξετάσουμε το κατά πόσο οι βασικές αρχές του επηρέασαν τον στοχασμό των δύο φιλοσόφων και τους ώθησε να τις εντάξουν στα έργα τους. Μέσω της ανάλυσης των δύο έργων θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε τα προοδευτικά σημεία της σκέψης του Διαφωτισμού, καθώς επίσης και να καταλήξουμε στο συμπέρασμα εάν οι αντιλήψεις που πρόσβευαν οι δύο λόγιοι τοποθετούνται στη σφαίρα του μετριοπαθούς ή ριζοσπαστικού Διαφωτισμού, με τον τρόπο που τον περιγράφει ο Israel. Ο Διαφωτισμός δεν υπήρξε ένα μονοδιάστατο κίνημα, καθώς κύρια επιδίωξή του αποτέλεσε η επιθυμία του για την εξέλιξη της επιστήμης σε διάφορους τομείς. Αυτή την τοποθέτηση θα προσπαθήσουμε να την εντοπίσουμε και στον τρόπο σκέψης, τόσο του Χριστόδουλου Παμπλέκη όσο και του Δημήτριου Καταρτζή, και να επισημάνουμε τα σημεία που ενδέχεται να φανερώνουν την επίδραση της φιλοσοφίας στην κοινωνία, τη θρησκεία, αλλά και την πολιτική.

Λαμβάνοντας υπόψη την τοποθέτηση πολλών μελετητών που υποστηρίζουν πως οι δύο λόγιοι ασπάστηκαν και ενέταξαν στα έργα τους αποσπάσματα από το κορυφαίο συλλογικό έργο της *Εγκυκλοπαίδειας*, θα κληθούμε να εντοπίσουμε τόσο στο πρώτο κεφάλαιο του *Περί φιλοσόφου*, όσο και στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου* τα σημεία αυτά, καθώς επίσης και την γενικότερη επιρροή που δέχτηκαν από τους Γάλλους διαφωτιστές. Σύμφωνα με πολλούς μελετητές, η Γαλλία κατέχει την πρωτοκαθεδρία στην ανάπτυξη νέων μεθόδων του φιλοσοφείν, ωστόσο βασικός κατασταλτικός παράγοντας για την διάδοση αυτών των μεθόδων υπήρξε ο θεσμός της Εκκλησίας. Παραθέτοντας ορισμένες πληροφορίες για την σχέση μεταξύ του κινήματος των Φώτων και της θρησκείας στο κυρίως μέρος της εργασίας, θα ανιχνεύσουμε την στάση που κράτησαν οι δύο διανοητές απέναντι στα θέματα που αφορούσαν τη θρησκεία και θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τα σημεία στα οποία οι απόψεις τους συγκλίνουν ή διαφοροποιούνται εντελώς.

Το πρώτο κεφάλαιο που αφορά τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό κλείνει με την επιγραμματική ανάλυση της σπινοζικής θεωρίας σε ό,τι αφορά τη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό. Το υποκεφάλαιο αυτό δεν εντάσσεται καθόλου τυχαία στην εργασία μας, διότι ο Ακαρνάνας Χριστόδουλος Παμπλέκης δέχτηκε σφοδρές επιθέσεις από τους εχθρούς των φιλοσοφικών του πεποιθήσεων με την κατηγορία του ενστερνισμού των σπινοζικών αντιλήψεων, που συνεπαγόταν με την αθεΐα. Στο υποκεφάλαιο αυτό θα μελε-

τήσουμε τον πρωτοποριακό τρόπο σκέψης του Spinoza, καθώς και τις καινοτόμες αμφισβητήσεις με στόχο να ανιχνεύσουμε τυχόν επιρροές του στο έργο του Παμπλέκη, αν και εφόσον έχει επηρεαστεί από αυτές.

Το δεύτερο κεφάλαιο πρόκειται να πραγματευτεί την εξέλιξη του πνευματικού κινήματος στον ελληνόφωνο χώρο κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Θα επισημάνουμε την προσπάθεια που κατέβαλαν οι διανοητές προκειμένου να αναπτυχθούν περαιτέρω τα δυτικά φρονήματα στον υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνισμό. Ταυτόχρονα, ωστόσο, θα αναρωτηθούμε εάν οι λόγιοι αναπαρήγαγαν τα ευρωπαϊκά πρότυπα, χωρίς να εισάγουν κάποιο στοιχείο πρωτοτυπίας ή εάν ανέπτυξαν μία δική τους πρωτότυπη σκέψη σε ό,τι αφορούσε το κίνημα των Φώτων. Στον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό κύριος στόχος της ανάπτυξης του κινήματος υπήρξε η πνευματική άνθηση και η εξέλιξη των επιστημών. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, λαμβάνοντας υπόψη τις έρευνες ορισμένων μελετητών, θα εξετάσουμε τους βασικούς λόγους ανάπτυξης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και τον κυρίαρχο ρόλο που διαδραμάτισε στην καθ' ημάς κοινωνία. Περισσότερα ερωτήματα που πρόκειται να μας απασχολήσουν είναι το αν και κατά πόσο η Εκκλησία επηρέασε την εξάπλωση των διαφωτιστικών αντιλήψεων και με ποιο τρόπο, αλλά και τη στάση που κράτησαν οι λόγιοι σε κάθε περίπτωση. Επιπλέον, θα αναφερθούμε στην σημασία των μεταφράσεων, καθώς και στην επιρροή που δέχτηκαν οι δύο διανοητές από την Γαλλική *Εγκυκλοπαίδεια*.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο της εισαγωγής θα μελετήσουμε βαθύτερα την έννοια της φιλοσοφίας, αλλά και τη σημασία της στη ζωή του ανθρώπου. Θα εξετάσουμε το ρόλο της φιλοσοφίας κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, αλλά και το κατά πόσο μπορεί να συμβάλει η φιλοσοφία στην ελευθερία του τρόπου σκέψης του ανθρώπου. Η τοποθέτηση του Israel θα αποβεί ιδιαίτερα κατατοπιστική για τον ορισμό της φιλοσοφίας, ωστόσο στη συνέχεια θα εστιάσουμε στον τρόπο με τον οποίο η καθ' ημάς κοινωνία προσέλαβε τις έννοιες του φιλοσόφου και της φιλοσοφίας. Ο σκοπός αυτού του κεφαλαίου υπήρξε η προβολή της αληθινής φύσης της φιλοσοφίας και η συνεισφορά της στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Επιδιώκουμε να αποδείξουμε αν όντως η σημασία του φιλοσοφείν αποτελεί μία επικίνδυνη πράξη, όπως θεωρήθηκε στις αρχές της σύστασης του κινήματος, κάτι που ώθησε τον Χριστόδουλο Παμπλέκη και τον Δημήτριο Καταρτζή στην συγγραφή των δύο συγκεκριμένων έργων.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αποτελείται από την ανάλυση των δύο έργων, καθώς και την συνοπτική παρουσίαση της πορείας της ζωής και του έργου των φιλοσόφων προκειμένου να αντιληφθούμε πληρέστερα τη φιλοσοφική τους πορεία και δράση. Το πρώτο κεφάλαιο αφορά το έργο του Χριστόδουλου Παμπλέκη, *Περί φιλοσόφου*. Θα κληθούμε να εξετάσουμε κατά πόσο ο Ακαρνάνας λόγιος παίρνει θέση στα θέματα που αφορούν τη φιλοσοφία, πώς την ορίζει και πώς αντιλαμβάνεται ο ίδιος τη συνεισφορά της σε διάφορους τομείς. Επιπλέον θα εξετάσουμε αν όντως ο φιλόσοφος εντάσσει άρθρα της *Εγκυκλοπαίδειας* στο έργο του, όπως έχει υποστηρίξει ο Νούτσος², καθώς επίσης και αν εισάγει στοιχεία της σπινοζικής θεωρίας στο πρώτο κεφάλαιο του *Περί φιλοσόφου*. Θα σχολιάσουμε τη στάση του λογίου απέναντι στους εκπροσώπους των φιλοσοφικών ιδεών, αλλά και τη σκέψη του σε ό,τι σχετίζεται με τα θέματα της θρησκείας. Τέλος, μέσα από την ανάλυση των απόψεών του, θα εξετάσουμε αν τελικά υπήρξε όντως ένας ριζοσπαστικός φιλόσοφος που διέδιδε επικίνδυνες ιδέες ή απλά υπήρξε ένας αρκετά πρωτοποριακός λόγιος για την εποχή του.

Το δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνει την ανάλυση του έργου του Δημήτριου Καταρτζή με τίτλο, *Εγ-*

² Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και «Encyclopédie». Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Εραμιστής*, τόμ. 17, Αθήνα, 1981, 13-24. Επίσης βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Αθήνα, Κέδρος, 1981, 53-60.

κόμιο του φιλοσόφου. Κύριο μέλημα του λογίου στο συγκεκριμένο έργο αποτελεί η εξύμνηση των αρετών του φιλοσόφου και η αποκατάσταση της έννοιας της φιλοσοφίας, που, όπως θα δούμε, γίνεται με αρκετά περίτεχνο τρόπο. Κατά τη διάρκεια ανάλυσης του έργου θα εξετάσουμε τη στάση του λογίου απέναντι στην Εκκλησία, αλλά και την άποψή του σε ό,τι αφορά μία ενδεχόμενη συμπόρευση της φιλοσοφίας με την χριστιανική πίστη. Επιπλέον θα σχολιάσουμε τις επιρροές που δέχτηκε τόσο από την αρχαιοελληνική φιλοσοφία, όσο και από τη δυτική και θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τα σημεία όπου ο Φαναριώτης λόγιος εισάγει θεωρίες από το συλλογικό έργο της *Εγκυκλοπαίδειας*. Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα προξενούσε μία περαιτέρω έρευνα σχετικά με τη στάση του Καταρτζή απέναντι στον Voltaire, όπως και οι απόψεις του στα θέματα που αφορούν την ορθή μορφή διακυβέρνησης.

Η παρούσα εργασία στόχο έχει να αναδείξει τη σημασία της φιλοσοφίας και τον τρόπο με τον οποίο ο Χριστόδουλος Παμπλέκης και ο Δημήτριος Καταρτζής την εισήγαγαν στα έργα τους. Επιπλέον σκοπός μας είναι να αντιληφθούμε πώς αφομοίωσαν οι Έλληνες λόγιοι οι δυτικές ιδέες και κατά πόσο φάνηκαν δεκτικοί προς τα καινοτόμα πρότυπα. Η έννοια της φιλοσοφίας στην σύγχρονη εποχή συνδέεται άρρηκτα με την ελευθερία του πνεύματος, ωστόσο στην εν λόγω εργασία θα εξετάσουμε τον ρόλο που διαδραμάτισε κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνισμό.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

I. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

i) Ορισμός

Με τον όρο Διαφωτισμός εννοείται το πνευματικό εκείνο κίνημα, του οποίου οι ρίζες καλύπτουν μεγάλο μέρος του 17ου, καθώς και του 18ου αιώνα. Σχετικά με την αφετηρία του κινήματος οι απόψεις δίστανται, ωστόσο, έχει υποστηριχθεί πως «αν εξετάσουμε δείκτες όπως η παραγωγή και η κατανάλωση βιβλίων και εντύπων, ο Διαφωτισμός ήταν κυρίως γαλλικό και βρετανικό (ή, μάλλον, σκοτσέζικο) πνευματικό ρεύμα [...]».³ Η Επανάσταση του 1688 στη Αγγλία, με την οποία κηρύχθηκε η αρχή του τέλους της μοναρχίας στην Ευρώπη, συνέβαλε στο να ξεκινήσει μία ραγδαία εξάπλωση στη Γαλλία, σε άλλες χώρες της Ευρώπης, αλλά και έξω από αυτή. Το κίνημα του Διαφωτισμού⁴ μπορεί να θεωρηθεί και ως απότοκο της Επιστημονικής Επανάστασης, καθώς κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται η γέννηση νέων ιδεών στην αστρονομία, στη χημεία, στη φυσική και σε άλλες επιστήμες, που οδήγησαν στην απόρριψη των αυθεντιών της αρχαιότητας, αλλά και των δογμάτων του Μεσαίωνα. Παρατηρείται μία έντονη τάση για αναθεώρηση των αριστοτελικών ιδεών, καθώς επίσης και η επιθυμία της ενεργότερης ένταξης των μαθηματικών επιστημών στη φιλοσοφία. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός πως αυτή η περίοδος, ονομάστηκε και «Εποχή του Ρασιοναλισμού»⁵ ή αλλιώς «Εποχή του ορθολογισμού».⁶ Σύμφωνα με τους ορθολογιστές φιλοσόφους, κορωνίδα των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του ανθρώπου οφείλει να είναι η λογική σκέψη και ο ορθός λόγος. Στα τέλη του 17ου αιώνα λοιπόν, άρχισε να επικρατεί η άποψη πως μόνο μέσω του ορθού λόγου ο άνθρωπος θα καταφέρει να γνωρίσει τον κόσμο, αλλά και θα αναπτύξει ορισμένες δεξιότητες που θα τον βοηθήσουν να ανακαλύψει περισσότερο τις δυνατότητες του νου του.

³ Βλ. Stuart Hall, Bram Gieben, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρ Τσακίρης, Σαββάλας, Αθήνα, 2003, 52.

⁴ Περισσότερες πληροφορίες για τον Διαφωτισμό βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, Oxford, University Press, 2011, 1. Η απόδοση των αποσπασμάτων από τα αγγλικά στα ελληνικά είναι δική μου.

⁵ Η λέξη rationalism προέρχεται από το λατινικό ratio, που στα ελληνικά σημαίνει λόγος. Δίνει έμφαση στον ορθό λόγο και εμπιστεύεται τις δυνάμεις του νου περισσότερο από τις αισθήσεις. Βλ. D N Stavropoulos & A S Hornby, *Oxford English-Greek learner's dictionary*, Oxford University Press, Oxford New York, 2008, 433, το σχετικό λήμμα για τη λέξη rationalism.

⁶ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμ. Α', Θεμέλιο, Αθήνα, 2004, 47.

Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κονδύλη, γύρω από την έννοια του ορθολογισμού, που κατέληξε να γίνει μία από τις βασικότερες ιδέες που πρόσβευε ο Διαφωτισμός, επικράτησε μία ασάφεια και μία σύγχυση εξαιτίας της πολυσημίας που προέκυψε από την «υπερβολικά συχνή χρήση της έννοιας».⁷ Αποδείχθηκε ένας ιδιαίτερα «πολεμικός χαρακτήρας»⁸, αφού εναντιώθηκε με έντονη την αίσθηση του «ανταγωνισμού» απέναντι στη «σχολαστική σκέψη», στην «αυθεντία», στον «Μεσαίωνα», στον «μυστικισμό» κτλ.⁹ Ο ορθολογισμός μέσω της λογικής σκέψης, επιζητούσε την ανατροπή των μέχρι τότε επιταγών. Γι' αυτόν το λόγο δεν περιορίστηκε μόνο στην αλλαγή του τρόπου σκέψης γύρω από τις επιστήμες, αλλά επεκτάθηκε και στον τομέα της θρησκείας, όπου εκεί γνώρισε σφοδρές αντιδράσεις.

Στον ορθολογισμό επίσης παρατηρείται μία «δυναρχική»¹⁰ τάση, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις δημιουργεί αντιπαραθέσεις. Πιο συγκεκριμένα, ο ορθολογισμός καταφέρνει να συνδυάσει την ύπαρξη δύο αντιφατικών ρευμάτων, αυτό της νοησιαρχίας και αυτό της αισθησιαρχίας. Ο Παναγιώτης Κονδύλης χαρακτηρίζει την έννοια αυτή ως «κοσμοθεωρητική θεμελιώδη στάση»¹¹, η οποία διακρίνεται από τα νοησιαρχικά γνωρίσματα του «γνωσιοθεωρητικού» και του «ηθικοφιλοσοφικού» ορθολογισμού. Τα χαρακτηριστικά αυτά όμως έρχονται σε αντιπαράθεση με την αισθησιαρχία, δηλαδή τον εμπειρισμό, και αυτό συμβαίνει διότι οι ιδέες του εμπειρισμού τείνουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, να ταράζουν τις ισορροπίες. Ο εμπειρισμός υποστηρίζει ότι οι ιδέες προέρχονται είτε από την εμπειρία¹², είτε από τις εξωτερικές ή εσωτερικές αισθήσεις. Αυτή η τοποθέτηση, οδηγεί στο συμπέρασμα πως στην ουσία η γνώση βασίζεται στην εμπειρία.

Κυριότερος εκπρόσωπος του εμπειρισμού υπήρξε ο Άγγλος φιλόσοφος John Locke. Μία από τις σημαντικότερες τοποθετήσεις του φιλοσόφου υπήρξε η αντίληψη πως ο ανθρώπινος νους αποτελεί έναν άγραφο πίνακα (tabula rasa), αποκλείοντας με αυτόν τον τρόπο την ύπαρξη οποιασδήποτε προϋπάρχουσας σκέψης. Βασική θέση του εμπειρισμού αποτελεί η αντίληψη πως οτιδήποτε γνωρίζουμε για τον κόσμο, είναι ό,τι μας επιτρέπουν οι αισθήσεις μας να αντιληφθούμε.¹³ Αυτή η ιδέα, αναπτύχθηκε μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα διαμάχης με το ρεύμα του σκεπτικισμού, που αργότερα έγινε εντονότερο με τους ιδεολογικούς διαδόχους του Locke, τον Hume και τον Berkeley. Αργότερα ο Kant, μελετώντας τις αρχές του εμπειρισμού θα προχωρήσει σε μία κριτική θεώρηση του ρεύματος σε συνδυασμό με αυτό του ορθολογισμού και θα αποβεί ο συνδετικός κρίκος των δύο βασικότερων διαφωτιστικών φιλοσοφικών ρευμάτων του 18ου αιώνα.

Ήδη, και μόνο με την αναφορά σε αυτά τα δύο ρεύματα, είμαστε σε θέση να συνειδητοποιήσουμε πως οι ιδέες του Διαφωτισμού εξελίσσονταν με ραγδαίους ρυθμούς, χωρίς όμως να βρίσκουν όλους τους εκπροσώπους του σύμφωνους με αυτές τις εξελίξεις. Δεν παρατηρείται ομοφωνία σε ό,τι αφορά τις φιλοσοφικές αντιλήψεις, καθώς ο κάθε φιλόσοφος αναπτύσσει τον λογισμό του ανάλογα με τις επιρροές που δέχεται από το περιβάλλον του, είτε από τα προσωπικά του φιλοσοφικά ενδιαφέροντα είτε από τις αντιλήψεις που διέδιδαν προγενέστεροι λόγιοι. Οι φιλόσοφοι δρουν σε μία περίοδο που γνωρίζει ταχύτατους ρυθμούς ανάπτυξης τόσο στον κοινωνικοοικονομικό τομέα, όσο και στον πνευματικό. Εξαιτίας επομένως αυτής της προόδου, επιδιώκει ο καθένας από αυτούς να εδραιώσει το δικό του φι-

⁷ *ό.π.*

⁸ *ό.π.*, 57.

⁹ *ό.π.*

¹⁰ *ό.π.*, 67.

¹¹ *ό.π.*, 68.

¹² Βλ. Το σχετικό λήμμα για τον εμπειρισμό αντλήθηκε από το ηλεκτρονικό λεξικό, The Oxford companion to Philosophy new edition, χωρίς σελιδαρίθμηση :

<https://books.google.gr/books?id=bJFCaWAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false> .

¹³ *ό.π.*

λοσοφικό σύστημα και να αναδείξει την προσωπική του έρευνα πάνω στις επιστήμες.

Ο 17ος αιώνας υπήρξε μία περίοδος καινοτομίας, αφού κορυφαίοι φιλόσοφοι κατάφεραν να εδραιώσουν τις ιδέες τους και να γίνουν πηγή έμπνευσης σε μεταγενέστερους λογίους, οι οποίοι δεν παρέλειπαν να παραπέμπουν στα έργα τους τις θεωρίες τους και να εκφράζουν τον θαυμασμό τους. Αυτός ο αιώνας κατάφερε να δει «την πραγματική αποστολή της φιλοσοφίας στην κατασκευή του φιλοσοφικού “συστήματος”». ¹⁴ Η επιθυμία για την εξέλιξη της επιστήμης σε διάφορους τομείς όπως η φιλοσοφία, τα μαθηματικά, η φυσική κ.ά., οδήγησε το κίνημα του Διαφωτισμού στην κορύφωσή του κατά τον 18ο αιώνα. Σε αυτόν τον αιώνα ο Διαφωτισμός παύει να θέτει ως πηγή έμπνευσής του τις φιλοσοφικές επιταγές του παρελθόντος και προχωρά στην κατασκευή ενός ιδεώδους «σύμφωνα με το πρότυπο και το υπόδειγμα της σύγχρονης του φυσικής επιστήμης». ¹⁵ Στη συγκεκριμένη εργασία θα εστιάσουμε κυρίως στο δεύτερο μισό του 18ου, διότι είναι η περίοδος δράσης του Δημήτριου Καταρτζή και του Χριστόδουλου Παμπλέκη.

Όπως έχει προαναφερθεί, το πνεύμα του Διαφωτισμού εντοπίζεται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές ανάλογα με την χώρα και τον πολιτισμό ανά τον κόσμο. Οι μελετητές ωστόσο, υποστηρίζουν πως ρίζωσε και αναπτύχθηκε κυρίως στην Δυτική Ευρώπη, του 18ου αιώνα. Επίσης, έχει θεωρηθεί πως οι απαρχές του πνευματικού αυτού κινήματος υπολογίζεται από την Αναγέννηση και πέρα, ενώ άμα θέλουμε να αναζητήσουμε πιο βαθιά τις ρίζες του θα ήταν ορθότερο να εξετάσουμε την αρχή του «και πιο πίσω ως και τον Gassendi». ¹⁶ Ο λόγος για τον οποίο ανατρέχουμε έναν αιώνα πίσω είναι εξαιτίας της σκέψης «του Διαφωτισμού που συνιστά ουμανισμό». ¹⁷ Με βάση αυτή την τοποθέτηση θα υποστηρίξαμε πως, η πνευματική κίνηση του ουμανισμού ¹⁸ που εκδηλώθηκε την περίοδο του Ύστερου Μεσαίωνα, συνέβαλε στην μετέπειτα ανάπτυξη του διαφωτιστικού κινήματος. Όμως είναι όντως κατάλληλη η περίοδος της Αναγέννησης για την αναζήτηση της αρχής της σύστασης του κινήματος; Ένα χαρακτηριστικό, το οποίο απέβη καθοριστικό για την προετοιμασία της αποδοχής όλων των πρωτοποριακών αντιλήψεων του Διαφωτισμού, αποτέλεσε η πολυμέρεια. Η Ευρώπη γνώρισε την πολυμέρεια και τα ευεργετικά αποτελέσματά της.

Ωστόσο, έχει σημειωθεί η άποψη πως δεν ήταν η πρώτη που κατάφερε να έρθει σε επαφή και να την κατακτήσει. Φαίνεται πως ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός κατείχε την πρωτοκαθεδρία στην άνθιση της συγκεκριμένης έννοιας. Οι ελληνικές πόλεις της αρχαιότητας δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο γεωγραφικό σύνολο, αλλά χωρίζονταν εξαιτίας κάποιων εμποδίων. Το γεγονός αυτό ευνόησε την ανεξαρτητοποίησή τους, όμως δεν τις απομάκρυνε αφού η κοινή γλώσσα και τα κοινά συμφέροντα ευνοούσαν την επικοινωνία μεταξύ τους. Είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε έναν αρκετά προοδευτικό τρόπο σκέψης στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, ο οποίος σε πολλές περιπτώσεις υπήρξε πηγή έμπνευσης για τους διαφωτιστές.

Ο Hume είχε δηλώσει πως : « η Ευρώπη είναι σήμερα ένα μεγάλης κλίμακας αντίγραφο του μοντέλου που ήταν άλλοτε σε μικρογραφία η Αρχαία Ελλάδα». ¹⁹ Ο φιλόσοφος συνεχίζει υποστηρί-

¹⁴ Βλ. Ernst Cassirer, *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Έρασμος, Αθήνα, 2008, 13.

¹⁵ *ό.π.*, 15.

¹⁶ Βλ. Κ.Θ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα, 2009, 25.

¹⁷ Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, επιμ. Γιάννης Αβραμίδης, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη, 2011, 19.

¹⁸ Σχετικά με την επιρροή του ουμανισμού στον Διαφωτισμό οφείλουμε να αναφέρουμε πως, κατά τον 17ο αιώνα σημειώνεται μία εχθρική και κριτική στάση σε ό,τι αφορά τα θρησκευτικά ζητήματα. Βλ. Michel Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, εισ. - μτφρ. Στεφάνου Ροζάνη, Έρασμος, Αθήνα, 1988, 34-36.

¹⁹ Βλ. David Hume, *Δοκίμια φιλολογικά, ηθικά, πολιτικά*, επιμ. -μτφρ.- σχ. Παπανούτσος Π. Ευάγγελος, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα, 1990, 164-167.

ζοντας πως : «η Ευρώπη είναι η πιο κατακερματισμένη από τις τέσσερις ηπείρους του κόσμου [...] Γι' αυτό γεννήθηκαν στην Ελλάδα οι επιστήμες, γι' αυτό η Ευρώπη είναι μέχρι τούδε η μονιμότερη κατοικία τους».²⁰ Ο σεβασμός και η αναγνώριση προς τις επιστήμες που ανέδειξε ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός, φαίνεται και από το γεγονός πως όλα αυτά τα μεγάλα πνεύματα του κινήματος του Διαφωτισμού ενστερνίστηκαν και εξέλιξαν τοποθετήσεις αρχαίων φιλοσόφων όπως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη με ιδιαίτερο σεβασμό. Ειδικότερα για τον αριστοτελισμό, διαθέτουμε πολλές μελέτες τις οποίες θα δούμε μετά. Επιπλέον, η επικράτηση της σωκρατικής φιλοσοφίας θα αποβεί καθοριστική, αφού έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να πραγματοποιηθεί μία στροφή προς τις δυνάμεις του ανθρώπου και σε ό,τι αφορούσε την διάνοιά του. Στο κεντρικό μέρος της εργασίας και κατά την εξέταση των δύο έργων των φιλοσόφων, θα προσπαθήσουμε να αναζητήσουμε τα σημεία στα οποία παρατηρείται η εισαγωγή της έννοιας της σωκρατικής αυτογνωσίας.

Η μετάβαση, λοιπόν, από τον 17ο αιώνα, τον αιώνα του ορθολογισμού και του πειράματος, στον 18ο αιώνα που καθιερώθηκε ως η «Εποχή του Διαφωτισμού» ή ο «Αιώνας των Φώτων», πραγματοποιήθηκε μέσω της αποδοχής της λογικής σκέψης και ορισμένων βασικών θέσεων του κινήματος, όπως της πεποίθησης ότι ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να προοδεύει διαρκώς, κυρίως όταν οι θεσμοί όπως της Εκκλησίας και του κράτους αποστασιοποιούνται από αυτόν, την άσκηση κριτικής πάνω σε οποιαδήποτε ζήτημα, καθώς και την απόρριψη κάθε αυθεντίας. Ο Διαφωτισμός μπορεί να θεωρηθεί και ως μία διαδικασία επαγρύπνησης, διότι ώθησε τον λαό να διεκδικήσει τα «φυσικά δικαιώματά» του. Ως «φυσικά δικαιώματα»²¹ διακήρυξε ο Διαφωτισμός το δικαίωμα της ζωής, με την κατάρριψη της δουλείας, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, της ισονομίας, της ελευθερίας της σκέψης, της έκφρασης, αλλά και της πίστης. Το δικαίωμα της ανεξιθρησκίας αποδείχθηκε ένα από τα δυσκολότερα εγχειρήματα του κινήματος, αφού η Εκκλησία εξαπέλυσε τα βέλη της σε όλους όσους προσπάθησαν να θεμελιώσουν αυτή την ελευθερία. Ο πιο γνωστός υπέρμαχος της ανεξιθρησκίας, φαίνεται να είναι ο Βολταίρος, καθώς με αφορμή την υπόθεση Καλάς γράφει το έργο του *Πραγματεία περί ανεκτικότητας*²², όπου καταδικάζει κάθε μορφή φανατισμού και θρησκευτικής μισαλλοδοξίας. Το θέμα της ανεκτικότητας, πάνω σε ό,τι αφορά τη θρησκεία, θα μας απασχολήσει και στο κυρίως μέρος της εργασίας αφού, όπως θα δούμε, εξαιτίας των φιλοσοφικών του τοποθετήσεων ο Χριστόδουλος Παμπλέκης κατηγορήθηκε για αθεΐα και αφορίστηκε από την Εκκλησία. Η θρησκευτική εξουσία την συγκεκριμένη περίοδο δεν ήταν ακόμη έτοιμη να συλλάβει τέτοιου είδους αντιλήψεις και έτσι δεν κατάφερε να δεχτεί την προοδευτικότητα των ιδεών του φιλοσόφου, με αποτέλεσμα να προχωρήσει στην καταδίκη του. Στην παρούσα εργασία, θα κληθούμε να εξετάσουμε τις προτάσεις του φιλοσόφου που διατυπώνονται στο πρώτο κεφάλαιο του έργου του *Περί Φιλοσόφου*, προκειμένου να συμπεράνουμε αν όντως ο φιλόσοφος είχε εντάξει αυτές τις «επικίνδυνες» ιδέες για τις οποίες κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους του.

Προηγουμένως είδαμε πως για τον προσδιορισμό του Διαφωτισμού δόθηκε και ένας ακόμη αρκετά σημαντικός όρος, αυτός της *Εποχής των Φώτων*.²³ Αυτός ο όρος λοιπόν, άρχισε να χρησιμοποιείται προκειμένου να δοθεί σε αυτό το πνευματικό και κοινωνικό κίνημα μία ακόμη διάσταση. Η λέξη φωτισμός έχει, στη συγκεκριμένη περίπτωση, την κυριολεκτική και τη μεταφορική της σημασία. Η κυριολεκτική σημασία της λέξης έγκειται στην παροχή φωτός, ενώ μεταφορικά εννοείται η διαύγεια και η

²⁰ ό.π.

²¹ Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 19 κ.εξ.

²² Βλ. Βολταίρος, *Πραγματεία περί ανεκτικότητας*, μτφ. Γιώργος Καράμπελας, διαλέγεσθαι, Αθήνα, 2018.

²³ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, ό.π., 9. Κατά τον 18ο αιώνα, οι συγγραφείς συνήθιζαν να αναφέρονται στο κίνημα του Διαφωτισμού με τον όρο «ce siècle éclairé», δηλαδή «αυτός ο φωτισμένος αιώνας».

ευκρίνεια. Από την άλλη, το ρήμα διαφωτίζω έχει την έννοια της παροχής ολοκληρωμένων γνώσεων και σαφών πληροφοριών. Μέσα από την ετυμολογία των λέξεων συμπεραίνουμε πως δεν ήταν καθόλου τυχαία η επιλογή τους, καθώς σκοπός των λογίων του κινήματος αποτέλεσε η λύτρωση των ανθρώπων και η αποδέσμευση της νόησής τους από την κηδεμονία των κυρίαρχων τάξεων, που δεν ήταν άλλες από το απολυταρχικό κράτος και την Εκκλησία.²⁴ Η δύναμη που είχαν αποκτήσει αυτές οι δύο εξουσίες και η επιρροή που ασκούσαν στον λαό, ενοχλούσε αρκετά τους λογίους του Διαφωτισμού. Στράφηκαν αποφασιστικά εναντίον της αυθεντίας των δύο κηδεμονιών και ξεκίνησαν τον αγώνα για την καταπολέμηση της διάδοσης υποτιθέμενων και ανεξέταστων αληθειών.²⁵ Εν πρώτοις, θα λέγαμε πως οι αρχές του Διαφωτισμού προσπάθησαν να εναρμονιστούν με αυτές των δύο εξουσιών. Προσπάθησαν με συμβουλευτικό τόνο να διορθώσουν οτιδήποτε θεωρούσαν υπερβολικό ή ακόμη και εσφαλμένο. Στην πορεία όμως και εξαιτίας των αντιδράσεων του αντίπαλου δέοντος κατέληξαν, σε ορισμένες περιπτώσεις και ιδιαίτερα στη Δυτική Ευρώπη, να ασκείται οξεία κριτική εναντίον της θρησκείας²⁶, της πολιτικής εξουσίας, καθώς και στην κοινωνία που δεχόταν με τυφλή εμπιστοσύνη τις επιταγές τους. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε πως μία από τις βασικές επιδιώξεις του Διαφωτισμού, φαίνεται να είναι η καταπολέμηση των προκαταλήψεων και των δεισιδαιμονιών, καθώς και όλης αυτής της πλάνης που κρατούσε δέσμια την ανθρώπινη σκέψη. Το ευρωπαϊκό πνεύμα, επιθυμεί να ανατρέψει τις μεσαιωνικές κοσμοθεωρίες και να χειραφετηθεί από τις σκέψεις της. Οι αλλαγές που επέφεραν οι επιταγές του Διαφωτισμού στην Ευρώπη ήταν μεγάλες και επηρέασαν σχετικά άμεσα την κοινωνικοοικονομική ζωή. Έτσι, το 1760 ο Διαφωτισμός κατέληξε να θεωρείται ως ενσυνείδητη πνευματική επιλογή.

Ο «πιο σημαντικός θεωρητικός της ελευθερίας της συνείδησης στη γαλλική φιλοσοφία του 17ου αιώνα»²⁷, Pierre Bayle, κατάφερε με την εισαγωγή ενός όρου, να προσδώσει την ουσία του Διαφωτισμού. Το κριτικό πνεύμα λοιπόν, κατάφερε να αντιπροσωπεύσει τη στάση όλων των «φωτισμένων» λογίων του αιώνα, οι οποίοι επιθυμούσαν την καθιέρωση δικαιωμάτων όπως, την επικύρωση της σημασίας του ορθού λόγου, καθώς και της εμπειριστικής γνωσιολογίας, την εξέλιξη της σύγχρονης επιστήμης και κυρίως, την αποδέσμευση από τον δογματισμό. Κατά τον Τόντοροφ²⁸, ο Διαφωτισμός «είναι μία εποχή κατάληξης, ανακεφαλαίωσης, σύνθεσης», χωρίς όμως να επιφέρει κάποια ριζική καινοτομία. Στη συνέχεια υποστηρίζει πως «ο Διαφωτισμός απορροφά και συναρθρώνει απόψεις που στο παρελθόν βρίσκονταν σε σύγκρουση». Ουσιαστικά, ο Τόντοροφ υποστηρίζει πως οι ιδέες του

²⁴ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Έρασμος, Αθήνα, 2004, 11. Π. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμ. Β', Θεμέλιο, Αθήνα, 2004, 37.

²⁵ Βλ. Jonathan Israel, *Η Ευρώπη και ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός=Europe and the radical enlightenment*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2005, 17 κ. εξ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 77-93. Στο πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου του ο Τοντόροφ, πραγματεύεται την έννοια της αλήθειας. Συγκεκριμένα ο φιλόσοφος, δεν αρκείται στο να δώσει απλά τη σημασία της έννοιας της αλήθειας την εποχή του Διαφωτισμού, αλλά καταγράφει και τη δόλια στάση των εξουσιών, οι οποίες προσπαθούσαν να διαδώσουν και να επιβάλλουν αλήθειες που συνέφεραν τις ίδιες. Πρβλ. I. Kant, *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Κριτική, Αθήνα, 2014, 28-29.

²⁶ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, ό.π., 11. Ειδικότερα θα δούμε πως οι Γάλλοι εγκυκλοπαιδιστές δεν δίστασαν να κηρύξουν ανοιχτό πόλεμο στη θρησκεία, καθώς την θεώρησαν ως το κυριότερο εμπόδιο για την ανάπτυξη του πνεύματος του λαού. Σε αυτά τα τόσο ευαίσθητα ζητήματα ωστόσο, όπως είναι η θρησκεία, υπάρχει μία λεπτή γραμμή που διαχωρίζει την διάθεση για αλλαγή και την ακραία επίθεση. Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι Διαφωτιστές κατηγορήθηκαν ως άθεοι και οι θέσεις τους απορρίφθηκαν και στιγματίστηκαν. Στην περίπτωση των δύο φιλοσόφων που θα μας απασχολήσουν στο συγκεκριμένο πόνημα, θα παρατηρήσουμε πως ο ένας κινήθηκε σε διπλωματικά μονοπάτια, ενώ ο άλλος επέλεξε να εκφράσει τις αντιλήψεις του με κάθε κόστος. Καταλήγουμε και πάλι στο συμπέρασμα ότι ο Διαφωτισμός, αποτέλεσε ένα κίνημα κατά βάση φιλελεύθερο που επέτρεπε στους οπαδούς του να εκφράζονται ανάλογα με τη δυναμική της προσωπικότητά τους.

²⁷ Βλ. Βολταίρος, *Πραγματεία περί ανεκτικότητας*, ό.π., 23.

²⁸ Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 11

Διαφωτισμού δεν αποτελούν κάτι εντελώς καινούριο, απλά είναι ο συνδυασμός τους που τους κάνει να φαίνονται νέοι και πρωτοποριακοί.

Σύμφωνα με τον Israel, ο Διαφωτισμός «δεν ξεκίνησε ως ένα σαφές “πράγμα” ή ως μία χρονολογική περίοδος, αλλά ως μία διαδικασία που σχετιζόταν με τον κεντρικό τόπο του λόγου και της εμπειρίας και πειραματίστηκε για την κατανόηση και τη βελτίωση της ανθρώπινης κοινωνίας».²⁹ Στην ουσία ο Israel επισημαίνει αυτό που πολλοί μελετητές έχουν υποστηρίξει στο παρελθόν, δηλαδή πως το κίνημα του Διαφωτισμού δεν έχει ακριβή όρια χρονολόγησης. Ο λόγος που συνέβη αυτό είναι εξαιτίας των διαφόρων αποχρώσεων που απέκτησε το κίνημα, καθώς επιδράσεις του εντοπίζονται στον κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και θρησκευτικό τομέα. Πηγή του ενδιαφέροντος του Διαφωτισμού αποδείχθηκε ο άνθρωπος και η βελτίωση του τρόπου ζωής του. Αυτή φάνηκε να ήταν η κύρια αιτία για την οποία πολέμησε ο Διαφωτισμός. Ο ορισμός του κινήματος, σύμφωνα με τον μελετητή, αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα, για τον λόγο ότι «οι ιδεολογικές του αποσκευές και ο συντονισμός του συχνά τοποθετούνται αργότερα από το πρωτότυπο φαινόμενο».³⁰ Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα παγκόσμιο φαινόμενο³¹, το οποίο μέσω των καινοτόμων ιδεών που θεμελίωσε γύρω από την επιστήμη και την φιλοσοφία, αποσκοπούσε στην πνευματική καλλιέργεια των ανθρώπων με σκοπό να τους μετατρέψει σε πιο ενεργά μέλη της κοινωνίας.

Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει στη συνέχεια του έργου του ο Israel, ο Διαφωτισμός «χαρακτηρίζεται καλύτερα ως αναζήτηση της ανθρώπινης βελτίωσης».³² Συγκεκριμένα σύμφωνα με τον μελετητή, αυτή η διαδικασία υπολογίζεται να συμβαίνει μεταξύ του 1680 και 1800, καθοδηγούμενη από τη “φιλοσοφία”. Ο μελετητής θα προσθέσει μέσα στον όρο της φιλοσοφίας και διάφορες άλλες επιστήμες, όπως την πολιτική και την κοινωνική επιστήμη συμπεριλαμβανομένων και των νέων οικονομικών επιστημών, οι οποίες «συνενώθηκαν και οδήγησαν σε επαναστατικές ιδέες και στάσεις».³³ Για ακόμη μία φορά, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως ο Διαφωτισμός, δεν αποτελεί ένα μονοδιάστατο κίνημα που ενδιαφέρθηκε αποκλειστικά για την εξάπλωση αντιλήψεων που είχαν ως κεντρικό πυρήνα τον τομέα της φιλοσοφίας, αλλά αποδείχθηκε περίπλοκο και πολύπλευρο φαινόμενο.

Μέσα στη λογική του Διαφωτισμού αναπτύχθηκε ακόμα μία έννοια, η οποία σχετιζόταν με την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και την ανάδειξη της ισότητας. Η οικουμενικότητα³⁴ αποτέλεσε έναν όρο, τον οποίο οι εκπρόσωποι των Φώτων επικαλούνταν συχνά. Μία από τις βασικές θέσεις της οικουμενικότητας αποτελούσε η μη χρήση της βίας, ειδικότερα όταν πρόκειται για ζητήματα που αφορούν την πίστη του κάθε ανθρώπου. Μέσα στον Διαφωτισμό, αναπτύχθηκε η αποδοχή της ετερότητας και αποδείχθηκε η ενότητα όλων των ανθρώπων. Η αποδοχή της διαφορετικότητας έφερε στο φως και την έννοια της ανεκτικότητας, την οποία όπως ήδη αναφέραμε υπερασπίστηκε σθεναρά και την ανέδειξε ο Βολταίρος. Είμαστε σε θέση, λοιπόν, να αντιληφθούμε πως ο Διαφωτισμός επεδίωξε να αναδείξει την ισότητα και την δυνατότητα των ανθρώπων να απολαμβάνουν

²⁹ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, ό.π., 3.

³⁰ ό.π., 4.

³¹ Στο έργο του Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790* θα διαπιστώσουμε πως ο μελετητής εντοπίζει σπέρματα των διαφωτιστικών ιδεών, όχι μόνο στις Ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία, Ελλάδα, καθώς και τη χώρα στην οποία γεννήθηκε ο εμπειρισμός, δηλαδή την Αγγλία), αλλά και στην Αμερική, την Ινδία, την Κίνα και την Ιαπωνία. Η μελέτη του Israel αποτελεί μία σπουδαία έρευνα, καθώς ο αναγνώστης συνειδητοποιεί πως κατά την περίοδο του 17ου και 18ου αιώνα, υπήρξε μία παγκόσμια ανάγκη για αλλαγή, για εξέλιξη και απομάκρυνση από το σκοτεινό παρελθόν του Μεσαίωνα.

³² Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, ό.π., 7.

³³ ό.π.

³⁴ Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 109-124.

όλοι τα ίδια δικαιώματα. Πέρα όμως από τη διεκδίκηση της αυτάρκειας των υλικών αγαθών του λαού, επιθυμούσε κυρίως την αναγνώριση των ανθρώπων ως ανεξάρτητων μονάδων. Για να καταστεί εφικτή η αντιμετώπιση του κάθε ατόμου ως μονάδα, θα έπρεπε να βρεθεί ο κατάλληλος άνθρωπος με τις απαραίτητες γνωστικές ικανότητες, προκειμένου να βελτιώσει την αγωγή τους. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να καταστεί εφικτή η ανάδειξη των δυνατοτήτων του κάθε ανθρώπου πάνω στον κριτικό λόγο και την λογική κρίση. Η προσπάθεια αυτή φυσικά αποσκοπούσε, στην χειραφέτηση του ανθρώπινου νου από οποιαδήποτε εξουσία προσπαθούσε να παρεισφρήσει μέσα του τις δικές της δεσποτικές ιδεολογίες.

Ένας ακόμη καθοριστικός ορισμός δόθηκε από τον Kant, ο οποίος αντιμετώπισε τον Διαφωτισμό ως μία έξοδο « του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία φταίει ο ίδιος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται τον νου του χωρίς την καθοδήγηση άλλου... Να έχεις το θάρρος να μεταχειρίζεσαι το δικό σου. Αυτή είναι η εμβληματική φράση του Διαφωτισμού». ³⁵ Σκόπιμο θα ήταν να εστιάσουμε στην επιλογή της λέξης «έξοδος». Επιλέγει να αφήσει μία αρνητική χροιά στον ορισμό του Διαφωτισμού, αφού με την επιλογή της συγκεκριμένης λέξης δίνει την αίσθηση της εγκατάλειψης, της απομάκρυνσης και αφήνει να εννοηθεί πως στην ουσία, πρόκειται για ένα κίνημα από το οποίο κάποιος εξέρχεται από μία πνευματική κατάσταση. Πρόκειται λοιπόν για μία διαδικασία «λύτρωσης» από την «ανωριμότητα», η οποία κρατά τον άνθρωπο υποταγμένο. Πιο συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζει και ο M. Foucault ³⁶, η «ανωριμότητα» για την οποία κάνει λόγο ο Kant σχετίζεται με την αδυναμία του ανθρώπου να αποφασίζει μόνος του. Ειδικότερα, φέρνει τρία παραδείγματα που αποδεικνύουν πως ο άνθρωπος παρασύρεται εύκολα και γίνεται έρμαιο διάφορων μορφών εξουσίας, όταν στερείται της προσωπικής του βούλησης. Ο Foucault καταλήγει πως, «ο Διαφωτισμός ορίζεται με την τροποποίηση της προϋπάρχουσας σχέσης η οποία συνδέει τη βούληση, την εξουσία και τη χρήση του Λόγου». ³⁷

Ο Διαφωτισμός επομένως, θα μπορούσε να αποτελέσει για τον κάθε άνθρωπο μία προσωπική υπόθεση. Εφόσον έχει αρχίσει να γίνεται αισθητή η περίοδος της εξέλιξης, οι άνθρωποι οφείλουν να αρχίσουν να καλλιεργούν την τόλμη και το θάρρος τους, με σκοπό να είναι έτοιμοι να έρθουν σε επαφή με μια νέα εποχή. Εξάλλου, μία από τις βασικές προτεραιότητες του Διαφωτισμού αποτέλεσε και η σκέψη του ότι οι άνθρωποι είναι σε θέση να αποφασίζουν για τις πράξεις τους και να είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για αυτές. Σ' αυτό που οφείλουμε να εστιάσουμε όμως, είναι πως οι έννοιες της αυτονομίας και της χειραφέτησης είχαν αρχίσει να εξαπλώνονται, καθώς όλο και περισσότεροι άνθρωποι είχαν ξεκινήσει να τις ενστερνίζονται.

Μέσω των περιγραφών του Kant ³⁸ κατανοούμε πως για να θέσει το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού γερά θεμέλια, η ανθρωπότητα οφείλει να ισχυροποιήσει τον Λόγο της απέναντι σε οποιαδήποτε εξουσία στοχεύει στην υποδούλωση του νου. Η διαδικασία αυτή της χρήσης του Λόγου αποτελεί μία καθαρά ατομική υπόθεση, η οποία μας επιτρέπει να προσθέσουμε ένα ακόμα χαρακτηριστικό στον ορισμό του Διαφωτισμού. Είμαστε σε θέση να ισχυριστούμε πως ο Διαφωτισμός δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως μία γενική διαδικασία που επιχειρεί να επηρεάσει κατευθείαν το σύνολο της ανθρωπότητας. Στο κέντρο του ενδιαφέροντος κάθε λογίου της εποχής υπάρχει ο άνθρωπος, ο οποίος «βρίσκεται τοποθετημένος σε μία προκαθορισμένη θέση, όπου οφείλει να εφαρμόσει συγκε-

³⁵ Βλ. I. Kant, *Τι είναι διαφωτισμός*, ό.π., 19.

³⁶ Βλ. Michel Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, ό.π., 17.

³⁷ Αναλυτικότερα για τη σημασία του Λόγου, βλ. Michel Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, ό.π., 17 καθώς και Ernst Cassirer, *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*, ό.π., 25-27.

³⁸ Βλ. I. Kant, *Τι είναι διαφωτισμός*, ό.π., 19.

κριμένους κανόνες και να εξυπηρετήσει συγκεκριμένους σκοπούς».³⁹ Αυτή η πρόταση μας επιτρέπει επιπλέον να κατανοήσουμε πως ο άνθρωπος διαθέτει ένα συγκεκριμένο ρόλο στην κοινωνία και πως, ενώ κατέχει την ελευθερία της τοποθέτησης, δεν πρέπει να ξεπερνά τα όρια.

Ο Israel έχει υποστηρίξει πως ο Διαφωτισμός «ήταν ο σημαντικότερος και βαθύτερος πνευματικός, κοινωνικός και πολιτιστικός μετασχηματισμός του Δυτικού κόσμου από τον Μεσαίωνα και ο πιο διαμορφωτικός στη σχηματοποίηση της νεωτερικότητας».⁴⁰ Ο Israel ανιχνεύει τις επιδράσεις του κινήματος πρωτίστως στη φιλοσοφία και αργότερα εξετάζει τόσο τα κοινωνικοοικονομικά, όσο και τα πολιτικά του αποτελέσματα. Αυτό που προφανώς επιθυμεί να αναδείξει ο συγγραφέας, είναι το κατά πόσο η ιδεολογία του Διαφωτισμού εξαπλώθηκε σε διάφορους τομείς έχοντας ως βασικό του μέλημα την βελτίωση της ανθρώπινης κοινωνίας. Αυτή η ανθρωποκεντρική διάσταση του Διαφωτισμού, γέννησε σε πολλές περιπτώσεις σφοδρές αντιδράσεις. Η δυναμική του χαρακτήρα του Διαφωτισμού κατάφερε να ανατρέψει παγιωμένες αντιλήψεις, κάτι που ενόχλησε αρκετά την θρησκευτική και πολιτική εξουσία. Οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού επιχειρούν μέσα από τα έργα τους να πείσουν τον λαό να αρχίσει να αναζητά την επίγεια ευτυχία και να πάψει να ενδιαφέρεται μόνο για την σωτηρία της ψυχής του.

Ο άνθρωπος όμως είναι απρόβλεπτος, γι' αυτό και οι μεγάλοι διανοητές του Διαφωτισμού προσπάθησαν να εξηγήσουν όσο το δυνατόν περισσότερο τις θέσεις τους, προκειμένου να μην δημιουργηθούν ολέθριες καταστάσεις. Είναι γεγονός πως το κίνημα του Διαφωτισμού έδωσε μεγάλη βαρύτητα στην έννοια της ελευθερίας, της ισότητας, του ορθού λόγου, καθώς και στην αναγνώριση των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Συχνά όμως, το αντίπαλο δέος αυτών των μαχητικών ιδεολογιών δημιουργεί διάφορες στρεβλώσεις (να σημειωθεί πως τον συγκεκριμένο όρο τον 18ο αιώνα τον αποκαλούσαν «παραφθορές»)⁴¹, προκειμένου να απομακρύνουν το λαό από το να ασπαστεί αυτές τις απόψεις. Συμπεραίνουμε επομένως πως εξαιτίας αυτών των στρεβλώσεων, οι τοποθετήσεις του Διαφωτισμού μετατρέπονταν συχνά σε αντικείμενο απόρριψης. Όσο και να πασχίζει ο Διαφωτισμός να εδραιώσει τις αντιλήψεις του που διαπνέονται από νεωτερικά φρονήματα, συναντούσε συνεχώς αντιδράσεις που προσπαθούσαν να αλλοιώσουν το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα.

Τα αιτήματα του Διαφωτισμού λειτούργησαν ως φαινόμενο και δεν επηρέασαν μόνο τον 18ο αιώνα, αλλά και τον αρχόμενο του 19ο αιώνα. Το κίνημα λοιπόν, δεν λειτούργησε ως μία ιστορία ιδεών, αλλά ως μία ιστορία αλληλεπίδρασης ιδεών και κοινωνικής πραγματικότητας.⁴² Σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως ο Διαφωτισμός λειτούργησε ως σύστημα.⁴³ Οι οπαδοί του κινήματος είχαν την δυνατότητα να εκφράζονται με ποικίλους τρόπους, χωρίς να είναι αναγκασμένοι να ακολουθούν μία συγκεκριμένη φιλοσοφική μέθοδο. Το γεγονός αυτό προσέδιδε έναν ακόμα πιο ελευθερο χαρακτήρα στο κίνημα.

Ένας από τους βασικότερους στόχους του πνευματικού κινήματος, για τον οποίο μόχθησαν οι περισσότεροι από τους διανοητές, υπήρξε η προσπάθεια για την καλλιέργεια της διανοητικής ικανότητας. Οι λόγιοι του αιώνα είχαν αντιληφθεί πως σε ό,τι αφορούσε την προοδευτικότητα της νόησης δημιουργήθηκαν ορισμένες αντιξοότητες που δεν επέτρεπαν την περαιτέρω ανάπτυξή της. Η καταπολέμηση αυτής της δυσχέρειας ήρθε μέσω του ορθού Λόγου, καθώς «ο 18ος αιώνας είναι διαποτισμένος από την πίστη στην ενότητα και το αναλλοίωτο του Λόγου».⁴⁴ Επιπλέον ο Λόγος, αποτελεί «ένα είδος

³⁹ Βλ. Michel Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, ό.π., 21.

⁴⁰ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, ό.π., 3.

⁴¹ Βλ. Τσβετάν Τόντοροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 30.

⁴² Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, ό.π., 5.

⁴³ Βλ. Κ.Θ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 5.

⁴⁴ Βλ. Ernst Cassirer, *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*, ό.π., 12.

ενέργειας» που κάνει ορατά τα αποτελέσματά του μέσω των λειτουργιών του. Ως «η πιο σπουδαία του λειτουργία συνίσταται στη δύναμή του να συνδέει και να αναλύει»⁴⁵, δύο διαδικασίες οι οποίες φαίνονται να συμπληρώνουν η μία την άλλη με σκοπό την πλήρη κατάκτηση της γνώσης του αντικειμένου τους.

Στους λογίους του 18ου αιώνα παρατηρείται μία έντονη διάθεση για αναζήτηση και έρευνα γύρω στα θέματα που αφορούν την φιλοσοφία, αλλά και την αλήθεια. Πρέπει να μην λησμονούμε πως πρόκειται για μία περίοδο κατά την οποία τόσο οι κρατικοί φορείς, όσο και η Εκκλησία σπεύδουν να διαστρεβλώσουν το ιδεώδες του Διαφωτισμού. Εξαιτίας αυτού, οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού ένιωσαν πως έχουν την ευθύνη να καταστήσουν σαφές πως «οι κάτοχοι της εξουσίας, είτε θείας είτε ανθρώπινης προέλευσης, δεν πρέπει να έχουν καμία επιρροή στον λόγο που στοχεύει στη γνώση της αλήθειας».⁴⁶ Οι εκπρόσωποι των διαφωτιστικών ιδεών επέμειναν αρκετά σε αυτή την τοποθέτηση, διότι αποσκοπούσαν στην επαγρύπνηση του λαού και στην ανάπτυξη της κριτικής τους ικανότητας. Σκοπός τους ήταν να μπορεί ο λαός να συνειδητοποιεί τότε οι θεσμοί προσπαθούν να επηρεάσουν τον συλλογισμό τους και να απομακρύνονται από αυτόν. Άρχισε να επικρατεί η άποψη πως οποιαδήποτε πληροφορία δέχεται ο λαός, θα πρέπει πρώτα να δικαιολογείται και να μην γίνεται «τυφλά αποδεκτή από συνήθεια ή από το έθιμο».⁴⁷ Πιο συγκεκριμένα, σε περιπτώσεις όπως της δεισδαιμονίας οι «επικίνδυνες» αντιλήψεις κρύβονται κάτω από τον μανδύα της ορθής χριστιανικής πίστης και των κοινώς αποδεκτών διδασκόντων της Εκκλησίας. Στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου* θα εξετάσουμε την τοποθέτηση του Δημήτριου Καταρτζή σχετικά με την δεισδαιμονία και το κατά πόσο τον βρίσκουν σύμφωνο οι απόψεις των Ευρωπαίων Διαφωτιστών πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως το κίνημα του Διαφωτισμού επιδιώκει να αποδείξει πως η αλήθεια δεν αποτελεί ούτε αποτέλεσμα ψηφοφορίας, ούτε ατομικής επιθυμίας, αλλά ανάλυσης. Η διαδικασία της ανάλυσης, αποτέλεσε «αναγκαίο» και «απαραίτητο όργανο» για την σκέψη του Διαφωτισμού. Ακόμα και αν είδαμε πως στην πλειοψηφία τους, οι φιλόσοφοι είχαν αναπτύξει τον προσωπικό τους στοχασμό και σε ορισμένες περιπτώσεις ερχόταν σε ρήξη μεταξύ τους, σε ό,τι αφορούσε τη μέθοδο της ερμηνείας σημειώνεται μία γενικότερη συμφωνία. Ο συνδυασμός επομένως της μεθόδου της ανάλυσης μαζί με τον ορθό Λόγο, θα μπορούσε να επιφέρει την αρχή της μεταβολής στον τρόπο σκέψης των ανθρώπων.

Κατά τα μέσα του 18ου αιώνα, του αιώνα του Διαφωτισμού, αναπτύχθηκε μία αρκετά ενδιαφέρουσα διάκριση ανάμεσα σε «μετριοπαθή» και «ρίζοσπαστικό» Διαφωτισμό, έναν διαχωρισμό τον οποίο επιχειρεί ιδιαίτερα προσεκτικά ο Jonathan Israel.⁴⁸ Ο μελετητής παρατηρεί μία θετική στάση απέναντι στις ιδέες του μετριοπαθούς Διαφωτισμού, από «διάφορα τμήματα της κυβέρνησης, της Εκκλησίας, των πανεπιστημίων, των ακαδημιών και άλλων εκπαιδευτικών σωμάτων», όμως επισημαίνει την απόρριψη των ρίζοσπαστικών ιδεών του κινήματος. Οι περισσότεροι άνθρωποι τείνουν να ασπάζονται τον λεγόμενο «μέτριο Διαφωτισμό», διότι τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο έχουν σημειωθεί απόψεις διανοητών που υποστηρίζουν πως «δεν χρειάζεται ολόκληρη η κοινωνία τον Διαφωτισμό».⁴⁹ Τόσο ο λαός, όσο και οι ίδιοι οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού δεν ήταν πνευματικά προετοιμασμένοι για την δυναμική ενός τέτοιου είδους κινήματος. Ποικίλες ανατρεπτικές αντιλήψεις διαδίδονταν από πληθώρα διανοητών

⁴⁵ *ό.π.*, 26.

⁴⁶ Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, *ό.π.*, 77.

⁴⁷ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, *ό.π.*, 3.

⁴⁸ *ό.π.*, 11.

⁴⁹ *ό.π.*

παγκοσμίως, οι οποίες όμως δεν μπορούσαν να γίνουν εύκολα αποδεκτές, διότι δεν είχε επέλθει μία πνευματική ωρίμανση στο παρελθόν. Αυτή η επιφυλακτική στάση επομένως απέναντι στις ριζοσπαστικές ιδέες μπορεί να δικαιολογηθεί, καθώς ο κοινός νους δεν μπορεί να δεχτεί εύκολα αντιλήψεις που υπερβαίνουν βασικούς κανόνες και παγιωμένες αντιλήψεις που βρίσκονται ριζωμένες στη σκέψη των ανθρώπων.

Μία από τις βασικές αιτίες απόρριψης των ριζοσπαστικών ιδεών, που θα μας απασχολήσει και στο κεντρικό μέρος της εργασίας, φαίνεται να είναι οι θρησκευτικές αντιλήψεις γύρω από την ύπαρξη μιας θεϊκής οντότητας. Στις «μέτριες» διαφωτιστικές αντιλήψεις παρατηρείται να γίνονται αποδεκτά τα δόγματα του Προτεσταντισμού, του Καθολικισμού, του Εβραϊσμού, κ.ά.⁵⁰ Στον συλλογισμό της «ριζοσπαστικής» διαφώτισης όμως, κυριαρχεί η άρνηση της οποιασδήποτε θεϊκής οντότητας που κυβερνά τον κόσμο. Εισηγητής τέτοιου είδους ριζοσπαστικών ιδεών θεωρήθηκε ο Spinoza, του οποίου ιδέες κατηγορήθηκε πως ενστερνίστηκε και διέδιδε ο Παμπλέκης. Πιο αναλυτικά, για το αν ο φιλόσοφος ασπάστηκε την θεωρία του σπινοζισμού θα ασχοληθούμε αργότερα. Η κοινή γνώμη καταδίκασε και δεν αποδεχόταν την αθεΐα. Οι ριζοσπαστικοί φιλόσοφοι άρχισαν να κυκλοφορούν ανώνυμα έργα, τα οποία όταν έπεφταν στην αντίληψη της Εκκλησίας, έσπευδαν να τα αφορίσουν.⁵¹

Ο Israel διαπιστώνει μία ευρεία αποδοχή των επιταγών των ριζοσπαστικών αντιλήψεων κατά τη διάρκεια του 1780 και 1790. Εξηγεί πως ο λόγος για τον οποίο συνέβη αυτή η μερική επιτυχία, ήταν διότι ο λαός είχε απογοητευτεί από τις αποτυχίες του «μετρίου» Διαφωτισμού, ο οποίος δεν βρισκόταν σε θέση να ανταποκριθεί στις πιέσεις του λαού.⁵² Επιπλέον, ο Israel θεωρεί πως ο ριζοσπαστικός Διαφωτισμός αποτέλεσε «άμεση αιτία της Γαλλικής Επανάστασης», αφού πρόσφερε μία «συνολική μεταμόρφωση του πολιτικού, νομικού, πολιτιστικού και εκπαιδευτικού πλαισίου στη Γαλλική ζωή, διοίκηση και κοινωνία».⁵³ Για τις θέσεις του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού ωστόσο, δεν θα επεκταθούμε στην παρούσα εργασία. Ο λόγος για τον οποίο αναφερθήκαμε αποσπασματικά στον ριζοσπαστικό Διαφωτισμό, είναι γιατί ορισμένοι μελετητές, όπως θα δούμε στη συνέχεια, υποστήριξαν πως ο Παμπλέκης ανέπτυξε τέτοιου είδους θεωρίες στα έργα του, γεγονός που τον καθιστούσε επικίνδυνο. Το ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη περίπτωση θα αποβεί η εξέταση της διαφορετικότητας του δυτικού ριζοσπαστισμού με τις τοποθετήσεις του που αναπτύχθηκαν στα καθ' ημάς. Μέσω της επί μέρους μελέτης του έργου του Παμπλέκη, θα καταλήξουμε αν υπήρξαν τελικά οι ιδέες του ριζοσπαστικές, έτσι όπως νοήθηκαν στη Δυτική Ευρώπη, ή αν υπήρξε απλα ένας αρκετά προοδευτικός φιλόσοφος για την εποχή του.

Πέρα από τις εκ διαμέτρου αντίθετες αντιλήψεις του «μετρίου» και του «ριζοσπαστικού» Διαφωτισμού, ο Jonathan Israel επισημαίνει ένα κοινό σημείο.⁵⁴ Και οι δύο τοποθετήσεις της διαφώτισης επικεντρώθηκαν στον όρο της επανάστασης. Ο Διαφωτισμός λοιπόν είχε πάρει τη μορφή ενός «επαναστατικού» κινήματος, το οποίο αποσκοπούσε σε έναν «εξ ολοκλήρου μετασχηματισμό της κατανόησής μας για την ανθρώπινη κατάσταση».⁵⁵ Για ακόμη μία φορά γίνεται αισθητός ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του κινήματος. Η τάση για μεταβολή των πολιτικοοικονομικών, των κοινωνικών, αλλά και των θρησκευτικών επιταγών της εποχής, έθετε πάντα ως κεντρικό πυρήνα τον άνθρωπο και την βελτίωση του τρόπου ζωής του. Πλέον επιχειρείται να επικρατήσει η άποψη πως ο λαός συγκροτεί κάθε

---

⁵⁰ *ό.π.*, 12.

⁵¹ *ό.π.*, 13.

⁵² *ό.π.*, 14.

⁵³ *ό.π.*, 16.

⁵⁴ *ό.π.*, 11.

⁵⁵ *ό.π.*

εξουσία και πως η παρατήρηση της οποιασδήποτε αντίστασης από την εξουσία, ενδέχεται να επιφέρει μέχρι και επανάσταση. Ουσιαστικά ο Διαφωτισμός, προσπάθησε να εξισορροπήσει την πολλαπλότητα των γνωρισμάτων της φύσης του ανθρώπου και να δημιουργήσει μία ενότητα. Οι εκπρόσωποι του αγωνίστηκαν σκληρά, προκειμένου να καταφέρουν να «προετοιμάσουν το έδαφος ώστε να αναδυθούν οι δύο έννοιες μαζί : το άτομο και η δημοκρατία».⁵⁶

Όλοι αυτοί οι αγώνες άρχισαν να διαδίδονται σε πολλές χώρες της Ευρώπης, τόσο από τους ίδιους τους διανοητές του Διαφωτισμού, οι οποίοι ταξίδευαν συχνά στο εξωτερικό μεταφέροντας τις αντιλήψεις τους στους ηγεμόνες της αποκαλούμενης φωτισμένης δεσποτείας, όσο και από τους εμπόρους, οι οποίοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη μεταφορά προοδευτικών ιδεών, κυρίως στον ελληνισμό⁵⁷, όπως υποστηρίζει ο Κ. Θ. Δημαράς. Πέρα από τις εφημερίδες και τα βιβλία που υπήρξαν σημαντικοί φορείς, καθοριστικό ρόλο στη διάδοση των διαφωτιστικών ιδεών διαδραμάτισε και η Γαλλική *Εγκυκλοπαίδεια*. Τα παρισινά σαλόνια υπήρξαν κέντρα συγκέντρωσης ανθρώπων με φιλοσοφικά ενδιαφέροντα.⁵⁸ Εκεί, ποικίλες κάστες ανθρώπων συζητούσαν και αντάλλαζαν ιδέες με πλήρη την ελευθερία του λόγου.⁵⁹ Η επιθυμία για την δημιουργία μιας νέας εποχής δεν παρατηρείται λοιπόν μόνο στους λογίους του αιώνα, αλλά και στο λαό. Η συνεργασία των ανθρώπων του πνεύματος με τους πολίτες απέδωσε σχετικά γρήγορα καρπούς, με τις αντιλήψεις του Διαφωτισμού να εξαπλώνονται παγκοσμίως.

Το πνεύμα του Διαφωτισμού εγκαινίασε μία νέα εποχή, την εποχή της χειραφέτησης, της απελευθέρωσης και της απομάκρυνσης από οτιδήποτε παραβιάζει και καταπιέζει τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ανέδειξε τον σεβασμό και την αποδοχή της διαφορετικότητας σε όλους τους τομείς και κατέστησε σαφές, πως ο άνθρωπος έχει την ικανότητα να βελτιώνεται διαρκώς. Οι διανοητές του κινήματος τόνιζαν πως προκειμένου να επέλθει η αλλαγή, ο λαός οφείλει να οξύνει την κριτική του ικανότητα και να σκέφτεται περισσότερο ορθολογικά. Για χρόνια οι άνθρωποι προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη σωτηρία τους για την μεταθάνατο ζωή, γεγονός που οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού έκριναν ως λάθος και έσπευσαν να αναθεωρήσουν. Επιπλέον, η εποχή του Διαφωτισμού αποτελεί μία περίοδο στην οποία παρατηρούνται έντονες διαμάχες, παρά συναινέσεις. Ο έντονος προοδευτικός χαρακτήρας του κινήματος, που σε ορισμένες περιπτώσεις έγινε και ριζοσπαστικός όπως είδαμε από τον Israel, επόμενο ήταν να μην γίνει γρήγορα αποδεκτός. Όμως, η επιθυμία των ανθρώπων να διαφεντεύουν μόνοι τους τη μοίρα τους βοήθησε ώστε το κίνημα να θέσει πιο γερά θεμέλια και να εδραιώσει τις αντιλήψεις του στις επιστήμες, τη φιλοσοφία, αλλά και τις τέχνες. Πολλές ιδέες του Διαφωτισμού έχουν την ίδια βαρύνουσα σημασία έως και σήμερα. Είναι χαρακτηριστικά καίρια η τοποθέτηση του Τοντορόφ, ο οποίος υποστηρίζει πως, «η Ευρώπη, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα, κατάγεται από τον Διαφωτισμό. Και μπορούμε το να πούμε χωρίς καμία υπερβολή: χωρίς την Ευρώπη δεν υπάρχει Διαφωτισμός, και χωρίς τον Διαφωτισμό δεν υπάρχει Ευρώπη».⁶⁰

⁵⁶ Βλ. Τσβετάν Τοντορόφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 128.

⁵⁷ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 14.

⁵⁸ Βλ. Hall Stuart - Gieben Bram, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, ό.π., 63.

⁵⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα των συγκεντρώσεων στα παρισινά σαλόνια, αποτελεί ο πίνακας του Anicet Charles Gabriel Lemonnier, με τίτλο *Reading of Voltaire's L'Orphelin de la Chine* (a tragedy about Ghengis Khan and his son, published in 1755), in the salon of Madame Geoffrin (Malmaison, 1812).

<https://www.gettyimages.ca/detail/news-photo/the-salon-of-madame-geoffrin-reading-of-voltaires-tragedy-news-photo/593278996?language=fr>.

⁶⁰ Βλ. Τσβετάν Τοντορόφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 141.

ii) Ο κύκλος των εγκυκλοπαιδιστών στη Γαλλία

Η *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* αποτελεί ένα «μνημειώδες έργο»⁶¹ που δημοσιεύτηκε στη Γαλλία μεταξύ των 1751-1772 με την επιμέλεια του Diderot και τη συνεπιμέλεια του D'Alambert. Υπήρξε «έργο συλλογικό, που παρουσίαζε με τρόπο εύληπτο τις μέχρι τότε κατακτήσεις του ανθρώπινου πνεύματος».⁶² Μέσα από την *Εγκυκλοπαίδεια* φανερώνεται η σκέψη του Διαφωτισμού καθώς και ο ανθρωποκεντρικός του χαρακτήρας, αφού στόχος του έργου υπήρξε η ενημέρωση των ανθρώπων και η διεύρυνση των γνώσεών τους σε ποικίλα θέματα. Κύριο μέλημα υπήρξε η ορθολογική προσέγγιση των θεμάτων γι' αυτό και πολλοί φιλόσοφοι όπως ο Diderot και ο D'Holbach «ακολούθησαν τον Spinoza προσφέροντας αποκλειστικά επιστημονικές εξηγήσεις για φυσικές και ανθρώπινες καταστροφές οποιουδήποτε είδους».⁶³ Λαμβάνοντας υπόψη το σχήμα του Israel αντιλαμβανόμαστε πως η *Εγκυκλοπαίδεια* αποτελούσε εν μέρει ένα ριζοσπαστικό έργο, διότι επιχειρήσε να δώσει λογικές ερμηνείες σε φαινόμενα με αρκετά ανατρεπτικό περιεχόμενο απορρίπτοντας τις μέχρι τότε καθιερωμένες αντιλήψεις. Ωστόσο, «η ασυμβατότητα των ριζοσπαστικών ιδεών με τον μέτριο Διαφωτισμό έγινε αρχικά αντιληπτή και ζήτημα δημόσιας ανησυχίας κατά τη διάρκεια της μάχης για την *Εγκυκλοπαίδεια*».⁶⁴

Παρά τις κριτικές που δέχτηκε στον πρώτο χρόνο δημιουργίας της, η *Εγκυκλοπαίδεια*⁶⁵, μεγάλωσε ολοένα και περισσότερο τον αριθμό των συνδρομητών της και μαζί με τους συνδρομητές αυξανόταν και οι συντάκτες της. Ωστόσο, «από το 1757, το έργο βυθίστηκε ξανά σε αναταραχή και επανένταξη, πράγματι αντιμετώπισε μία πιο σκληρή, ευρύτερα συντονισμένη επίθεση»⁶⁶, καθώς κατηγορήθηκε πως υπήρξε «μια τεράστια νέα απειλή όχι μόνο για την εκκλησιαστική εξουσία και τη θρησκεία, αλλά και για τη μοναρχία και την κοινωνική τάξη».⁶⁷ Οι διαμάχες που σημειώθηκαν δεν αφορούσαν μόνο τους εγκυκλοπαιδιστές και τους εξωτερικούς παράγοντες, όπως τους αντιφιλοσόφους, αλλά και τις εσωτερικές διαφωνίες που οδήγησαν σε κρίση. Έτσι, ο ενεργός κύκλος των συντελεστών της άρχισε να συρρικνώνεται και «το βάρος της έρευνας και της γραφής περισσότερο από ποτέ έπεσε στους ώμους του Diderot και του d'Holbach».⁶⁸

Εξετάζοντας την εξάπλωση των ιδεών του Διαφωτισμού, θα ήμασταν σε θέση να ισχυριστούμε πως η Γαλλία αποτέλεσε το «χωνευτήρι» όλων αυτών των πρωτοποριακών θέσεων του κινήματος, καθώς οι εκπρόσωποι του Γαλλικού Διαφωτισμού αντιλήφθηκαν άμεσα τις ανάγκες της χώρας τους και έσπευσαν να εισάγουν τις διαφωτιστικές αντιλήψεις στη φιλοσοφία τους. Η Γαλλία, ειδικότερα των μέσων του 18ου αιώνα, ήταν διαιρεμένη σε ομάδες που οι άνθρωποι κατατάσσονταν σε αυτές ανάλογα με την κατα-

⁶¹ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, www.kallipos.gr, 2015, 27. Επιπλέον βλ. Στέση Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής λογοτεχνίας 1700-1830*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2010, 405.

⁶² *ό.π.*

⁶³ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, *ό.π.*, 51. Η μετάφραση των αποσπασμάτων είναι δική μου.

⁶⁴ *ό.π.*, 56.

⁶⁵ *ό.π.*

⁶⁶ *ό.π.*, 57.

⁶⁷ *ό.π.*, 59.

⁶⁸ *ό.π.*, 75.

γωγή και τα προνόμια που τους είχαν δοθεί από τον ηγεμόνα. Υπήρχαν τρεις θεσμοθετημένες τάξεις: ο κλήρος, η αριστοκρατία και η τρίτη τάξη, η οποία αποτελούνταν από αγρότες, αστούς και εργάτες.⁶⁹ Η διαίρεση των τάξεων δεν υπήρξε ισομερής και οι άνθρωποι δεν διέθεταν τα ίδια προνόμια. Η τρίτη τάξη ήταν επιβαρυνόμενη με υποχρεώσεις, τις οποίες οι αριστοκράτες και οι κληρικοί δεν διέθεταν. Αυτή η κατάσταση άρχισε να γεννά μία έντονη δυσαρέσκεια και δυσφορία, η οποία επιδεινωνόταν διαρκώς. Η ιδέα της ισοπολιτείας είχε αρχίσει να γίνεται από τα βασικά αιτήματα του λαού, ο οποίος είχε πλήρη επίγνωση της καταπάτησης των δικαιωμάτων του. Πλέον η επανάσταση φαντάζει αναπόφευκτη λύση και έτσι, το 1789, ξεκινά η Γαλλική Επανάσταση, που αργότερα θα θεωρεί ως σύμβολο της διεκδίκησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Μέσω της Γαλλικής Επανάστασης θα λέγαμε πως πραγματώθηκαν οι ιδέες του Διαφωτισμού. Η Γαλλική Επανάσταση αποτέλεσε ένα πρότυπο ελευθερίας, καθώς χάρη σε αυτή αποδείχθηκε πως αν ο λαός συσπειρωθεί για το κοινό όφελος μπορεί να απομακρύνει οποιαδήποτε τυραννική εξουσία και να δημιουργήσει μία κοινωνία δικαιοσύνης. Οι θεωρίες και τα έργα των Γάλλων διαφωτιστών συνέβαλαν στην άνθιση του επαναστατικού πνεύματος. Πιο συγκεκριμένα έργα όπως το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Rousseau (1762), που πραγματεύτηκε ζητήματα προέλευσης της κοινωνίας και των φυσικών και νομικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, το *Πνεύμα των νόμων* του Montesquieu (1748), στο οποίο προτείνεται ο διαχωρισμός των εξουσιών, η *Πραγματεία περί ανεκτικότητας* του Voltaire (1763), ένα από τα πιο εμβληματικά έργα του Διαφωτισμού που ανέδειξε τις επιπτώσεις της μισαλλοδοξίας και πρόβαλε το δικαίωμα της ανεξιθρησκίας, συντέλεσαν στο να πάρει το ιστορικό φαινόμενο της Γαλλικής Επανάστασης την αντιστοιχία θεωρίας και πράξης.

Πολλά από αυτά τα έργα επηρέασαν αρκετούς Έλληνες λογίους του Πρώιμου Διαφωτισμού, οι οποίοι έσπευσαν να τα μεταφράσουν προκειμένου να καταφέρουν να εισάγουν στον υπό Οθωμανική κυριαρχία ελληνικό λαό το διαφωτιστικό πνεύμα. Ο Ευγένιος Βούλγαρης είχε ενστερνιστεί από πολύ νωρίς θεμελιώδεις αρχές του Διαφωτισμού, ειδικότερα σε ό,τι αφορούσε τις νέες μορφές επιστήμης και φιλοσοφίας. Χάρη στον Βούλγαρη και τις μεταφράσεις του, το ελληνόφωνο γένος ήρθε σε επαφή με πρωτοποριακές αντιλήψεις, τις οποίες ανέπτυξαν περαιτέρω οι μεταγενέστεροι λόγιοι του πνευματικού κινήματος. Υπήρξε ο πρώτος φιλόσοφος που συστηματοποίησε «στο ελληνικό πνευματικό στερέωμα την ιδέα της ανεξιθρησκίας»⁷⁰, μέσα από τη μετάφραση του έργου του Γάλλου διαφωτιστή Voltaire, αποφεύγοντας ωστόσο τις έντονα φιλελεύθερες ιδέες του φιλοσόφου. Αιτία αυτής της επιφυλακτικής στάσης, αποτέλεσε το αξίωμα του ιεροδιάκονου που κατείχε ο Βούλγαρης, κάτι που εξηγεί το γεγονός της «ανασκευής των υπερβολών του Voltaire»⁷¹ και την «εμμονή του στις αρχές της Ορθοδοξίας».⁷²

Με το πέρασμα των χρόνων και καθώς το κίνημα είχε αρχίσει ολοένα να ωριμάζει, πολλοί εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού παραδειγματίστηκαν από τις φιλοσοφικές αντιλήψεις που εκφράστηκαν στα έργα τόσο των Γάλλων διαφωτιστών, όσο και γενικότερα των Ευρωπαίων διαφωτιστών, με αποτέλεσμα να σημειωθεί μία μεγάλη μεταφραστική δραστηριότητα.⁷³ Ο λόγος για

⁶⁹ Βλ. Stuart Hall, Bram Gieben, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, ό.π., 61.

⁷⁰ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μετ. Στέλλα Νικολούλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009, '1996, 64.

⁷¹ ό.π., 65.

⁷² ό.π. 64.

⁷³ Ενδεικτικά θα αναφέρω ορισμένους φιλοσόφους που προχώρησαν στην μετάφραση ξένων έργων με διαφωτιστικό περιεχόμενο. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί αυτή του Ιώσηπου Μοισιόδακα με την μετάφραση του έργου του Muratori, *Filosofia morale*. Ο πνευματικός κύκλος του Καταρτζή μεταφράζει έργα του Fontenelle, του Montesquieu, του Condillac και του Lalande. Ο Ρήγας Βελεστινλής, μεταφράζει το έργο του Montesquieu, *Des l'esprit de lois*. Τέλος, θα αναφέρω την μετάφραση της πραγματείας του Beccaria από τον Αδαμάντιο Κοραή με τίτλο *Περί αμαρτημάτων και ποινών*. Επιπλέον πληροφορίες για την μεταφραστική δραστηριότητα την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. Άννα Ταμπάκη, *Ιστορία*

τον οποίο αναφερόμαστε σε αυτή τη μεταφραστική τάση των λογίων είναι διότι στα έργα του Δημήτριου Καταρτζή, θα εντοπίσουμε μεταφρασμένα αποσπάσματα του συλλογικού έργου της *Εγκυκλοπαίδειας*, τα οποία θα κληθούμε να σχολιάσουμε στο κυρίως μέρος της μελέτης. Σύμφωνα με την Στέση Αθήνη και τον Γιάννη Ξούρια⁷⁴, ο Καταρτζής, όταν μετέφραζε ορισμένα λήμματα του έργου είχε στο μυαλό του την επίτευξη ενός συγκεκριμένου εγχειρήματος, το οποίο θα αναπτύξουμε αργότερα. Η απόδοση άρθρων της *Εγκυκλοπαίδειας* έχει εντοπιστεί από μελετητές⁷⁵ και στο έργο του Παμπλέκη. Στο πρώτο κεφάλαιο του έργου του *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικών, μεταφυσικών, πνευματικών και θείων αρχών*, θα συναντήσουμε φιλοσοφικές αντιλήψεις μεγάλων διανοητών του Διαφωτισμού, αλλά και αρκετά μεταφρασμένα αποσπάσματα της *Εγκυκλοπαίδειας* που εισάγονται στο έργο με την μέθοδο της προσθαφαίρεσης, την οποία θα εξετάσουμε κατά τη διάρκεια ανάλυσης του έργου.

Κορυφαίο έργο του αιώνα λοιπόν, με μεγάλη διάδοση και επιρροή, αποδείχθηκε η *Encyclopedia*, αφού μέσα σε αυτήν αναπτύσσονται διάφορες πτυχές της σκέψης του Διαφωτισμού. Πρωτοδημοσιεύτηκε στη Γαλλία το 1751 και, παρά τις πολλαπλές απαγορεύσεις και τις πολλαπλές δυσχέρειες που προέκυψαν για την κυκλοφορία της⁷⁶, συνέχισε να εκδίδεται με συμπληρώματα μεταφράσεων ή αναθεωρημένων εκδόσεων έως το 1772. Πέρα από τους βασικούς συντάκτες της *Εγκυκλοπαίδειας* που προαναφέραμε, στην πορεία συνεργάστηκαν και άλλοι μεγάλοι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού, όπως ο Voltaire, ο Montesquieu, ο Holbach, ο Rousseau και πολλοί ακόμα λόγιοι από διάφορους κλάδους της επιστήμης.⁷⁷ Παρατηρείται μία σχετικά ευρεία αποδοχή όχι μόνο από τους φιλοσόφους του αιώνα, αλλά και από «προοδευτικές εφημερίδες και μεγάλη μάζα του κοινού», οι οποίοι αποκαλούν το έργο «απαράμιλλο μνημείο του ανθρώπινου πνεύματος».⁷⁸ Στην πορεία ωστόσο, οι διαφωνίες των φιλοσόφων υπήρξαν τόσο έντονες, με αποτέλεσμα στην πλειοψηφία τους να απομακρυνθούν και ο Diderot να συνεχίσει σχεδόν μόνος του το έργο.⁷⁹

Η *Εγκυκλοπαίδεια* επηρέασε πλήθος φιλοσόφων, καθώς οι ιδέες που πρέσβευε αποτελούσαν βασικές επιδιώξεις όλων των διανοητών της εποχής. Βασική επιδίωξη του Diderot αποδείχθηκε η αλλαγή του τρόπου σκέψης των ανθρώπων για τις επιστήμες, γι' αυτό και θεωρήθηκε χρήσιμη η επέμβαση λογίων από διάφορους τομείς της φιλοσοφίας αλλά και των θετικών επιστημών. Με το άνοιγμα των πνευματικών οριζόντων των ανθρώπων προς τις νέες αυτές πρωτοποριακές αντιλήψεις, θα φάνταζε εφικτή η απομάκρυνση από το εκπαιδευτικό πλαίσιο των Ιησουιτών⁸⁰ που φαίνεται να ενοχλούσε τους λογίους του 18ου αιώνα. Ενόχληση στα καθ' ημάς, δεν ένιωσαν όμως μόνο οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού, αλλά και το Πατριαρχείο και ορισμένοι συντηρητικοί λόγιοι, οι οποίοι αντιμετώπισαν τις ραγδαίες εξελίξεις του Γαλλικού Διαφωτισμού με μεγάλη απέχθεια και έντονη κριτική στάση. Τα κη-

---

και θεωρία της μετάφρασης 18ος αιώνας- ο Διαφωτισμός «πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ' όλα τα βασίλεια...», Καλλιγράφος, Αθήνα, 2018. Επιπλέον βλ. Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 226, 208, 316, 403 και Αλεξάνδρα Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά 1700-1832*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, 2020.

⁷⁴ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, ό.π., 27.

⁷⁵ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, ό.π., Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία Οι ιδεολογικές διαστάσεις των Ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, ό.π., 56-57, Παναγιώτης Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και «Encyclopédie». Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Ερασιστής*, τόμ. 17, Αθήνα (1981), 15-18, υποσημ. 15.

⁷⁶ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, ό.π., 82-92.

⁷⁷ Περισσότερες πληροφορίες για την έριδα που προκλήθηκε στους εγκυκλοπαιδιστές βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, ό.π., 64-92.

⁷⁸ Βλ. Θεοφάνους Κώστας, «Η «Εγκυκλοπαίδεια» του Ντιντερό: Οι περιπέτειες της έκδοσης», *Διαβάζω τ.χ.* 216, Μάιος 1989, 72-76.

⁷⁹ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, ό.π., 64 κ.εξ.

⁸⁰ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, ό.π., 56.

ρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης που έφεραν τον αέρα της ανατροπής και της κατάρριψης των στερεοτύπων θεωρήθηκαν ιδιαίτερα επικίνδυνα, κυρίως τη δεκαετία του 1790, με αποτέλεσμα να ληφθούν μέτρα, τα οποία απαγόρευαν την κυκλοφορία βιβλίων που ενδεχομένως να περιείχαν ύποπτες και αντίθετες με τα διδάγματα της Εκκλησίας αντιλήψεις. Σημειώθηκαν αρκετοί αφορισμοί και λογοκρισίες, κάτι που δημιούργησε έντονες αντιδράσεις. Η πιο συχνή μορφή απάντησης για τις αδικίες του Πατριαρχείου, αλλά και για τις προκλητικές τοποθετήσεις των φιλοσόφων, υπήρξε η έκδοση λιβέλων. Το 1793, δημοσιεύεται μάλλον στην Τεργέστη ένας ανώνυμος λίβελος που αποδίδεται στον επίσκοπο Διονύσιο Πλαταμώνος με τον τίτλο, *Ακολουθία ετεροφθάλμου και αντιχρίστου Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας*. Η απάντηση του Χριστόδουλου Παμπλέκη στις σφοδρές κατηγορίες του Διονυσίου δεν άργησε να έρθει και έτσι, το 1793, ο φιλόσοφος δημοσιεύει ένα έργο με τίτλο *Απάντησις ανωνύμου προς τους αυτού άφρονος κατηγορούς επονομασθείσα Περί Θεοκρατίας*, στο οποίο υπερασπίζεται ανοιχτά τις πρωτοποριακές του αντιλήψεις. Για την εν λόγω διαμάχη θα προσθέσουμε περαιτέρω λεπτομέρειες στη συνέχεια.

Οι φιλόσοφοι του 18ου αιώνα στη Γαλλία, φαίνεται να έχουν αντιληφθεί πλήρως την κατάσταση που επικρατεί στον πολιτικοκοινωνικό, στον θρησκευτικό και τον φιλοσοφικό τομέα. Στον 18ο αιώνα διαδραματίζονται τόσο μεγάλες αλλαγές σε ποικίλους κλάδους της επιστήμης, που όλα φανερώνουν την προετοιμασία για μία μεγάλη μεταβολή. Ο D'Alembert στο δοκίμιό του *Στοιχεία φιλοσοφίας*, μελετά τους προηγούμενους τρεις αιώνες και παρατηρεί τις σημαντικές αλλαγές που επέφεραν τα προηγούμενα κινήματα. Αναρωτιέται ωστόσο, αν για τον 18ο αιώνα θα υπάρξει μία παρόμοια αποτίμηση επιτευγμάτων, όπως του προηγούμενου αιώνα με την καρτεσιανή φιλοσοφία. Πιο συγκεκριμένα ο D'Alembert επισημαίνει πως «τα μειονεκτήματα και τα πλεονεκτήματα» της δεδομένης περιόδου θα αναγνωριστούν από τους μεταγενέστερους, όπως συνέβη και στους προηγούμενους αιώνες. Σε αυτό που οφείλουμε να σταθούμε είναι το γεγονός πως ο φιλόσοφος, αποκαλεί τον 18ο αιώνα ως «κατεξοχήν αιώνα της φιλοσοφίας», που αν αποτελέσει αντικείμενο εξέτασης «χωρίς προκατάληψη», δεν θα μπορέσει να αμφισβητηθεί, με βάση την «παρούσα κατάσταση της γνώσης τους», πως «η φιλοσοφία εμφανίζει πρόοδο» στη δική τους εποχή.⁸¹ Παρατηρούμε για ακόμα μία φορά πως κατασταλτικός παράγοντας της εξέλιξης και της ελευθερίας της αποδοχής των νέων επιταγών του αιώνα, αποτελεί η προκατάληψη. Οι δεισιδαιμονίες και τα κατάλοιπα του Μεσαίωνα δεν έχουν πάψει να απασχολούν τους φιλοσόφους, γι' αυτό και προχωρούν συνεχώς σε κριτικές και αποτιμήσεις των φορέων που συνεχίζουν να διαδίδουν τέτοιου είδους αντιλήψεις.

Κυριότερος εχθρός των Γάλλων φιλοσόφων αποδείχθηκε η Εκκλησία και οι αξιώσεις της. Ο Voltaire στα γραπτά του αναφέρει συνεχώς την φράση «Ecrasez l'infame!», που σημαίνει «Συντρίψτε τον αχρείο», αναφερόμενος πάντα στον Κλήρο. Οφείλουμε να εστιάσουμε στο γεγονός πως ο φιλόσοφος δεν επιτίθεται στην θρησκεία, αλλά στην Εκκλησία και στα διδάγματά της που βοηθούν στην εξάπλωση της δεισιδαιμονίας. Η εμπλοκή των φιλοσόφων στα θρησκευτικά ζητήματα γέννησε τη μεγαλύτερη και μακροβιότερη μάχη. Οι φιλόσοφοι επιχείρησαν να εξηγήσουν λογικά πολλά από τα φαινόμενα που η Εκκλησία πρόβαλε ως την επέμβαση ενός θεϊκού στοιχείου στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Ο Voltaire στο έργο του *Πραγματεία περί ανεκτικότητας*, κάνει λόγο για την ανοχή στη θρησκευτική πίστη. Η ανοχή αποτελεί «την ίδια ουσία της φιλοσοφίας»⁸², αυτή η τοποθέτηση εισάγει αυτομάτως τη φιλοσοφική σκέψη μέσα στον πυρήνα των θρησκευτικών ζητημάτων. Με λίγα λόγια «εκφράζει τη συνά-

⁸¹ Βλ. Ernst Cassirer, *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*, ό.π., 8.

⁸² Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και Θρησκεία*, ό.π., 56.

φεια φιλοσοφίας και θρησκείας». ⁸³ Η επιμονή των λογίων για την ένταξη της φιλοσοφικής τους σκέψης στη θρησκεία, αποσκοπούσε στην λήξη των θρησκευτικών πολέμων.

Ο Γάλλος διανοητής πήρε θέση πάνω στα θρησκευτικά ζητήματα και δεν απέκρυψε τη γνώμη του ασκώντας πολλές φορές πιέσεις, με την προσδοκία μιας άμεσης αλλαγής του τρόπου σκέψης των ανθρώπων. Θεώρησε καθήκον του να εισαγάγει τη φιλοσοφία στην καθημερινότητα των ανθρώπων, για να επέλθει μία ηθική βελτίωση και η πολυπόθητη μεταρρύθμιση των θεσμών. Το αντίπαλο δέος του φιλοσόφου δεν άργησε να εξαπολύσει τα βέλη του και του απέδωσε την πιο κοινή κατηγορία, που είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, αυτή της αθεΐας. Ο Voltaire δεν απαντά ποτέ ευθέως για την πίστη του, ωστόσο σε ό,τι αφορά την αθεΐα ισχυρίζεται πως υπάρχει κάτι ακόμα πιο επικίνδυνο από αυτή. Για τον φιλόσοφο «ο φανατισμός είναι ασφαλώς χίλιες φορές πιο ολέθριος, διότι ο αθεϊσμός δεν εμπνέει αιμοχαρές πάθος, ενώ το αντίθετο συμβαίνει με τον φανατισμό. Ο αθεϊσμός δεν αντιτίθεται στα εγκλήματα, ενώ ο φανατισμός συμβάλλει στη διάπραξή τους» ⁸⁴. Οι ακραίες μορφές θρησκευτικού φανατισμού θα ήταν δυνατόν να εξαλειφθούν μέσω της ανάπτυξης των επιστημών και της ορθολογικότερης προσέγγισης φαινομένων που η Εκκλησία εξηγεί ως μεταφυσικά.

Ο D'Alembert αναγνωρίζει την είσοδο των φυσικών επιστημών στη σκέψη των ανθρώπων και μιας «νέας μεθόδου του φιλοσοφείν» που γέννησε το ενδιαφέρον για την ανακάλυψη νέων ιδεών που θα προκαλούσαν τον «αναβρασμό των πνευμάτων». ⁸⁵ Η τοποθέτηση του λογίου φανερώνει πως στον 18ο αιώνα, υπάρχει μία τάση για πρόοδο και καινοτόμες μεταρρυθμίσεις. Ταυτόχρονα, ωστόσο παρατηρείται και μία επιφυλακτική στάση που σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελεί κατασταλτικό παράγοντα για την εξέλιξη. Κατά την περίοδο αυτή, όλο το ενδιαφέρον των φιλοσόφων στρέφεται στο πώς θα βοηθήσουν τους ανθρώπους να πυροδοτήσουν την σκέψη τους και να αποδεσμευτούν από τις επιταγές του παρελθόντος. Την ίδια βαρύτητα στη σκέψη δίνει και ο Diderot. Αναφέρει πως προορισμός της *Εγκυκλοπαίδειας*, «δεν είναι απλώς και μόνο να προσφέρει ένα ορισμένο σύνολο γνώσεων αλλά να επιφέρει μια μεταβολή στον τρόπο σκέψης». ⁸⁶ Αυτή η τοποθέτηση φανερώνει και την γενικότερη ιδεολογία των διανοητών της Γαλλίας, οι οποίοι δεν επέβλεπαν αποκλειστικά στην απόκτηση της γνώσης, αλλά και στην περαιτέρω ενίσχυση και επέκτασή της. Η εξάλειψη του πνευματικού σκοταδισμού θα επιτυγχανόταν μέσω των έργων των εκπροσώπων του Διαφωτισμού, καθώς ο καθένας από αυτούς έσπευσε να θίξει ζητήματα που αφορούσαν τα δικαιώματα των ανθρώπων, και επιπλέον εισήγαγαν νέες μεθόδους προσέγγισης της επιστήμης κάτι που προσέφερε καινοτόμους τρόπους θεώρησης σε παγιωμένες αντιλήψεις του παρελθόντος.

Θα μπορούσαμε να υιοθετήσουμε επομένως την άποψη του Cassirer πως, «η Γαλλία ήταν ο γενέθλιος τόπος και η πραγματικά κλασική χώρα της αναλυτικής σκέψης». ⁸⁷ Όπως παρατήρησε και ο Michelet, οι Γάλλοι φιλόσοφοι «αντέδρασαν στη μακρόχρονη υποταγή, τη καρτερία, την υπομονή. Αυτή η προσπάθεια που έκανε η ανθρωπότητα ν' αγαπήσει τον κόσμο του μίσους και της συμφοράς που της επέβαλαν. Η Επανάσταση που ακολούθησε δεν ήταν παρά η καθυστερημένη αντίδραση της Δικαιοσύνης εναντίον της ευνοιοκρατικής Κυβέρνησης και της χαριστικής θρησκείας». ⁸⁸ Συμπεραίνουμε πως διάφοροι μελετητές ⁸⁹ και ιστορικοί αντικρίζουν την Γαλλία ως την εναρκτήρια πηγή του Διαφωτιστικού

⁸³ *ό.π.*

⁸⁴ *ό.π.*, 27.

⁸⁵ Βλ. Ernst Cassirer, *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*, *ό.π.*, 9.

⁸⁶ *ό.π.*, 28.

⁸⁷ *ό.π.*, 53.

⁸⁸ Βλ. Jules Michelet, *Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης*, Ελληνικής Μορφωτικής Εστίας, μτφρ. Γ. Λάμψα, τόμ. Α, Αθήνα 1969, 25.

⁸⁹ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, *ό.π.*, 15, Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφω-*

κινήματος, εξαιτίας της συσπείρωσης όλων αυτών των διανοητών που συνέβαλαν μέσω της φιλοσοφίας τους στην αφύπνιση του λαού. Στη συνέχεια, θα ανιχνεύσουμε αν παρατηρείται η ίδια κινητικότητα στη δράση των Ελλήνων λογίων για την ένταξη διαφωτιστικών φιλοσοφικών ιδεών στον υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικό πληθυσμό.

iii) Διαφωτισμός και θρησκεία

Βασικοί κατασταλτικοί παράγοντες της αποδοχής και της εξάπλωσης των διαφωτιστικών ιδεών, που συνέβαλαν στις στρεβλώσεις του κινήματος τόσο στη Γαλλία όσο και στον ελληνοφώνο χώρο υπήρξαν κατά κύριο λόγο, το κράτος και η Εκκλησία. Η Εκκλησία μάλιστα, επέβαλε τις απόψεις της κατέχοντας περισσότερη ισχύ, σε ορισμένες περιπτώσεις, απ' ό,τι το ίδιο το κράτος. Η επιρροή που ασκούσαν τα διδάγματα της Εκκλησίας στο λαό, είχε αρχίσει να ανησυχεί τους διανοητές του 17ου και 18ου αιώνα. Έτσι, ένα από τα γενικά στοιχεία της περιόδου του Διαφωτισμού, αποτέλεσε η κριτική και η σκεπτικιστική στάση απέναντι στη θρησκεία. Συγκεκριμένα, η γαλλική φιλοσοφία του 18ου αιώνα φαίνεται να υιοθετεί αυτή τη στάση, με τους Γάλλους Εγκυκλοπαιδιστές να «κηρύσσουν πόλεμο στις αξιώσεις κύρους»⁹⁰ και στην υποστήριξη της αλήθειας που εκπροσωπεί η θρησκεία. Οι διδαχές της Εκκλησίας και ο εκφοβισμός των πιστών για τους αόρατους τυράννους, στερεί από τον λαό κάθε προσπάθεια πρωτοβουλίας. Στη σκέψη του Διαφωτισμού λοιπόν, η Εκκλησία αποτελεί ένα εμπόδιο για την πνευματική εξέλιξη και δεν θεωρείται ικανή για να θεμελιώσει ένα δίκαιο κοινωνικοπολιτικό καθεστώς.

Σύμφωνα με τον Jonathan Israel, προκειμένου να συλλάβουμε την γενικότερη θρησκευτική κρίση που σημειώνεται στα τέλη του 17ου αιώνα, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τις τρεις δεκαετίες πολέμων που επέφεραν πολλά δεινά σε πολλούς τομείς.⁹¹ Ο Israel επισημαίνει πως μετά το 1650, υπήρξε μια «βαθιά πνευματική κρίση» μεταξύ του Καθολικισμού και ενός κλάδου του χριστιανισμού, του Προτεσταντισμού. Μέσω αυτής της τοποθέτησης είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε πως τα προβλήματα της Εκκλησίας δεν προκύπτουν μόνο από εξωτερικούς παράγοντες, όπως η διαμάχη με τους διαφωτιστές, αλλά και μέσα από τα θεμέλια των ίδιων των Εκκλησιών. Από την πλευρά του μορφωμένου πληθυσμού σε ορισμένες χώρες, όπως στην Αγγλία, σημειώνεται μία έντονη διάθεση για ανανέωση, καθώς οι πολίτες παύουν να δέχονται την εξουσία που καταλήγει να γίνεται τυραννική και στρέφεται ενάντια στις «καθιερωμένες, παραδοσιακά ισχυρές, εκκλησιαστικές ιεραρχίες της εποχής».⁹²

τισμός, ό.π., 4, Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και Θρησκεία*, ό.π., 11 και Stuart Hall Bram Gieben, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*, ό.π., 50.

⁹⁰ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και Θρησκεία*, ό.π., 11.

⁹¹ Βλ. Jonathan Israel, *Enlightenment Contested Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, 63.

⁹² ό.π., 64.

Εξαιτίας λοιπόν όλων αυτών των αναταραχών, η «Νέα Φιλοσοφία»⁹³ και επιστήμη που εισήχθησαν από τον Galileo και τον Descartes, βρήκαν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξή τους, καθώς οι ίδιοι «προσέθεσαν πολλές νέες επιπλοκές για τους θεολόγους, περαιτέρω περίπλοκες εξομολογητικές πολεμικές και ειδικά το περιεχόμενο της θεολογικής δημόσιας συζήτησης».⁹⁴ Η φιλοσοφία λοιπόν, φαίνεται να δημιουργεί προβλήματα στη θεολογία, ειδικά κατά τη διάρκεια της δράσης του Spinoza και του Bayle. Οι λόγιοι επιθυμούν την ανεξαρτητοποίηση της φιλοσοφίας από τον θρησκευτικό τομέα, γι' αυτό και σπεύδουν να εξηγήσουν με ορθολογικό τρόπο ορισμένα φαινόμενα και να καταρρίψουν τις προκαταλήψεις.

Η αμφισβήτηση και η δυσπιστία των διανοητών προς τα κηρύγματα της Εκκλησίας δεν άφησε αδιάφορους τους κληρικούς. Πολλοί από τους εκπροσώπους της Εκκλησίας δεν δίστασαν, προκειμένου να διχάσουν την κοινή γνώμη, να κατηγορήσουν τους φιλοσόφους με το πρόσχημα της αθεΐας και της ασέβειας προς τα ιερά πρόσωπα της χριστιανοσύνης. Μέσω αυτής της κατηγορίας ο λαός θα θεωρούσε τους διαφωτιστές ως εχθρούς της θρησκείας και θα απομακρυνόταν από τα διδάγματά τους. Πάνω σε αυτή την τοποθέτηση ωστόσο, ακόμα και αν κάποιος εξετάσει και τους πιο «ριζοσπαστικούς» φιλοσόφους⁹⁵, όπως τον Bayle και τον Spinoza, αλλά και τους πιο «μετριοπαθείς» όπως τον Voltaire και τον Hume⁹⁶, θα διαπιστώσει πως οι θέσεις που προέβαλαν δεν επέβαλαν την απόρριψη της πίστης, αλλά την δημιουργία μιας νέας μορφής θρησκείας η οποία δεν θα διέθετε αυταρχικό χαρακτήρα και δεν θα προσπαθούσε να επιβάλει τα πιστεύω της στο λαό. Ο Διαφωτισμός πασχίζει να αναδείξει μία νέα θρησκεία, όπου ο άνθρωπος θα είναι σε θέση να σκέφτεται και να αμφιβάλλει.⁹⁷ Η αμφιβολία όμως αυτή δεν θα φανερώνει απιστία, αλλά την έναρξη της απόρριψης της παθητικής δεκτικότητας. Το αίσημα της αμφιβολίας θα γεννηθεί μέσα από την διδασκαλία. Μόνο αυτή θα θέσει τα σωστά θεμέλια ανάπτυξης του πνεύματος και θα φέρει τον άνθρωπο πιο κοντά στη «φυσική θρησκεία»⁹⁸, που μόνο αυτή μπορεί να αποδειχθεί ως αυθεντική.

Βασική και κυριότερη αιτία της χειραγώγησης του πληθυσμού από την Εκκλησία, φαίνεται να είναι η άγνοια, η αμάθεια, αλλά και ο φόβος για οτιδήποτε μεταφυσικό. Εδώ βρίσκεται και το παιχνίδι της Εκκλησίας, το οποίο ελέγχει και κατευθύνει τα ρεύματα του θρησκευτικού βίου. Σε ό,τι αφορά την καθ' ημάς Ορθόδοξη Εκκλησία, έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις. Ο περιηγητής του 18ου αιώνα Pierre Guys⁹⁹ παρατηρεί τον ορθόδοξο κλήρο στην Ελλάδα και καταλήγει στο συμπέρασμα πως «η έλλειψη πνευματικότητας» του λαού που κατοικούσε στον ελληνικό χώρο, οφειλόταν στην αμάθεια του κλήρου. Πιο συγκεκριμένα τοποθετείται λέγοντας, «η θρησκεία ενός λαού, που καθοδηγείται από παπάδες οι οποίοι στην πλειοψηφία τους σπάνια ξέρουν να διαβάζουν, δεν μπορεί παρά να είναι εξωτερική και άμορφη λατρεία».¹⁰⁰ Η απαιδευσία του κλήρου δυσχέραινε την εξάπλωση των διαφωτιστικών ιδεών στον ελληνόφωνο πολιτισμό, με αποτέλεσμα οι άνθρωποι να παραμένουν στο σκοτάδι της αμάθειας. Ο συνδυασμός της αμάθειας και του φόβου, γέννησαν έναν ανορθολογικό τρόπο σκέψης, μία

⁹³ ό.π.

⁹⁴ ό.π.

⁹⁵ Χρησιμοποίηώ τον χαρακτηρισμό «ριζοσπαστικός» με βάση τον ορισμό που έδωσε ο Jonathan Israel για τον όρο, τον οποίο εξετάσαμε παραπάνω.

⁹⁶ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, ό.π., 11.

⁹⁷ Σχετικά με αυτή την τοποθέτηση βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, ό.π., κεφ. II.

⁹⁸ Για τον όρο φυσική θρησκεία βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, ό.π., κεφ. II.

⁹⁹ Βλ. Larry Wolff, *Ο Διαφωτισμός και ο Ορθόδοξος κόσμος*, μτφρ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2001, 65.

¹⁰⁰ ό.π.

πίστη σε αντιεπιστημονικές δοξασίες που καταπολεμήθηκε σφοδρά από το κίνημα. Η περίπτωση της δεισιδαιμονίας ταλάνισε για μεγάλο χρονικό διάστημα τον διαφωτιστικό αγώνα των λογίων της εποχής. Συγκεκριμένα, στον ελληνικό χώρο παρατηρούμε να συμβαίνει μία διαχρονική διαμάχη των λογίων με την δεισιδαιμονία, καθώς σημειώνονται τοποθετήσεις διανοητών οι οποίοι την καταδικάζουν έντονα στα συγγράμματά τους, όπως ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος¹⁰¹, που ανήκει στον αιώνα του Πρώιμου Διαφωτισμού¹⁰² ο Ευγένιος Βούλγαρης¹⁰³, αλλά και αρκετά αργότερα, στα χρόνια του Ύστερου Διαφωτισμού, ο Αδαμάντιος Κοραής.¹⁰⁴

Πολλοί από τους Διαφωτιστές προσπάθησαν να προσεγγίσουν αυτή την έννοια και να την ορίσουν. Ένας από αυτούς ήταν και ο Voltaire, ο οποίος έδωσε έναν αρκετά ευρύ ορισμό για την δεισιδαιμονία λέγοντας ότι, «σχεδόν όλα όσα ξεπερνούν τη λατρεία ενός Υπέρτατου Όντος και την υποταγή της καρδιάς στις αιώνιες διαταγές του» αποτελούν γνωρίσματα της δεισιδαιμονίας. Επίσης, υποστηρίζει πως «η δεισιδαιμονία, που γεννήθηκε από την ειδωλολατρία και υιοθετήθηκε από τον Ιουδαϊσμό, μόλυνε τη χριστιανική Εκκλησία από την αρχή».¹⁰⁵ Εξετάζει το φαινόμενο της δεισιδαιμονίας και καταλήγει στο συμπέρασμα πως, «η μισή Ευρώπη πιστεύει πως η άλλη μισή ήταν από καιρό και παραμένει ακόμη γεμάτη προλήψεις».¹⁰⁶ Επιπλέον ο γάλλος φιλόσοφος προχωρά σε μία ουσιαστική τοποθέτηση επισημαίνοντας πως «η φιλοσοφία, μόνο η φιλοσοφία, η αδελφή της θρησκείας, έχει αφοπλίσει τα χέρια της δεισιδαιμονίας που έχουν κοκκινίσει από το αίμα».¹⁰⁷ Εξίσου σημαντική είναι η ταύτιση της σχέσης της δεισιδαιμονίας και της θρησκείας με την αστρολογία και την αστρονομία. Χαρακτηριστικά αναφέρει, «η δεισιδαιμονία είναι για τη θρησκεία ό,τι και η αστρολογία για την αστρονομία: η θεότρελη κόρη μιας πάνσοφης μητέρας. Οι δύο αυτές κόρες κρατούσαν επί μακρόν υπόδουλη όλη τη γη».¹⁰⁸ Έχει πλέον καταστεί σαφές πως κατά τους διαφωτιστές, η δεισιδαιμονία κρατάει δέσμια την σκέψη των ανθρώπων και τους στερεί την πνευματική τους πρόοδο. Όλες οι υπερβολές της ωστόσο εκφράζονται από κληρικούς, οι οποίοι τις εντάσσουν εσκεμμένα στο λόγο τους αποσκοπώντας στη διατήρηση του σκοταδισμού του νου. Οι λόγιοι του Διαφωτισμού αποσκοπούσαν στην καταπολέμηση της δεδομένης κατάστασης, καθώς αναγνώριζαν την σχέση αλληλεξάρτησης που μπορεί να προκύψει μεταξύ της φιλοσοφίας και της θρησκείας.

Επιπλέον, ο Voltaire εξαπολύει συχνά τα βέλη του εναντίον της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας για το λόγο ότι στην έννοια της δεισιδαιμονίας ευρύτερα, εντοπίζει τον φανατισμό, τον οποίο είναι σε θέση να αναγνωρίσει μέσα από τα κηρύγματά της. Ο θρησκευτικός φανατισμός υπήρξε ένα από τα πιο πολύπλοκα, πολύπλευρα και δυσεπίλυτα προβλήματα των Διαφωτιστών ιδίως του 18ου αιώνα. Οι εμμονικές αντιλήψεις της Εκκλησίας πάνω σε παγιωμένα θρησκευτικά ζητήματα εγκλωβίζαν τη σκέ-

¹⁰¹ Βλ. Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα*, Βιέννη 1805: Τυπογραφία Γ. Βενδότη, 157.

¹⁰² Βλ. Νίκος Μαυρέλος, «Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι στα Βαλκάνια και την Ευρώπη: η απαρχή της Νεοτερικότητας (1664-1727)», ό.π.

¹⁰³ Ο Βούλγαρης στο έργο του *Σχεδίασμα περί ανεξιθρησκείας*, πέρα από την βασική του πραγμάτευση γύρω από την προοδευτική ιδέα της ανεκτικότητας, αφήνει ένα καυστικό σχόλιο για την δεισιδαιμονία και την ασέβεια. Υποστηρίζει πως τόσο η δεισιδαιμονία, όσο και η ασέβεια χρησιμοποιούν «βίαιους και τυραννικούς τρόπους για να στηριχτούν». Βλ. Βουλγαρεως Ευγενίου, *Σχεδίασμα περί ανεξιθρησκείας ήτοι περί ανοχής των ετεροθρήσκων*, εκδίδεται το δεύτερον υπό Νεκταρίου Κεφαλά μητροπολίτου Πενταπόλεως, εν Αλεξάνδρεια: τυπο-λιθογραφείον Ι. Κ. Λαγουδάκη, 1890, 156.

¹⁰⁴ Συχνές αναφορές για τη δεισιδαιμονία παρατηρούνται στο έργο του Κοραή, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, αλλά και στην *Αλληλογραφία* του πρώτου τόμου, (1774-1798), εκδ. Κ.Θ. Δημαράς, Αλκ. Αγγέλου, Αικ. Κουμαριανού, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα, 1964, επιστολή υπ' αριθμόν 1, 3-14, επιστολή υπ' αριθμόν 42, 153-163, επιστολή υπ' αριθμόν 87, 293.

¹⁰⁵ Βλ. Larry Wolff, *Ο Διαφωτισμός και ο Ορθόδοξος κόσμος*, ό.π., 34-35.

¹⁰⁶ ό.π., 35

¹⁰⁷ ό.π., 57

¹⁰⁸ Βλ. Βολταίρος, *Πραγματεία περί ανεκτικότητας*, ό.π., 162.

ψη του λαού, στερώντας του τη δυνατότητα προβληματισμού και ευρύτερης ενδοσκόπησης για την ορθότητα των κηρυγμάτων.

Ο θρησκευτικός φανατισμός βρήκε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη και την εξάπλωσή του στην αμάθεια και στην άγνοια των ανθρώπων, σε ό,τι αφορούσε τα χριστιανικά ζητήματα. Οι διανοητές του αιώνα πασχίζουν να φωτίσουν και να επαγρυπνήσουν τη σκέψη και τη συνείδηση του λαού, τονίζοντάς τους μέσα από τα έργα τους πως οφείλουν να σταματήσουν να δέχονται και να ασπάζονται παθητικά τα διδάγματα οποιουδήποτε θεσμού. Στο σημείο αυτό χρήσιμο θα ήταν να λάβουμε υπόψη και την άποψη του Cassirer ο οποίος υποστηρίζει ότι, «ο μεγάλος αντίπαλος της γνώσης δεν είναι η αμφιβολία, αλλά το δόγμα· δεν είναι η άγνοια αυτή καθ' εαυτήν που δίνει το θανάσιμο πλήγμα στη γνώση, αλλά η άγνοια η οποία ισχυρίζεται πως είναι η αλήθεια και θέλει να περνάει για αλήθεια».¹⁰⁹ Οι άνθρωποι οφείλουν και έχουν την υποχρέωση να εξετάζουν ενδελεχώς τις ιδεολογίες που επιχειρεί να μεταδώσει η Εκκλησία στις αντιλήψεις τους. Μέσα από αυτή την τοποθέτηση, είμαστε σε θέση να συμπεράνουμε πως στη σκέψη του Διαφωτισμού, προκειμένου να υπάρξει μία ορθή πίστη που δεν θα είναι εμποτισμένη από εμμονικές πεποιθήσεις και φανατισμούς, θα πρέπει να υπάρχει και η δυσπιστία. Πρόκειται για μία αμοιβαία εξάρτηση την οποία προσπάθησε να καταστήσει κατανοητή η φιλοσοφία του Διαφωτισμού, με σκοπό να αρχίσουν να τίθενται τα πρώτα θεμέλια της δημιουργίας της ιδεατής θρησκείας του Διαφωτισμού που θα είναι απαλλαγμένη από τις επιρροές οποιουδήποτε θεσμού και απομακρυσμένη από δεισιδαιμονίες.

Οι κινήσεις των διαφωτιστών για την κατάρριψη των στερεοτύπων, των προλήψεων και των αν-ορθολογικών τοποθετήσεων της Εκκλησίας αποδείχθηκαν ιδιαίτερα αποφασιστικές. Η πρόταση των λογίων για αναβάθμιση της παιδείας δεν αφορούσε μόνο τον λαό, αλλά απευθυνόταν και στους ιερείς. Ως το καταλληλότερο μέσο αντιμετώπισης της αμάθειας, σύμφωνα με τους λογίους, θεωρήθηκε η διδασκαλία της φιλοσοφίας. Μόνο μέσω αυτής θα οξυνόταν ο νους και η κριτική ικανότητα των ανθρώπων, προκειμένου να καταφέρουν να απομακρύνονται από οτιδήποτε συγγέει την θρησκεία τους με δεισιδαιμονίες. Η δεισιδαιμονία λειτουργεί ως παραμορφωτικός καθρέφτης της αλήθειας, αφού στον πυρήνα της υπάρχουν καθιερωμένες ιδέες, οι οποίες ωστόσο έχουν παραποιηθεί. Αυτό συνέβη με σκοπό να καταφέρει να εγκλωβίσει τον ανθρώπινο νου και να τον υποτάξει στον συντηρητισμό. Αυτή η προσπάθεια βέβαια έγινε αντιληπτή από τους λογίους του αιώνα, οι οποίοι εσκεμμένα έσπευσαν να καταπολεμήσουν το φαινόμενο αυτό μέσω της φιλοσοφίας, προκειμένου να αποδείξουν στον λαό πως η εισαγωγή φιλοσοφικών ιδεών στα θεμέλια της θρησκείας δεν αποτελεί ένα επικίνδυνο εγχείρημα, αλλά αντιθέτως λυτρωτικό. Στο έργο του Δημήτριου Καταρτζή, *Εγκώμιο του φιλοσόφου*, θα εξετάσουμε το κατά πόσο ο συγγραφέας του έργου επιχειρεί να συνδέσει τις αρετές του φιλοσόφου με αυτές του χριστιανού, αλλά και ποιες ιδέες αναπτύσσονται από τον φιλόσοφο γύρω από τις έννοιες της δεισιδαιμονίας και της αθεΐας.

Το βασικό ζητούμενο του Διαφωτισμού και στη συγκεκριμένη διαμάχη με την Εκκλησιαστική εξουσία, φάνηκε να είναι η απελευθέρωση της γνώσης και η διεκδίκηση της αυτονομίας του ανθρώπου πάνω στα θρησκευτικά ζητήματα. Με λίγα λόγια, προσπάθησαν να διεκδικήσουν το δικαίωμα της ανεξιθρησκείας, να εξασφαλίσουν την ελευθερία της πίστης σε οποιαδήποτε θρησκεία και να προασπίσουν την σημαντικότερη αρχή που αφορούσε την έκφραση του λαού χωρίς φραγμούς και την κριτική εξέταση των πεποιθήσεων που προέβλεπαν οι εκκλησιαστικοί φορείς. Ο αγώνας των λογίων του Διαφωτισμού για την καθιέρωση της αυτονομίας και τον τομέα της θρησκείας, δεν θα έπρεπε να ταυτίζεται με τον αθεϊσμό.

¹⁰⁹ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και Θρησκεία*, ό.π., 46-47.

Όπως επισημαίνει ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «ένα θεμελιώδες πρόβλημα στην εκκλησιολογία αφορά τη σχέση της Εκκλησίας με τον κόσμο και την ιστορία. Η Εκκλησία, κυρίως στην ορθόδοξη πίστη και θεολογία, ζει “στον κόσμο”, αλλά δεν είναι “του κόσμου”». ¹¹⁰ Μέσω αυτής της τοποθέτησης αντιλαμβανόμαστε πως η Εκκλησία ως θεσμός επιθυμεί να γίνεται αποδεκτή από τον λαό, όμως δεν προσαρμόζεται στις νέες ανάγκες του και «στις περιστασιακές ιστορικές συνθήκες». ¹¹¹ Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού, το οποίο αντιμετώπιστηκε από την Εκκλησία ως «εχθρός της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά και μία απειλή για τις ορθόδοξες πεποιθήσεις και έναν αγωγό νοθείας της “αυθεντικότητας” των παραδόσεων και των αξιών των ορθόδοξων κοινωνιών». ¹¹² Η υιοθέτηση των δυτικών προτύπων με τις προοδευτικές αντιλήψεις προβλημάτιζε τους ορθόδοξους κληρικούς, κάνοντάς τους να κρατούν μία επιφυλακτική ως και εχθρική στάση απέναντι στους φορείς αυτών των ιδεών. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου, πολλοί μελετητές παρατηρούν μία «αποχρωματισμένη» στάση της ορθόδοξης Εκκλησίας απέναντι στο πνευματικό κίνημα. Δεν ήταν λίγοι οι κληρικοί που τάχθηκαν υπέρ του Διαφωτισμού, επειδή αντιλήφθηκαν τις μεταρρυθμιστικές δυνατότητες που διέθετε το κίνημα, καθώς και την ανανεωτική διάθεση σε ό,τι αφορούσε τα θέματα της εκπαίδευσης. ¹¹³

Στην παρούσα μελέτη, ο σκοπός της παρουσίασης της επιφυλακτικής, και σε ορισμένες περιπτώσεις εχθρικής αντιμετώπισης της Εκκλησίας προς τις προοδευτικές διαφωτιστικές ιδέες, έγινε προκειμένου να κοιτάξουμε σφαιρικά την στάση των Ευρωπαίων, πάνω σε θρησκευτικά ζητήματα και έπειτα να την συγκρίνουμε με τα καθ’ ημάς. Οι δυτικοί φιλόσοφοι έσπευσαν δραστικά να καταπολεμήσουν κάθε κατάλοιπο του Μεσαίωνα και μέσω της εισαγωγής της φιλοσοφίας, κατά κύριο λόγο, και των επιστημών στα θρησκευτικά κηρύγματα, προσδοκούσαν μία ορθολογικότερη προσέγγιση της πίστης. Θα παρατηρήσουμε κατά τη διάρκεια της μελέτης των έργων τόσο του Παμπλέκη, όσο και του Καταρτζή να γίνονται αναφορές στη δεισιδαιμονία, αλλά και στην αθεΐα. Αυτό που θα κληθούμε να ερευνήσουμε είναι η στάση της ελληνικής Εκκλησίας προς τις νέες αντιλήψεις που προωθούσαν στα έργα τους οι Έλληνες λόγιοι, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Επιπλέον, βασιζόμενοι στον ορισμό που έδωσε ο Israel για τον ριζοσπαστισμό των φιλοσόφων της Δυτικής Ευρώπης, θα προχωρήσουμε σε μία σύγκριση που αφορά την ιδεολογία του Παμπλέκη πάνω στα θρησκευτικά ζητήματα με αυτή των Ευρωπαίων διαφωτιστών, με αφορμή τον χαρακτηρισμό που του πρόσαψαν οι κατήγοροί του ως «ασπαστής του σπινοζισμού». ¹¹⁴ Η έρευνα αυτή ωστόσο, στη παρούσα εργασία, θα περιοριστεί στο πρώτο κεφάλαιο του έργου του *Περί φιλοσόφου*. Σε ό,τι αφορά την ανίχνευση των σπινοζικών θεωριών στο ευρύ έργο του φιλοσόφου, θα παραθέσουμε τις τεκμηριωμένες τοποθετήσεις ερευνητών που μελέτη σαν ενδελεχώς την φιλοσοφική πορεία του Παμπλέκη.

---

¹¹⁰ Βλ. Pascal M. Kitromilides, *Religion and politics in the Orthodox world the ecumenical patriarchate and the challenges of modernity*, Routledge, 2019, vii. Η απόδοση των αποσπασμάτων στα ελληνικά είναι δική μου μετάφραση.

¹¹¹ *ό.π.*

¹¹² *ό.π.*, 12.

¹¹³ *ό.π.*, 13.

¹¹⁴ Βλ. Δ. Γοβδελάς, *Ο Εξωστρακισμός του ασεβούς Χριστοδούλου του Μονοφάλμου του εξ Ακαρνανίας.....*, Βουδα 1800, 22-23.

iv) Ο Spinoza και η σπινοζική θεωρία για τον Θεό και τον άνθρωπο

Το όνομα του Spinoza για μεγάλο διάστημα θεωρήθηκε ταυτόσημο με τον αθεϊσμό. Η ιδιότητα της αθεΐας δόθηκε στον φιλόσοφο, διότι αρκετοί διανοητές τού Πρώιμου ευρωπαϊκού Διαφωτισμού δεν είχαν εντοπίσει κανένα σημείο θεϊσμού στο έργο του¹¹⁵ και οι ριζοσπαστικές πεποιθήσεις του για τα θρησκευτικά ζητήματα κατάφεραν να ενισχύσουν τον ισχυρισμό περί αθεΐας. Οι αντιλήψεις που εξέφρασε στο έργο του *Ηθική* περί της Θεΐας φύσης, επέτρεψαν στους αντιπάλους του να ισχυροποιήσουν τις θέσεις τους για την συγκεκριμένη κατηγορία. Γενικότερα ωστόσο, στα τέλη του 17ου αιώνα και στις αρχές του 18ου, παρατηρείται μία σχετική «ανακρίβεια» και μία αρκετά «επιφανειακή αντίληψη» σε ό,τι αφορά την πρόσληψη της θεωρίας του Spinoza από τους λεγόμενους σπινοζιστές.¹¹⁶ Στην σκέψη των ανθρώπων του Πρώιμου ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, όποιος συγγραφέας ασχολείται με την σπινοζική θεωρία είναι είτε «άθεος» είτε «υλιστής»¹¹⁷, μία τοποθέτηση που όπως απέδειξε η πορεία των χρόνων, δημιούργησε στρεβλώσεις. Ο ίδιος ο Spinoza απέρριπτε την συγκεκριμένη ονομασία, καθώς δεν αποτελούσε έναν άθεο φιλόσοφο, σύμφωνα τόσο με τους δικούς του όρους, όσο και με τις θεωρίες που καθιέρωσαν προγενέστεροι πάνω στη σημασία της αθεΐας. Για το λόγο αυτό επιχείρησε τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας του αθεϊσμού, ορίζοντάς τον ως «την άρνηση της αναγνώρισης της φυσικής τάξης και των υποχρεώσεων του ορθολογικού ανθρώπου».¹¹⁸ Στην ουσία ο Spinoza απέβλεπε στο να εγκαινιάσει μία καινούρια αντίληψη για τον Θεό, που θα απομάκρυνε τον συλλογισμό του ανθρώπου από τους φανατισμούς και τις προκαταλήψεις και θα τον οδηγούσε στη χειραφέτηση του νου του και στην ελευθερία της πνευματικότητάς του.

Στο σημείο αυτό, σκόπιμο θα ήταν να διευκρινίσουμε ότι η σκέψη του Spinoza αποδείχθηκε αρκετά πρωτοποριακή, καθώς προχώρησε σε αμφισβητήσεις που την εποχή του 17ου αιώνα δεν ήταν δυνατόν να συλληφθούν και να γίνουν άμεσα αποδεκτές από τον κοινό νου. Παρ' όλα αυτά ο φιλόσοφος, θέτοντας στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του τον άνθρωπο, επιχείρησε να ανοίξει τους ορίζοντές του προς έναν καινούργιο αιώνα φιλοσοφίας. Ωστόσο, οι επιθέσεις που δέχτηκε τόσο ο ίδιος, όσο και οι ιδέες του, εξασθενούν τη δυναμική των θεωριών του και έτσι, τον 18ο αιώνα φαίνεται μία ελάχιστη επίδραση του τρόπου σκέψης του στους φιλοσόφους της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Παρουσιάζει ελάχιστη επίδραση, αλλά καθοριστική, διότι όσοι διανοητές φάνηκαν να ασπάζονται ένα μέρος των θεωριών του διώχθηκαν και στιγματίστηκαν. Μέσω της αναφοράς ορισμένων αντιλήψεων του Spinoza, γύρω από την θεϊκή υπόσταση και τις ικανότητες του ανθρώπου, θα εξετάσουμε αν τελικά ο χαρακτηρισμός «ο νέος Σπινόζα»¹¹⁹ άρμοζε στον Παμπλέκη ή του αποδόθηκε με σκοπό τον εκφοβισμό του λαού και την απομάκρυνση από την ιδεολογία του.

Ο πυρήνας της σκέψης του Spinoza δεν απέχει κατά πολύ από τις ιδέες που θεμελίωσαν αργότερα μεγάλοι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού και κατάφεραν μάλιστα να τις διαδώσουν παγκοσμίως και να γίνουν ευκολότερα αποδεκτές. Η βασική διαφορά έγκειται στο ότι ο Spinoza εισήγαγε μία

¹¹⁵ Βλ. Jonathan Israel, *Enlightenment Contested Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670 – 1752*, ό.π., 45.

¹¹⁶ ό.π., 44.

¹¹⁷ ό.π.

¹¹⁸ ό.π., 45-46.

¹¹⁹ Βλ. Δ. Γοβδελάς, *Ο Εξωστρακισμός του ασεβούς Χριστοδούλου του Μονοφθάλμου του εξ Ακαρνανίας.....*, ό.π., 23.

εντελώς καινοτόμα αντίληψη για την θεϊκή ύπαρξη, η οποία ταυτίζει τον Θεό με τη δύναμη της Φύσης. Αν εξετάσει κανείς βαθύτερα την τοποθέτηση του Spinoza για την ύπαρξη της θεϊκής οντότητας θα καταλήξει στο συμπέρασμα πως για τον φιλόσοφο, αποτελεί έναν απρόσωπο Θεό που συνδέεται και αλληλοεπιδρά με την δύναμη της Φύσης. Επιπλέον, η σύνδεση με τη Φύση προσδίδει μία ακόμη σημασία στο θεϊκό ον, και πιο συγκεκριμένα αυτή του απείρου.¹²⁰ Όπως η Φύση έχει τη δυνατότητα της αέναης εξέλιξης, έτσι και ο Θεός αποτελεί ένα άπειρο ον, το οποίο περικλείει τα πάντα γύρω του με τελειότητα.¹²¹

Μία φιλοσοφική ερμηνεία σε θρησκευτικά ζητήματα σημειώνεται και στο έργο του φιλοσόφου *Θεολογικο-πολιτική Πραγματεία*. Ο Spinoza αναπτύσσει μία κριτική γύρω από την Βίβλο σύμφωνα με την οποία αναφέρει πως, «θα μπορούσα να συνοψίσω το ζήτημα λέγοντας ότι η μέθοδος ερμηνείας της Αγίας Γραφής δεν διαφέρει πολύ από τη μέθοδο ερμηνείας της φύσης· στην πραγματικότητα, είναι σχεδόν ίδια. Διότι όπως η ερμηνεία της Φύσης συνίσταται στην εξέταση της ιστορίας της φύσης και εν συνεχεία οι συμπερασματικοί ορισμοί των φυσικών φαινομένων σε ορισμένα σταθερά αξιώματα, έτσι και η ερμηνεία της Βίβλου προχωρεί εξετάζοντας την Αγία Γραφή και συνάγοντας την πρόθεση των συγγραφέων της ως λογικό συμπέρασμα από τις θεμελιώδεις αρχές της».¹²² Μέσω αυτής της τοποθέτησης, ο Spinoza προτείνει την θεώρηση της Βίβλου ως τμήμα της Φύσης. Οι άνθρωποι οφείλουν να πάνε να εξηγούν όλα τα φυσικά φαινόμενα με βάση την θεϊκή επέμβαση, διότι εξαιτίας αυτής της συνήθειας η δεισιδαιμονία καταφέρνει να ριζώσει ακόμα πιο βαθιά μέσα τους. Οι λέξεις κλειδιά που θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στη συγκεκριμένη πρόταση είναι «το λογικό συμπέρασμα». Θα λέγαμε πως ο Spinoza παρακινεί τους ανθρώπους, προκειμένου να ερμηνεύσουν και να κατανοήσουν τα θρησκευτικά ζητήματα, να τα εξετάζουν μέσω της εμπειρικής έρευνας.

Σε ό,τι αφορά τη λογική του Spinoza, κατά τη γνώμη του Israel, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί με την χρήση των όρων «εμπειρισμός» και «ορθολογισμός», καθώς ορισμένες αντιλήψεις του είναι εγγενώς εμπειρικές και καθόλου ορθολογικές, με τον τρόπο που θεμελιώθηκαν από το Αγγλο-Αμερικανικό σύστημα.¹²³ Επομένως, σύμφωνα με τον Israel, για τον Spinoza «οι γνώσεις της πραγματικότητας πρέπει απαραίτητα να προέρχονται από την εμπειρία, τη δραστηριότητα και την αίσθηση, δεδομένου ότι δεν υπάρχει τίποτε άλλο».¹²⁴ Ο φιλόσοφος τις ονομάζει «ικανότητες» ή δυνάμεις του ανθρώπινου νου, οι οποίες ξεχωρίζουν από το σώμα. Η σπινοζική σκέψη ξεχωρίζει εν μέρει το Πνεύμα από το σώμα, όμως καταλήγει με κάποιο τρόπο να θεωρεί πως το σώμα αποτελεί μέρος του Πνεύματος και το Πνεύμα μία ιδέα του σώματος. Με λίγα λόγια, και στη συγκεκριμένη περίπτωση παρατηρείται το

¹²⁰ Βλ. Jonathan Israel, *Enlightenment Contested Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670 – 1752*, ό.π. 46.

¹²¹ Παρόμοιες ιδέες εκφράζει και ο Παμπλέκης στο έργο του *Περί φιλοσόφου* στο κεφάλαιο με τίτλο *περί θεού*. Ωστόσο για λόγους οικονομίας δεν θα εξετάσουμε αναλυτικότερα το συγκεκριμένο κεφάλαιο. Βλ. *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικής, μεταφυσικής, πνευματικών και θείων αρχών, όσα διάφοροι σοφοί ανδράσι συντιθέντα, προς Χριστοδούλου, του εξ Ακαρνανίας, εις την Ελλάδα φωνήν μεταφράσθη, αναλώμασι κ δαπάνη των εν Βιέννη χρησιμοτάτων και εντιμοτάτων εμπόρων τύποις εκδοθέντα προς ωφέλειαν των ομογενών φιλελλήνων*, εν Βιέννη της Αουστρίας, εν τη τυπογραφία Ιώσηπου του Βαουμειστέρου, 1786, 368-412.

¹²² Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και Θρησκεία*, ό.π., 78.

¹²³ Βλ. Jonathan Israel, *Enlightenment Contested Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670 – 1752*, ό.π., 46.

¹²⁴ ό.π.

φαινόμενο του διαχωρισμού και της αλληλοσυμπλήρωσης. Η φιλοσοφία του Spinoza¹²⁵ αποδέχεται την ανθρώπινη φύση ακριβώς όπως είναι, προσπαθώντας να ερευνήσει σε βάθος τις δυνατότητες που διαθέτει το ανθρώπινο σώμα παράλληλα με αυτές του Πνεύματος, παραμερίζοντας τις φιλοσοφικές αντιλήψεις του παρελθόντος.

Η σύλληψη του Spinoza για το αδιαχώριστο του σώματος και του νου, τάραξε τις μέχρι τότε παγιωμένες αντιλήψεις του καρτεσιανού δυϊσμού. Ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως και το σώμα έχει δυνατότητες, τις οποίες όμως δεν γνωρίζει, αφού «η εμπειρία δεν δίδαξε σε κανέναν μέχρι τούδε τι μπορεί να κάνει το Σώμα από μόνους τους νόμους της φύσης, καθόσον θεωρείται μονάχα σωματική, και τι δεν μπορεί να κάνει παρά αν καθορίζεται από το Πνεύμα [...] το ίδιο το Σώμα του μπορεί να κάνει πολλά πράγματα που το Πνεύμα του τα θαυμάζει».¹²⁶ Παρατηρούμε να επιχειρεί μία καταγγελία προς τις ανεπαρκείς και καθόλου θεμελιωμένες γνώσεις της εμπειρίας, διότι σύμφωνα με τον φιλόσοφο η εμπειρία βασίζεται σε ασαφείς τρόπους διάγνωσης των ικανοτήτων που διαθέτει τόσο το σώμα, όσο και η ψυχή. Ο Spinoza λοιπόν ισχυρίζεται πως, όσο πιο αδρανές είναι το σώμα και δεν παρουσιάζει καμία τάση προς ενεργοποίηση και βελτίωση, τόσο αδρανής μένει και η ψυχή, αλλά και ανάστροφα. Η θέση αυτή ακυρώνει κάθε προηγούμενη ιδέα περί υπεροχής της ψυχής έναντι του σώματος και φέρνει στην επιφάνεια την έννοια της παραλληλίας.

Ο Spinoza ένιωσε την ανάγκη να τοποθετήσει τον άνθρωπο και τις ανάγκες του στον πυρήνα του ενδιαφέροντός του. Αν η ιδεολογία του και οι αντιλήψεις του περί της ύπαρξης μιας θεϊκής οντότητας μελετηθούν προσεκτικά και συστηματικά, θα διαπιστωθεί πως δεν σημειώνεται πουθενά καμία αμφισβήτηση και καμία άρνηση της θεϊκής υπόστασης. Λαμβάνοντας υπόψη τα σημερινά δεδομένα, φαντάζει αδύνατος ο χαρακτηρισμός «άθεος», καθώς όπως είδαμε επιγραμματικά, ο φιλόσοφος αναπτύσσει μία δική του θεώρηση για τα θρησκευτικά ζητήματα. Για τον Spinoza, ο Θεός δεν επεμβαίνει στη καθημερινότητα των ανθρώπων, αλλά ταυτόχρονα αναπτύσσεται γύρω του αέναα, όπως η Φύση. Στην παρούσα εργασία δεν θα προχωρήσουμε περαιτέρω με την ανάλυση της σπινοζικής θεωρίας. Ωστόσο, οφείλουμε να κρατήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τοποθετήθηκε στα θέματα που αφορούσαν την θρησκεία. Ο Spinoza ανέπτυξε τον συλλογισμό του με τέτοιο τρόπο ώστε να δώσει μία ακόμη οπτική και έναν νέο τρόπο σκέψης στους ανθρώπους. Με αρκετά τολμηρές ιδέες για τα δεδομένα της εποχής, έριξε φως στα σημεία που για αιώνες παρέμεναν στο σκοτάδι. Ο Spinoza αποδείχθηκε ένας ιδιαίτερα πρωτοπόρος φιλόσοφος και προάγγελος του κινήματος του Διαφωτισμού, που εισήγαγε κορυφαίες φιλοσοφικές θεωρίες που αποδείχθηκαν καινοτόμες όχι μόνο από την εποχή του, αλλά και από τη δική μας.

---

¹²⁵ Βλ. Σπινόζα Μπαρούχ Ντε., *Ηθική*, μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης, Εκκρεμές, 2009. Ο Spinoza στο δεύτερο κεφάλαιο της *Ηθικής*, «Περί της φύσης και της προέλευσης του πνεύματος», δίνει έναν ορισμό με τον οποίο προσπαθεί να ταυτίσει το ανθρώπινο σώμα με το νου. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει : «Με τον όρο σώμα εννοώ έναν τρόπο που εκφράζει με συγκεκριμένο και καθορισμένο τρόπο την ουσία του Θεού, καθόσον θεωρείται ως εκτεταμένο πράγμα» (Ηθική, II, Ορισμός 1). Ο φιλόσοφος γνωρίζει πως ο άνθρωπος, δεν έχει φτάσει στην κατάλληλη πνευματική ωριμότητα για να έχει γνώση των δυνατοτήτων τόσο του σώματός του, όσο του πνεύματός του. Προκειμένου να κατακτηθεί η γνώση του πνεύματος του ανθρώπου, θα πρέπει οι θολές και μη διευκρινισμένες ιδέες του σώματος να διερευνηθούν από τους ανθρώπους και σε συνδυασμό με το άνοιγμα των πνευματικών τους οριζόντων και την προσπάθεια σύλληψης του κόσμου γύρω τους, θα δημιουργηθούν ορισμένες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας βαθύτερης ψυχοσωματικής αυτογνωσίας.

¹²⁶ Βλ. Σπινόζα Μπαρούχ Ντε., *Ηθική*, III, Πρωτ. 2, Σχόλιο, 238

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

II. Ο ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Στο εξής μελέτημα θα εστιάσουμε στην απήχηση που σημειώνει το διαφωτιστικό κίνημα στους Έλληνες λογίους, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα και ειδικότερα κατά το δεύτερο μισό του κατά το οποίο δραστηριοποιούνται ο Δημήτριος Καταρτζής και ο Χριστόδουλος Παμπλέκης, που μας αφορούν. Ήδη στον αιώνα αυτό έχει αρχίσει να σημειώνεται μία ραγδαία στροφή και μία γόνιμη ενασχόληση με τα ευρωπαϊκά φρονήματα. Σταδιακά, οι επιταγές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στην ελληνική συνείδηση και, σε συνδυασμό με την αποφασιστική δράση των λογίων του αιώνα, αρχίζει να γίνεται εντονότερη η ανάγκη για απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό. Ωστόσο, έχει παρατηρηθεί πως η τάση προς τη νεωτερικότητα και οι αρκετά προοδευτικές ιδέες δεν αποτελούν αποκλειστικά γνώρισμα της συγκεκριμένης περιόδου, αλλά ήδη στο β' μισό του 17ου αιώνα εμφανίζονται σπέρματικά έννοιες οι οποίες αργότερα θα αποτελέσουν βασικά γνωρίσματα του πνευματικού κινήματος.¹²⁷

Σκόπιμο είναι να αναφέρουμε τη θεμελιώδη τοποθέτηση του Κ. Θ. Δημαρά, ο οποίος εντάσσει και προβάλλει τον Ελληνικό Διαφωτισμό ως τμήμα του παγκόσμιου φαινομένου κάνοντας ωστόσο μία σημαντική παρατήρηση. Σχετικά με τον ελληνικό όρο «Διαφωτισμός», ο μελετητής εκθέτει την άποψη πως πρόκειται για «νεολογισμό που είχε εισαχθεί στη νεοελληνική γλώσσα κατά μίμηση των αντίστοιχων αγγλικού, γερμανικού, ιταλικού (Enlightenment, Aufklärung, Illuminismo)». ¹²⁸ Ο Δημαράς επισημαίνει πως για τον ελληνικό πληθυσμό, η σημασία του φωτός ήταν αρκετά γνώριμη από την θρησκευτική κυρίως παράδοση¹²⁹ και γι' αυτό κατάφερε ο προσδιορισμός «Αιώνας των Φώτων» να γίνει εύκολα αποδεκτός. Η απόδοση της ορολογίας «νεολογισμός»¹³⁰ γεννά έναν προβληματισμό, βάση του οποίου πραγματοποιήθηκαν αρκετές μελέτες, και σχετίζεται με το ερώτημα αν οι λόγιοι είχαν αντιληφθεί την ευρύτερη σημασία του αιώνα που ζούσαν. Σίγουρα οι άνθρωποι δεν είχαν αναγνωρίσει επακριβώς την ύπαρξη του κινήματος, ωστόσο η μαζική πνευματική δραστηριότητα των λογίων έδωσε την αίσθηση της έναρξης μιας νέας εποχής.

Ως αφετηρία του κινήματος θεωρείται από τον μελετητή Κ. Θ. Δημαρά το έτος 1774, με σημαντικό σταθμό την υπογραφή της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή μεταξύ της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συμβολικά, ο μελετητής ορίζει την χρονολογία λήξης του φαινομένου το 1821 με την ένδοξη επανάσταση των Ελλήνων.¹³¹ Όμως όταν κάνουμε λόγο για πνευματικά ρεύματα, δεν μπο-

¹²⁷ Βλ. Νίκος Μαυρέλος, *Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι στα Βαλκάνια και την Ευρώπη: η απαρχή της Νεοτερικότητας (1664-1727)*, Υπό δημοσίευση στα πρακτικά του 4ου Συνεδρίου Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών με θέμα «Ελληνισμός και Βαλκάνια - αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)» (Κομοτηνή: 22-24 Νοεμβρίου 2019).

¹²⁸ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 1.

¹²⁹ ό.π.

¹³⁰ Περισσότερες πληροφορίες για την τοποθέτηση περί νεολογισμού, βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π. 463.

¹³¹ ό.π., 1.

ρούμε να είμαστε ούτε ακριβείς ούτε αυστηροί στην περιοδολόγησή τους.¹³² Το φαινόμενο του Διαφωτισμού χαρακτηρίζεται από μία συνεχόμενη ροή που δύσκολα επιδέχεται χρονολογικές δεσμεύσεις. Με τον καθορισμό του χρονικού πλαισίου του Διαφωτισμού ασχολήθηκαν αρκετοί μελετητές. Ο Ε. Παπανούτσος αναγνωρίζει ως δεσπόζουσα μορφή της πρώιμης φάσης του Διαφωτισμού τον Θεόφιλο Κορυδαλέα¹³³, ο οποίος, σύμφωνα με τον μελετητή, αναγνώρισε την αρνητική επιρροή που ασκούσε η Εκκλησία στις ψυχές των ανθρώπων στερώντας τους την προοπτική της εξέλιξης και πρότεινε την «χειραφέτηση της φιλοσοφίας από την θεολογία με τη μετατόπιση της έμφασης προς τη λογική [...]».¹³⁴ Σχετικά με τους πρώιμους φιλοσόφους του διαφωτιστικού κινήματος θα αναφέρουμε ακόμα μία άποψη στη συνέχεια.

Ο προσδιορισμός του χώρου της εξάπλωσης του κινήματος αποτελεί εξίσου σημαντικό πρόβλημα, καθώς κατά τον 17ο και 18ο αιώνα δεν είχε συσταθεί ακόμη το ελληνικό κράτος και με τον όρο «Ελλάδα» δεν γινόταν σαφή τα γεωγραφικά εθνικά σύνορα για τους μελετητές.¹³⁵ Ο ελληνόφωνος πληθυσμός ζούσε διασκορπισμένος στα κατακτημένα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προσπαθώντας διακαώς να διατηρήσει την πολιτισμική του ταυτότητα. Παρατηρούμε πως ο ορισμός του χωροχρόνου σε φαινόμενα που ασκούν επίδραση σε ένα ευρύ φάσμα τομέων, όπως της οικονομίας, της κοινωνίας, της φιλοσοφίας και της πολιτικής, αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα. Τα όρια είναι αρκετά ελαστικά και οι απόψεις δίστανται. Το μόνο βέβαιο είναι πως το φαινόμενο άργησε να ωριμάσει στην καθ' ημάς Ανατολή, εξαιτίας ορισμένων κατασταλτικών παραγόντων που θα αναφέρουμε στη συνέχεια.

Οι πρώτοι Έλληνες¹³⁶ που ήρθαν σε επαφή με τις διαφωτιστικές αντιλήψεις ήταν αυτοί της διασποράς, οι λόγιοι και οι έμποροι, οι οποίοι πραγματοποιούσαν ταξίδια σε όλα τα μεγάλα κέντρα που αναπτύχθηκε και θεμελιώθηκε το πνευματικό κίνημα. Στην Ευρώπη οι Έλληνες διανοητές κατάφεραν να αναπτύξουν τον λογισμό τους χωρίς περιορισμούς και το άγχος της απόρριψης των τοποθετήσεών τους από την κοινή γνώμη. Διέθεταν την ελευθερία της έκφρασης της άποψής τους, καθώς ζούσαν σε χώρες που πρέσβευαν την ελευθερία του λόγου και αγωνιζόταν για την καθιέρωσή του. Οι Έλληνες του εξωτερικού δεν έπαυαν να κάνουν σχέδια για τον απελευθερωτικό αγώνα της πατρίδας τους. Ίσως να μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως δημιουργήθηκαν και κάποιοι κύκλοι λογίων της διασποράς, που συνεργάστηκαν προκειμένου να αρχίσει να εξαπλώνεται το ευρωπαϊκό πνεύμα και στον μορφωμένο πληθυσμό.

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός αποτελεί ένα «πολυσύνθετο φαινόμενο» με «πολλαπλά επίπεδα»¹³⁷,

¹³² Σχετικά με την περιοδολόγηση του νεοελληνικού πνευματικού κινήματος, αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν πως τα πρώτα θεμέλια της σύστασης του ξεκινούν αρκετά νωρίτερα από τη χρονολογία που ορίζει ο Κ. Θ. Δημαράς. Ενδεικτικά θα αναφέρω την πρόταση του Jacques Bouchard, ο οποίος εντοπίζει τη λέξη «διαφωτισμός» σε έργο του 12ου αιώνα και υπολογίζει την έναρξη του Πρώιμου Διαφωτισμού κατά τον αιώνα των Μαυροκορδάτων, καθώς και την έρευνα του Νικόλαου Μαυρέλου, ο οποίος εκτιμά πως ο Πρώιμος Διαφωτισμός σημειώνεται την περίοδο δράσης των Μαυροκορδάτων. Αναλυτικότερα βλ. Ζακ Μπουσάρ, «πρόταση περιοδολόγησης του Πρώιμου Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Νέα Εστία*, τχ. 1886, (Μάρτιος 2021), 285-295, καθώς και Νίκος Μαυρέλος, *Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι στα Βαλκάνια και την Ευρώπη: η απαρχή της Νεοτερικότητας (1664-1727)*, ό.π. Επιπλέον, η Άννα Ταμπάκη εξετάζει την μεταφραστική δραστηριότητα των Μαυροκορδάτων και εντοπίζει σε αυτήν την πρώιμη εποχή του Διαφωτισμού μία έντονη ανάγκη για αλλαγή. Αναλυτικότερα βλ. Άννα Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης 18ος αιώνας- ο Διαφωτισμός... ό.π.*, 26-35.

¹³³ Βλ. Ευάγγελος Παπανούτσος, *Νεοελληνική φιλοσοφία*, Ι. Ζαχαρόπουλος, τόμ. Α', Αθήνα 1953-1956, 47.

¹³⁴ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 30.

¹³⁵ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη συνείδηση του χώρου της ελληνικής σκέψης βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 125-164.

¹³⁶ Σχετικά με τους πρώτους Έλληνες που επηρεάστηκαν από το κίνημα του Διαφωτισμού αναφέρομαι τόσο στον Αλέξανδρο όσο και στον Νικόλαο Μαυροκορδάτο που φαίνεται να ασπάστηκαν αρκετά νωρίς τα ευρωπαϊκά φρονήματα. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 40-41.

¹³⁷ Βλ. Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική φιλοσοφία: πρόσωπα και θέματα*, Αφοι Τολίδη, 1993, 13-33.

το οποίο πρέπει να μελετηθεί ως αναπόσπαστο τμήμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού μαζί με όλες τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές αλλαγές που σημειώθηκαν κατά την περίοδο εκείνη. Ο Δημαράς προχωρά στη διάκριση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού σε τρεις φάσεις¹³⁸ σε αντιστοιχία με την γαλλική παιδεία.¹³⁹ Η πρώτη φάση ταυτίζεται με την «προβολή του ονόματος του Βολταίρου»¹⁴⁰, τον οποίο ο μελετητής χαρακτηρίζει ως «κατεξοχήν κατάλληλο σύμβολο ελευθεροφροσύνης» αφού οι ιδέες και οι αντιλήψεις που διέδιδε ο φιλόσοφος ήταν απαλλαγμένες από κάθε είδους προκατάληψη, δογματισμό ή φανατισμό. Η δεύτερη φάση συνδέεται με την «ισχυρή επίδραση της Γαλλικής *Εγκυκλοπαίδειας*»¹⁴¹, καθώς και με την Γαλλική Επανάσταση, με τυπικό εκπρόσωπο αυτής της περιόδου τον Δημήτριο Καταρτζή. Σε αυτήν ακριβώς την περίοδο ασκεί τη φιλοσοφική του δράση και ο Χριστόδουλος Παμπλέκης, του οποίου τα έργα μένουν στο περιθώριο από ορισμένους μελετητές, όπως ο Δημαράς, εξαιτίας της αρκετά προοδευτικής, για την εποχή του, οπτικής σε φιλοσοφικά ζητήματα. Η τρίτη και τελευταία φάση του Ελληνικού φαινομένου σχετίζεται με την «κίνηση των Ιδεολόγων»¹⁴², που αν λάβουμε υπόψη μας το ιστορικό γεγονός της Γαλλικής Επανάστασης, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως αφορά όλους εκείνους τους λογίους, οι οποίοι εφοδιασμένοι πλέον από τα λαμπρά κηρύγματα του κινήματος και απαλλαγμένοι από τα δεσμά του παρελθόντος, αποβλέπουν στην απελευθέρωση και στη λήξη της υποδούλωσης.

Προτού προχωρήσουμε ας λάβουμε υπόψη μας πως ο μελετητής δεν παραλληλίζει τυχαία τη δράση της γαλλικής παιδείας με την ελληνική. Η δυναμική του Γαλλικού Διαφωτισμού με την συσπείρωση μεγάλων διανοητών του αιώνα γοήτευσε πολλούς Έλληνες λογίους, οι οποίοι φρόντιζαν να ενημερώνονται διαρκώς για τις εξελίξεις που διαδραματιζόνταν στην Γαλλία και να τις μεταδίδουν στον ελληνικό λαό. Ειδικότερα από το 1760 κ.ε., στην λεγόμενη «περίοδο ωρίμανσης του κινήματος», όλο και περισσότεροι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού φρόντιζαν, μέσω των επιστολών ή των έργων τους, να πληροφορούν τον ελληνικό πληθυσμό για τα γαλλικά δρώμενα αποσκοπώντας στην αφύπνισή τους και στον παραδειγματισμό τους, που θα οδηγούσε στην πολυπόθητη επανάσταση.¹⁴³ Η έκδοση βιβλίων¹⁴⁴, με περιεχόμενο μεταφρασμένων αποσπασμάτων από τα γαλλικά έργα, σίγουρα βοήθησε στην μετάδοση των νέων ιδεών στον ελληνόφωνο πληθυσμό. Σε ό,τι αφορά τις αντιλήψεις που εισάγονται μέσα στα βιβλία, στα περιοδικά και στις εφημερίδες¹⁴⁵, οφείλουμε να επισημάνουμε πως δεν χαρακτηρίζονται από τη διάδοση πρωτότυπων γνώσεων. Περισσότερο θα λέγαμε πως πρόκειται για παραγωγή έργων που δέχτηκαν επιρροές από τα ευρωπαϊκά φρονήματα έχοντας ως στόχο την ανάδειξη των επιστημών και στην ελληνική κοινωνία.

¹³⁸ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 10.

¹³⁹ Με την συγκεκριμένη περιοδολόγηση συμφωνούν και η Στέση Αθήνη με τον Γιάννη Ξούρια, βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670- 1830*, ό.π., 22 κ.εξ.

¹⁴⁰ Ο Κ.Θ. Δημαράς αφιερώνει δύο κεφάλαια στο βιβλίο του για την παρουσία του Γάλλου φιλοσόφου στον ελληνικό χώρο. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π. 145-175.

¹⁴¹ ό.π., 11

¹⁴² ό.π.

¹⁴³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι επιστολές του Αδαμάντιου Κοραή προς τον φίλο του Δημήτριο Λώτο. Ο Κοραής βρίσκεται στην Γαλλία και παρακολουθεί τα γεγονότα που συνέβησαν στο να οργανωθεί η Γαλλική Επανάσταση. Περιγράφει στον φίλο του Δημήτριο Λώτο λεπτομερώς τον αναβρασμό της γαλλικής κοινωνίας, επιθυμώντας την διάδοση αυτών των πληροφοριών και την γέννηση ενός επαναστατικού αισθήματος. Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία Α'* (1774-1798), ό.π.

¹⁴⁴ Περισσότερες πληροφορίες για την εκδοτική δραστηριότητα στον ελλαδικό χώρο βλ. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 28-33. Επιπλέον, αναλυτικότερα για τον ρόλο των μεταφράσεων βλ. Στέση Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2010, 331-345.

¹⁴⁵ Σχετικά με την εμφάνιση του Ελληνικού Τύπου και τους όρους «εφημερίς» και «περιοδικό» βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670- 1830*, ό.π., 339 κ.εξ., καθώς και Άννα Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης 18ος αιώνας- ο Διαφωτισμός...ό.π.*, το κεφάλαιο σχετικά με την *Ωρίμανση*.

Μέσα από αυτήν την τριμερή διαίρεση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, μας επιτρέπεται να κατανοήσουμε πως πρόκειται για ένα συστηματικά οργανωμένο κίνημα, για το οποίο οι εκπρόσωποί του μόχθησαν προκειμένου να το εισάγουν σταδιακά στην αντίληψη του λαού και να το αναδείξουν ως το λυτρωτικό κίνημα της απελευθέρωσής τους. Από την Πρώιμη φάση¹⁴⁶ του φιλοσοφικού κινήματος, έως την περίοδο της κορύφωσής του σημειώθηκαν ποικίλες τοποθετήσεις από λογίους οι οποίοι ταξίδευαν αρκετά και γνώριζαν τη δυναμική του Διαφωτισμού από τα έργα των κορυφαίων Ευρωπαίων διανοητών. Οι μεταφράσεις ευρωπαϊκών έργων του εξωτερικού με τις τροποποιήσεις των Ελλήνων διαφωτιστών, αποδείχθηκαν ένα σπουδαίο εγχείρημα, καθώς οι λόγιοι κατάφεραν να εισάγουν τις διαφωτιστικές αντιλήψεις προσαρμόζοντάς τις στα ελληνικά δεδομένα.

Ο Διαφωτισμός αποτελεί ένα «αισιόδοξο»¹⁴⁷ κίνημα, που στόχο είχε την «ευτυχία» των ανθρώπων. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός ακολούθησε πιστά τα ευρωπαϊκά φρονήματα, διότι απέβλεπε στην ενίσχυση της «αξιοπρέπειας του κάθε ανθρώπου»¹⁴⁸, προκειμένου να αναγνωρίσουν τα δικαιώματά τους και να μην τους τα στερεί καμία εξουσία. Οι διαφωτιστικές αντιλήψεις οι οποίες φαίνεται να διεισδύουν σταδιακά και να υιοθετούνται από τον ελληνόφωνο πληθυσμό ήταν «η πίστη στον ορθό λόγο, την παιδεία και την πρόοδο, η αγάπη για την επιστήμη και το πείραμα, η εκκοσμίκευση της γνώσης και η χειραφέτηση από την Εκκλησία, η διεκδίκηση της κοινωνικής και θρησκευτικής ανοχής». Επιπλέον, σημειώνεται μία έντονη τάση για «στροφή προς τη νεωτερικότητα» που θα επιτυγχάνονταν με την απελευθέρωση από τους δογματισμούς της αρχαιότητας και την «απόρριψη του Βυζαντίου που θεωρείται περίοδος απολυταρχικής εξουσίας».¹⁴⁹ Με λίγα λόγια, το κίνημα του Διαφωτισμού πιστεύει στην δυνατότητα της εξέλιξης και της προόδου των ανθρώπων, που θα καταστεί επιτυχής μόνο εφόσον επιτρέψουν να αναπτυχθεί στον λογισμό τους ο ορθολογικός τρόπος σκέψης.

Επιπλέον, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη πως οι Ευρωπαίοι Διαφωτιστές επικεντρώθηκαν στην ενίσχυση των επιστημών με τις νέες πρωτοποριακές αντιλήψεις και φρόντισαν να τις μεταδώσουν αρκετά οργανωμένα με σκοπό να αποτυπωθούν και να ωριμάσουν στη σκέψη των ανθρώπων. Ο κύριος στόχος τους υπήρξε η καλλιέργεια της κριτικής ικανότητας, που θα βοηθούσε τον μορφωμένο πληθυσμό να κρίνει ορθολογικά οποιαδήποτε πληροφορία δεχόταν και να αποφεύγει την πλάνη. Απεναντίας, για τους λογίους που εκπροσωπούσαν τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, μπορεί η καταπολέμηση της αμάθειας, η οποία θεωρούνταν η μητέρα όλων των «ελαττωμάτων»¹⁵⁰ και η απομάκρυνση από τα

¹⁴⁶ Ο Κ. Θ. Δημαράς ορίζει τον χρόνο του ελληνικού Διαφωτισμού μεταξύ του 1774-1821 (Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 1). Ίσως στο δημαρικό σχήμα θα έπρεπε να σημειωθούν ορισμένες αλλαγές και να διευρυνθούν τα όρια χρονολόγησης. Πιο αναλυτικά, μία έντονη πνευματική κινητικότητα του κινήματος σημειώνεται στις τάξεις των Φαναριωτών με πρωτεργάτες τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο (1641-1709) και τον γιο του Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1670-1730). Θα δανειστώ την φράση του Νίκου Μαυρέλου, ο οποίος υποστηρίζει πως ο Αλέξανδρος, «εγκαινιάζει την πρώιμη φάση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, δεδομένου μάλιστα ότι, η εμπιστοσύνη στην επιστήμη και η απομάκρυνση από τη μεταφυσική είναι κάτι που θα το εντοπίσουμε και στα επόμενα παραδείγματα λογίων». Αδιαμφισβήτητα επομένως θα ισχυριζόμαστε πως στην αρχή και το β' μισό του 17ου αιώνα στον υπόδοιλο ελλαδικό χώρο, αναπτύχθηκε ένα έντονο ενδιαφέρον για την ευρωπαϊκή φιλοσοφία, που σιγά σιγά οδήγησε στη συστηματική ενασχόληση με τα Ευρωπαϊκά Γράμματα και στον ενστερνισμό των διαφωτιστικών φρονημάτων. Ο Κιτρομηλίδης τοποθετείται λέγοντας πως, «αν οι πρώτες ιχνηλατήσεις των καταβολών της ανανέωσης αναδεικνύουν τον Ανθρακίτη, τον Κατήφορο, τον Δαμοδό και τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο ως τους πνευματικούς προδρόμους του Διαφωτισμού, ο Βούλγαρης, ο Θεοτόκης και ο Ζερζούλης απαρτίζουν τους επώνυμους εκπροσώπους της πρώτης και πλήρως συνειδητής γενεάς του». (Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 76). Πρβλ. Νίκος Μαυρέλος, «Ελληνες Ιατροφιλόσοφοι στα Βαλκάνια και την Ευρώπη: η απαρχή της Νεοτερικότητας (1664-1727)», ό.π., Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, ό.π., 23-25, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 33-42.

¹⁴⁷ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 6.

¹⁴⁸ ό.π.

¹⁴⁹ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, ό.π., 23.

¹⁵⁰ Βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, τ. ΣΤ' (1816), 4.

πρότυπα του Μεσαίωνα, που επιβράδυναν την πνευματική εξέλιξη του ελληνόφωνου πληθυσμού, να αποτελούσαν κύρια μελήματα τους. Ωστόσο ο πρωταρχικός και σημαντικότερος λόγος της τόσο έντονης επιθυμίας της εισαγωγής των διαφωτιστικών ιδεών αποδείχθηκε πως ήταν άλλος. Η καλλιέργεια του επαναστατικού αισθήματος που θα επέφερε την απελευθέρωση από τα τουρκικά δεσμά, φάνηκε να είναι ο διακαής πόθος όλων των Ελλήνων διανοητών κυρίως στο τέλος του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου. Για την εκπλήρωση αυτής της επιθυμίας θα έπρεπε ο ελληνόφωνος πληθυσμός να εφοδιαστεί με τα απαραίτητα πνευματικά αγαθά, ώστε να αναγνωρίσει την καταπίεση του οθωμανικού ζυγού και να τον αποτινάξει. Έτσι, θα μπορούσε να καταστεί εφικτή η δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους που θα απαλλασσόταν από το απολυταρχικό πολίτευμα των Τούρκων.

Σχετικά με τον ρόλο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στην γέννηση της επαναστατικής συνείδησης του υπόδουλου ελληνικού γένους, κορυφαίοι Έλληνες μελετητές υποστηρίζουν πως το πνευματικό αυτό κίνημα αναπτύχθηκε τη συγκεκριμένη περίοδο του 18ου αιώνα, προκειμένου οι ελληνόφωνοι να λυτρωθούν από τον καταπιεστικό τύραννο και όχι για να αφήσει το στίγμα του στην εισαγωγή νέων καινοτόμων ιδεών. Ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης υποστηρίζει πως η συνειδητοποίηση της γεωγραφίας του πολιτισμού, «μετέφερε ένα ξεκάθαρο πολιτικό μήνυμα» με την «προβολή παραδειγμάτων και προτύπων αντλημένων από την εμπειρία των φωτισμένων εθνών της Ευρώπης στην ελληνική συνείδηση»¹⁵¹ με σκοπό τη δημιουργία μιας θεωρητικής επανάστασης.¹⁵² Σχετικά με τα ευρωπαϊκά παραδείγματα ωστόσο, ο Παναγιώτης Κονδύλης επισημαίνει πως παρατηρήθηκε η «παρουσία φιλοσοφικών ιδεών στο ευρύτερο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού»¹⁵³, αλλά όχι «η δημιουργία πρωτότυπων ιδεών». Για τον μελετητή, οι φιλοσοφικές αντιλήψεις που εισήγαγαν οι Έλληνες λόγιοι στα έργα τους αποτελούσαν «συμπλήματα και πολυστρώματες αντιγραφές αξιολογες από φιλοσοφική άποψη, με εξάρσεις λίγες και ορατές μόνο και μόνον επειδή ολόγυρα το επίπεδο είναι ακόμη χαμηλότερο».¹⁵⁴ Στην ουσία ο Κονδύλης αντιλαμβάνεται την σπουδαία συνεισφορά των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ωστόσο παρατηρεί και το μετριοπαθές φιλοσοφικό τους σύστημα καθώς, όπως αναφέρει ο μελετητής, οι λόγιοι αρκούνται στην αντιγραφή διαφόρων πηγών χωρίς να εισάγουν καμιά πρωτότυπη σκέψη.

Ο Παναγιώτης Κονδύλης προχωρά σε μία ακόμα πολύ ενδιαφέρουσα διατύπωση και υποστηρίζει πως όσες ιδέες γεννήθηκαν κατά την περίοδο της ανάπτυξης του κινήματος στον υπόδουλο ελληνικό χώρο, αποτελούσαν εισαγόμενες αντιλήψεις που «όσο κι αν η καθαρότητα, η δοσολογία ή η μίξη τους καθορίστηκε από επιχώριες συνθήκες»¹⁵⁵, δεν παύει ο πυρήνας τους να προερχόταν από τις ευρωπαϊκές επιταγές. Την άποψη αυτή φαίνεται να έχει ασπαστεί και ο Κ.Θ. Δημαράς καθώς αναφέρει πως η καθ' ημάς Ανατολή «δέχεται την επίδραση του δυτικού Διαφωτισμού απaráσκευος, χωρίς, δηλαδή, να έχει γνωρίσει την προπόνηση της ευρωπαϊκής Αναγέννησης, και ενώ συνάμα βρίσκεται υπό δουλεία σε ασιάτη κυρίαρχο».¹⁵⁶ Ο Δημαράς αναγνωρίζει την πνευματική ανωριμότητα των ελληνόφωνων και επισημαίνει πως ο λαός, στις αρχές του 18ου αιώνα κυρίως, δεν ήταν προετοιμασμένος για την αφομοίωση τέτοιου είδους προοδευτικών αντιλήψεων που πρέσβευε την συγκεκριμένη φάση ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. Μέσω αυτών των δύο τοποθετήσεων είμαστε σε θέση να συλλάβουμε πως τόσο ο Κ.Θ. Δημαράς, όσο και ο Π. Κονδύλης αναδεικνύουν έναν Διαφωτισμό που δεν ήταν παρά ετερόφωτος για τα ελληνικά δεδομένα. Οι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού κινήματος αγωνιζόταν για την φώτιση

¹⁵¹ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 162.

¹⁵² ό.π., 163.

¹⁵³ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, 1988, 9.

¹⁵⁴ ό.π., 10.

¹⁵⁵ ό.π.

¹⁵⁶ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 2.

του γένους, όχι με την μέθοδο που καθιέρωσαν οι Ευρωπαίοι λόγιοι που έδωσαν βάση στην καινοτόμα συμβολή στην έρευνα, αλλά μέσω των μεταφράσεων αυτών των ρηξικέλευθων έργων με σκοπό την ενίσχυση του επαναστατικού πνεύματος

Προκειμένου να προχωρήσουμε σε μία πληρέστερη ερμηνεία του φαινομένου σε ό,τι αφορά τις αντιλήψεις που διαδόθηκαν στην καθ' ημάς κοινωνία, χρήσιμο θα απέβαινε να παραθέσουμε έναν ακόμη ορισμό του Παναγιώτη Κονδύλη, ο οποίος ορίζει τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό ως «αντανάκλαση, υιοθέτηση, μεταμόσχευση και κάποτε [...] λίγο ή πολύ πανικόβλητη ανάσχεση»¹⁵⁷ των «ευρωπαϊκών ρευμάτων». Ο μελετητής διαιρεί τα γνωρίσματα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που είναι άμεσα συνδεδεμένα με του νεοελληνικού πνευματικού κινήματος σε τέσσερις κατηγορίες. Αρχικά, επισημαίνει την «στροφή προς τη Φύση» που επέφερε την αλλαγή στον τρόπο σκέψης σε ό,τι αφορά την φιλοσοφία και τις φυσικές επιστήμες. Δεύτερο αλληλένδετο στοιχείο αποτελεί η «η στροφή προς τα Εντεύθεν και τα εγκόσμια». Οι φιλόσοφοι αγωνίζονται να καταστήσουν σαφές πως οι άνθρωποι, οφείλουν να κυνηγούν την ευτυχία τους στην επίγεια ζωή και να πάψουν να την αναζητούν στα επουράνια. Το τρίτο στοιχείο συνδέεται αρκετά με το δεύτερο, μόνο που σε αυτή τη περίπτωση γίνεται λόγος για «υποβιβασμό και παραμερισμό του καθαρά θεωρητικού ιδεώδους της παραδοσιακής μεταφυσικής».¹⁵⁸ Σκοπός αυτής της απόρριψης αποδείχθηκε η προετοιμασία της σύνδεσης της φιλοσοφίας με την πράξη και δίνεται μία «ηθικοπρακτική» διάσταση. Τέλος, ο Κονδύλης αναφέρει πως για την κορύφωση της σύνδεσης της «φιλοσοφικής θεωρίας και της ηθικοκοινωνικής πρακτικής»¹⁵⁹ πρέπει να αναπτυχθεί στον «φιλοσοφικό Λόγο» η κριτική. Μία από τις βασικές ιδέες που επιχείρησε διακαώς να διαδώσει με τα κηρύγματά του ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, υπήρξε η άσκηση της κριτικής σε όλους τους θεσμούς. Σε μία υπόδουλη κοινωνία που παραμένει δέσμια από τις προκαταλήψεις του προηγούμενου αιώνα, η χειραφέτηση και η άσκηση κριτικής θα απέβαινε ένα αρκετά δύσκολο εγχείρημα. Ωστόσο, παρακολουθούμε την σταδιακή μέθοδο ανάπτυξης των λυτρωτικών για τον ελληνόφωνο πληθυσμό επιταγών του Διαφωτισμού, που οδηγούν στην πνευματική αφύπνιση του γένους.

Πιο συγκεκριμένα, κατασταλτικός παράγοντας για την ανάπτυξη του ελληνικού πνεύματος δεν υπήρξε μόνο ο οθωμανικός ζυγός, αλλά επιπλέον και η δεσποτική στάση ορισμένων θεσμών που παρακώλυε με τις επιβολές της την άνθιση νέων καινοτόμων τρόπων σκέψης. Κατά κύριο λόγο, τέτοιου είδους θεσμοί υπήρξαν η Εκκλησία και το οθωμανικό κράτος. Αρχικά η Εκκλησία προσπάθησε με την καθοδήγηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου να θεμελιώσει ορισμένες βασικές αρχές, ωστόσο οι μετέπειτα υπερβολές της οδήγησαν σε άλλα μονοπάτια τα οποία ενίσχυσαν τους φανατισμούς και τις προκαταλήψεις. Παρατηρούμε πως το πρόβλημα της διάδοσης των προκαταλήψεων αποτελούσε διαχρονικό ζήτημα. Αναφορές για την δεισιδαιμονία συναντάμε στα έργα του Πρώιμου Διαφωτισμού, όπως εκείνα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου¹⁶⁰, αλλά και σε πολλούς άλλους λογίους ενδιάμεσα ως το τέλος του Διαφωτισμού με τον Αδαμάντιο Κοραή.¹⁶¹ Στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου*, ο Καταρτζής θα κάνει λόγο για τις επιπτώσεις της δεισιδαιμονίας στη συνείδηση του ανθρώπου και θα αναπτύξει την άποψή του για το αν η δεισιδαιμονία αποτελεί τελικά πιο επικίνδυνο γνώρισμα από την αθεΐα ή και το αντίστροφο. Οι εκπρόσωποι του πνευματικού κινήματος προσπαθούν να επεμβαίνουν δραστικά στα αληθοφανή κηρύγματα του Κλήρου, προτρέποντας τον λαό να ενισχύσει την κριτική του σκέψη και να ασκεί κριτική στα κακώς κείμενα των εκκλησιαστικών επιταγών.

¹⁵⁷ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός* οι φιλοσοφικές ιδέες, ό.π., 15.

¹⁵⁸ ό.π., 17-18.

¹⁵⁹ ό.π.

¹⁶⁰ Βλ. Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα*, Βιέννη 1805: Τυπογραφία Γ. Βενδότη, 157.

¹⁶¹ Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία Α'* (1774-1798). Στη συγκεκριμένη αλληλογραφία εντοπίζονται αρκετές επιστολές στις οποίες ο Κοραής κάνει λόγο για το αντίκτυπο της δεισιδαιμονίας στην υποδουλωμένη ελληνική κοινωνία.

Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι πως στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό δεν σημειώνονται τόσο ακραίες αντιδράσεις, όσο παρατηρούμε να συμβαίνουν στη Δυτική Ευρώπη. Στα προηγούμενα κεφάλαια κάναμε λόγο για την διατύπωση ριζοσπαστικών απόψεων που δίχασαν έντονα την κοινή γνώμη. Στην καθ' ημάς Ανατολή, ακόμη και οι λόγιοι που έχουν επηρεαστεί αρκετά από τα δυτικά φρονήματα, διατηρούν μία μετριοπαθή στάση.¹⁶² Ωστόσο σε ό,τι αφορά τα θρησκευτικά κυρίως ζητήματα, σχετικά με την «ιστορία της αλληλεπίδρασης μεταξύ της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του Διαφωτισμού φαίνεται να είναι πιο περίπλοκη και πρέπει να προσεγγιστεί από νέες αφηγήσεις που θα μπορούσαν να συλλάβουν αυτήν την μεγαλύτερη πολυπλοκότητα».¹⁶³ Η πλειονότητα των Ελλήνων διανοητών αφομοιώνουν τις αντιλήψεις των Ευρωπαίων λογίων και επιχειρούν να τις εισάγουν στην ελληνική παιδεία. Ωστόσο, οι φιλελεύθερες σκέψεις του κινήματος τροποποιούνται και προσαρμόζονται στα καθ' ημάς πρότυπα και στις καθ' ημάς αντιλήψεις.¹⁶⁴ Η υπόδουλη ελληνική κοινωνία δεν είχε κατακτήσει ακόμα την πρόγουσα πνευματική ωριμότητα, για να μπορέσει να συλλάβει εξ ολοκλήρου τις Διαφωτιστικές αρχές, σε αντίθεση με τους λογίους οι οποίοι είχαν αντιληφθεί τις επιταγές του κινήματος. Η αιτία αυτής της καθυστέρησης οφείλεται σε πολύπλευρα θέματα που έλαβαν ποικίλες διαστάσεις στον ελλαδικό χώρο. Τα κατάλοιπα του «βυζαντινού σκοταδισμού», τα οποία φρόντιζε να διατηρεί με τα κηρύγματά της η Εκκλησία κρατούσαν δέσμιους τους ελληνοφώνους, με αποτέλεσμα οι νεωτερικές ιδέες να μην γίνονται εύκολα αποδεκτές.¹⁶⁵ Όπως είδαμε να συμβαίνει και στην Ευρώπη, η Εκκλησία είχε καταφέρει να ασκεί περισσότερη επιρροή από οποιαδήποτε άλλο θεσμό. Πολλοί κληρικοί δεν μπορούσαν να δεχτούν την επέμβαση των φιλοσόφων στο πρότυπο χριστιανικής αγωγής που προέβλεπε και στην κριτική που ασκούσαν και έτσι αντιδρούσαν με κάθε ευκαιρία.

Μπορεί η Εκκλησία να κρατούσε δέσμιο το λαό με τις παραπλανητικές αντιλήψεις της, από την άλλη όμως, ο οθωμανικός δεσποτισμός «στεκόταν εμπόδιο σε κάθε πρόοδο»¹⁶⁶ και δημιουργούσε σωρεία προβλημάτων σε διάφορους τομείς, δυσχεραίνοντας την οικονομική, εμπορική και κοινωνική ανάπτυξη του ελληνικού πληθυσμού. Αυτή η εξέλιξη καθυστέρουσε όλο και περισσότερο τη πιθανότητα της εξέγερσης, καθώς ο λαός ζούσε σε άθλιες συνθήκες με τον λιμό να αποτελεί συχνό φαινόμενο.¹⁶⁷ Το μεγαλύτερο πλήγμα παρατηρείται να συμβαίνει στο εμπόριο, καθώς οι Έλληνες υπό τον τουρκικό ζυγό ξεχώριζαν για την εμπορική τους δραστηριότητα. Άρχισαν να σημειώνονται διάφορες παρανομίες, καθώς και μαζικές μεταναστεύσεις εμπόρων στο εξωτερικό που έφεραν ως αποτέλεσμα «σοβαρές ζημιές στην τοπική οικονομία».¹⁶⁸ Οι άνθρωποι καλούνταν καθημερινά να επιβιώσουν κάτω από συνθήκες εξαθλίωσης. Δεν ήταν μόνο τα πνευματικά δεσμά που δεν επέτρεπαν τον ερχομό της ανανέωσης, αλλά και η φτώχεια, η πείνα και οι μεγάλες φορολογίες που απομάκρυναν τον λαό από την ιδέα της εξέλιξης.

Ένας τρίτος παράγοντας καθυστέρησης της διείσδυσης των ιδεών των Φώτων στην καθημερινότητα του υπόδουλου ελληνικού πληθυσμού, σχετιζόταν με την παιδεία. Οι νέες Ευρωπαϊκές επιταγές

¹⁶² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η στάση του Ευγένιου Βούλγαρη, που ενώ προχωρά στην μετάφραση του έργου του Βολταίρου περί της ανεξίθρησκείας κρατάει μία μετριοπαθή στάση σε σύγκριση με αυτή του γάλλου φιλοσόφου και συνεχίζει να υποστηρίζει την Ορθόδοξη Εκκλησία. Το εγχείρημα του Βούλγαρη υπήρξε ιδιαίτερα προοδευτικό για τα καθ' ημάς δεδομένα, ωστόσο σχετικά με την δυτική φιλοσοφία και τις ριζοσπαστικές θέσεις που προέβλεπαν ορισμένοι φιλόσοφοι, η σκέψη του Βούλγαρη χαρακτηρίζεται από μετριοπάθεια.

¹⁶³ Βλ. Pascal M. Kitromilides, *Religion and politics in the Orthodox world the ecumenical patriarchate and the challenges of modernity*, ό.π., 13.

¹⁶⁴ Η διαδικασία της πνευματικής αλλαγής δεν εμφανίστηκε αμέσως στον ευρύ ελλαδικό χώρο, αλλά υπήρξαν περιοχές που ευνοήθηκαν από την πολιτισμική ανανέωση αρκετά πιο νωρίς. Βλ. Κ.Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 71.

¹⁶⁵ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 106.

¹⁶⁶ ό.π., 150.

¹⁶⁷ ό.π.

¹⁶⁸ ό.π.

προβάλλουν έναν εντελώς διαφορετικό προσανατολισμό για την ανάπτυξη του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία, αποβάλλοντας κάθε είδος σχολαστικισμού. Οι φιλόσοφοι του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού με τις καινοτόμες επιστημονικές του προσεγγίσεις αποτέλεσαν πρότυπα για τους Έλληνες διανοητές, οι οποίοι εισήγαγαν πολλές από τις ιδέες τους στα έργα τους. Το επόμενο βήμα λοιπόν θα ήταν, να προσαρμοστούν αυτές οι ιδέες στα ελληνικά σχολεία. Οι εκπρόσωποι του διαφωτιστικού κινήματος επιχείρησαν να μεταλαμπαδεύσουν τις γνώσεις που αποκόμισαν από τα μεγάλα διαφωτιστικά κέντρα και στις ακαδημίες. Τέτοιου είδους σημαντικά κέντρα μόρφωσης υπήρξαν οι Ακαδημίες του Αθω, της Κωνσταντινούπολης, της Μολδοβλαχίας κ.ά., οι οποίες συνέβαλαν στη διάδοση του εκπαιδευτικού προγράμματος του Διαφωτισμού ήδη από την αρχή του 18ου αιώνα. Το εκπαιδευτικό σύστημα ωστόσο στον υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικό πληθυσμό, θα ισχυριζόμασταν πως υπήρξε συντηρητικό με ελάχιστες εξαιρέσεις. Ο λόγος για τον οποίο προχωράμε σε μία τέτοιου είδους τοποθέτηση είναι διότι στα ελληνικά σχολεία, δόθηκε βαρύτητα στην εκμάθηση των ξηρών τύπων της γραμματικής και του συντακτικού, που δεν επέτρεπαν την ανάπτυξη της δημιουργικής σκέψης των μαθητών. Συν τοις άλλοις «η αποστήθιση κανόνων σε μία ακατανόητη γλώσσα»¹⁶⁹ δεν άφηνε ελεύθερο το πνεύμα των μαθητών στην αναζήτηση νέων πρωτοποριακών γνώσεων.

Ο Καταρτζής αποτέλεσε έναν από τους κορυφαίους Έλληνες διανοητές που αντιλήφθηκαν την υστέρηση των ελληνικών γραμμάτων. Το διαφωτιστικό του πρόγραμμα περιλάμβανε κυρίως μεταρρυθμίσεις στην παιδεία, αλλά και στο γλωσσικό ζήτημα. Για τον Καταρτζή η γλώσσα «αποτελούσε απλώς το όργανο για τη μετάδοση και την εξάπλωση της γνώσης, της χρήσιμης και κοινωνικά σημαντικής γνώσης. Η στάση αυτή απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα είχε βαθιά δημοκρατικό νόημα».¹⁷⁰ Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, αν ο νεοαριστοτελικός υπομνηματισμός έπαυε πια να υπάρχει και στη θέση του αναπτυσσόταν το νεότερο ελληνικό ιδίωμα, τότε θα φάνταζε εφικτή η εξέλιξη. Είναι γεγονός πως ο δεσμός με τις επιταγές της αρχαιότητας δεν βοήθησε στην διεύρυνση του πνεύματος αλλά αντιθέτως ενίσχυε τον συντηρητισμό. Ο Καταρτζής κάνει συχνές αναφορές στα έργα του για την σοφία του Αριστοτέλη. Επιπλέον, ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως για να μπορέσει να υπάρξει «ένα ακέραιο σύστημα παιδείας», θα «πρέπει να πάρουμε από τη Δύση και από την αρχαιότητα».¹⁷¹ Ο συνδυασμός των νεωτερικών επιταγών με τις παγιωμένες ιδεολογίες της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, θα επιφέρει την ανανέωση και τον εκσυγχρονισμό.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αναφέρουμε πως, σε ό,τι αφορούσε τη διαμάχη που είχε προκύψει μεταξύ των φιλοσοφικών επιταγών των Αρχαίων και των Νεωτέρων, οι Δυτικοί λόγιοι είχαν πάψει να ασχολούνται με τη συγκεκριμένη έριδα. Στη Δύση, αυτή η ιδεολογική διαμάχη είχε λήξει με την θριαμβευτική νίκη των Νεωτέρων, κάτι που ενθάρρυνε ιδιαίτερα τους διανοητές του αιώνα.

Στην παρούσα μελέτη αναφερθήκαμε στον ρόλο του εκπαιδευτικού συστήματος του ελληνικού πληθυσμού και επισημάναμε τις μη προοδευτικές μεθόδους της εκμάθησης γραμμάτων, έχοντας ως στόχο την ανάδειξη της γενικότερης εικόνας του σκοταδισμού που ενίσχυναν οι φορείς της γνώσης. Οι φιλόσοφοι αγωνιζόταν για να εγείρουν στη συνείδηση των ανθρώπων το επαναστατικό αίσθημα, ωστόσο δεν αρκούσαν μόνο με την εξέγερση. Με την εισαγωγή του Διαφωτιστικού προγράμματος στις ακαδημίες, θα εξασφαλιζόταν η πνευματική ανόρθωση του γένους¹⁷² και θα δημιουργούνταν πιο γερά

¹⁶⁹ *ό.π.*, 203.

¹⁷⁰ *ό.π.*, 206.

¹⁷¹ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 63.

¹⁷² Ο όρος «γένος» συνδέεται στενά με το θέμα των προγόνων. Για τον ελληνικό πληθυσμό φάνηκε ιδιαίτερα σημαντική η απόδειξη της γενεολογικής ταύτισης με τους ένδοξους αρχαίους προγόνους. Ο συγκεκριμένος όρος προκάλεσε μία σύγχυση σε ό,τι αφορούσε τον προσδιορισμό του και έτσι πολλοί λόγιοι έσπευσαν να τον προσεγγίσουν, ο καθένας με το προσωπικό του ύφος. Πιο συγκεκριμένα για τον όρο «γένος» βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 80- 82.

θεμέλια έτσι ώστε, η καθ' ημάς Ανατολή να πλησιάσει όσο το δυνατό περισσότερο προς το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της Δυτικής Ευρώπης.

Είμαστε σε θέση να συμπεράνουμε πως κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, τα προβλήματα που έπλητταν τον ελληνικό υπόδουλο πληθυσμό ήταν ολέθρια και δυσχέραιναν όχι μόνο την πνευματική ανάπτυξη, αλλά την κοινωνικοοικονομική και πολιτική εξέλιξη. Μέχρι αυτό το διάστημα ο ελληνικός λαός ήταν υποταγμένος στους Οθωμανούς τυράννους, οι οποίοι προκαλούσαν μόνο καταστροφές στο πέρασμά τους.¹⁷³ Εξαιτίας αυτής της κατάστασης, άρχισε να δημιουργείται μία αναπόφευκτη σύγκριση με το κύρος, την αρετή και την ανδρεία των αρχαίων προγόνων, γεγονός βέβαια που παρατηρείται να συμβαίνει και παλαιότερα. Πολλά από τα γνωρίσματα των Αρχαίων Ελλήνων είχαν πλέον χαθεί και η «εκπαίδευση και η μάθηση υπέστησαν καθίζηση»¹⁷⁴. Ωστόσο, όλη αυτή η πολιτισμική κληρονομιά φάνταζε αδύνατο να λησμονηθεί από τον ελληνικό λαό, κάτι που ενθάρρυνε τους Έλληνες λογίους και δεν κατέθεταν τα όπλα. Ειδικότερα στο «τελευταίο τέταρτο του δέκατου όγδοου αιώνα» παρατηρείται μία διαφορετική στάση σε ό,τι αφορά την δεκτικότητα του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού πληθυσμού προς τις νέες επιταγές. Η ένταξη της γεωγραφίας στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα σπουδών συνέβαλε καθοριστικά στην «μεταβολή της ελληνικής διανόησης».¹⁷⁵ Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης υποστηρίζει πως ο κυριότερος λόγος στην επιμονή της ένταξης της νέας γεωγραφίας στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των ελληνικών σχολείων, ήταν «θεμελιωδώς πολιτικός».¹⁷⁶ Ο κύριος στόχος αποδείχθηκε η ανάδειξη των διαφόρων μορφών διακυβέρνησης στον τότε σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό. Με αυτόν τον τρόπο η υπόδουλη ελληνική κοινωνία, θα ενημερωνόταν για το τι συμβαίνει στις ευρωπαϊκές χώρες και θα προέβαινε στην σύγκριση με την διακυβέρνηση των Οθωμανών που είχε χαρακτηριστεί ως «το χειρίστο πολίτευμα».¹⁷⁷

Ο Διαφωτισμός εμφανίζεται στον υπό τουρκικό ζυγό ελληνόφωνο χώρο, ως ένα κίνημα το οποίο έχει τη δυνατότητα να προσφέρει λύσεις σε διάφορους τομείς, που εκείνη την περίοδο πλήττονται ιδιαίτερα. Αν και όπως αναφέραμε προηγουμένως, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός δεν χαρακτηρίζεται από την παραγωγή πρωτότυπων ιδεών, η αναπαραγωγή των ευρωπαϊκών φρονημάτων προσαρμοσμένων στα καθ' ημάς δεδομένα κατάφερε να αποδώσει καρπούς. Οι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού επεδίωξαν να εντάξουν τον ορθολογικό τρόπο σκέψης και να ενισχύσουν την κριτική ικανότητα του ελληνόφωνου πληθυσμού, ώστε να αρχίσει να προβάλλει αντίσταση στην οποιαδήποτε μορφή καταπίεσης. Έτσι, παρατηρείται μία έντονη συγγραφική δραστηριότητα κατά τον 18ο αιώνα και πολλοί φιλόσοφοι εκδίδουν έργα στα οποία εντάσσονται κορυφαίες αντιλήψεις Ευρωπαίων διανοητών. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα θα αναφέρω την *Λογική*¹⁷⁸ του Ευγένιου Βούλγαρη, καθώς στο συγκε-

¹⁷³ Ωστόσο όσον αφορά την ανάπτυξη των επιστημών την περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν μπορούμε να φανούμε απόλυτοι και να υποστηρίξουμε πως σημειώθηκε παύση στην ενασχόληση με διάφορους τομείς των επιστημών. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε την τρίτομη συλλογή του Γιάννη Καρα, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία χειρόγραφα και έντυπα*, βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Δεκέμβριος 1992.

¹⁷⁴ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 135.

¹⁷⁵ ό.π., 136.

¹⁷⁶ ό.π.

¹⁷⁷ ό.π., 137. Να σημειωθεί πως η καλύτερη γνώση της γεωγραφίας του υπόδουλου ελληνικού χώρου, θα σηματοδοτούσε και το ξεκίνημα του διαφωτιστικού κινήματος. Γι' αυτό και ορισμένοι λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού προχωρούν στη συγγραφή γεωγραφικών πραγματειών, όπως οι σημαντικές προσπάθειες των Δημητρώων, του Νικηφόρου Θεοτόκη και του Ιώσηπου Μοισιόδακα.

¹⁷⁸ Βλ. Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι: *Ἡ Λογική ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα. Ὑπὸ Εὐγενίου Διακόνου τοῦ Βουλγάρου. Ἦς προτέτακται ἀφήγησις προεισοδιώδης περὶ Ἀρχῆς καὶ Προόδου τῆς κατὰ τὴν Φιλοσοφίαν Ἐνστάσεως, καὶ προδιατριβῆς τέσσαρες εἰσαγωγικαὶ εἰς ἅσας ἐν γένει τὴν Φιλοσοφίαν προτελεστικά. Ἐκδοθεῖσα σπουδῆτε καὶ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ Ἐλλογιματάτου καὶ Ἐξοχτάτου ἐν Ἰατροφιλοσόφοις κυρίου Θωμᾶ Μανδακάσου τοῦ ἐκ Καστορίας, Ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας, ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Βρεϊτκόφφ, ἔτει ραψξς'.*

κριμένο έργο ο φιλόσοφος πραγματεύεται τις νέες εκκοσμικευμένες αξίες σταχυολογώντας τις επιταγές της νεότερης φιλοσοφίας. Όμως παρά τις άριστες γνώσεις του Βούλγαρη πάνω στη δυτική φιλοσοφία, η αρχαϊζουσα γλώσσα με την οποία επέλεξε να συγγράψει το έργο του, δυσχέρανε την κατανόησή του από τους μαθητές του με αποτέλεσμα να μην σημειωθεί η επιθυμητή απήχηση. Να σημειωθεί, ωστόσο, πως την συγκεκριμένη εποχή οι περισσότεροι φιλόσοφοι γράφουν σε αρχαϊζουσα γλώσσα, καθώς επικρατεί η άποψη πως τα νοήματα των αρχαίων κειμένων αποδίδονται καλύτερα μέσω της χρήσης της. Συμπεραίνουμε πως για την επιτυχημένη διάδοση των φιλοσοφικών ιδεολογιών, οι λόγιοι όφειλαν να ελέγχουν όχι μόνο τις θεωρίες που πραγματεύονταν στα έργα τους, αλλά και τον τρόπο έκφρασής τους προκειμένου να γίνονται ευκολότερα κατανοητά.

Προτού κλείσουμε το συγκεκριμένο κεφάλαιο, σκόπιμο θα ήταν να αναφερθούμε ειδικά στην γοητεία που, όπως προαναφέρθηκε, ασκήθηκε από την Γαλλική *Εγκυκλοπαίδεια* στη φιλοσοφική σκέψη των δύο διανοητών.¹⁷⁹ Ο λόγος για τον οποίο επιμένουμε στη μελέτη της επίδρασης του κορυφαίου συλλογικού έργου είναι διότι ο Καταρτζής, θαύμαζε σε τέτοιο βαθμό την «μέθοδο οργάνωσης της ύλης της *Εγκυκλοπαίδειας*» που επιθυμούσε την ένταξη των ιδεών της στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Έχει υποστηριχθεί πως, «θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως πρότυπο για τη σύνθεση και τη συγγραφή μιας ελληνικής εγκυκλοπαίδειας, καθώς και εκλαϊκευτικών εγχειριδίων»¹⁸⁰ επειδή με αυτόν τον τρόπο το πνεύμα του Διαφωτισμού θα εξαπλωνόταν όλο και περισσότερο στην υπόδουλη ελληνική κοινωνία. Την ιδέα αυτή έσπευσαν να υλοποιήσουν λόγιοι του στενού κύκλου του φιλοσόφου, κάτι που φανερώνει την πίστη στο όραμα του Καταρτζή σε ό,τι αφορά τον παραδειγματισμό της ελληνικής σκέψης με τα γαλλικά φρονήματα. Από την άλλη, στο έργο *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικών, μεταφυσικών, πνευματικών και θείων αρχών* ο Παμπλέκης μεταφράζει αποσπάσματα της Γαλλικής *Εγκυκλοπαίδειας* και αναπτύσσει τον συλλογισμό του συνδυάζοντας τις φιλοσοφικές σκέψεις Ευρωπαίων Διαφωτιστών «από κοινού με τη νευτώνεια κοσμοαντίληψη».¹⁸¹

Η φιλοσοφία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού φάνηκε δεκτική προς τις νέες θεωρήσεις για την εδραίωση του σύγχρονου πνεύματος, κάτι που αποδείχθηκε από τη μαζική κίνηση των Ελλήνων λογίων που ως κύριο στόχο τους είχαν θέσει την απελευθέρωση του γένους. Το λυτρωτικό πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού, συνέβαλε στην απαλλαγή της ανθρώπινης νόησης από τα ψέματα και την πλάνη και ενίσχυσε την ελπίδα της προόδου και της ελευθερίας των ανθρώπων σε όλους τους τομείς, χωρίς κανένα φόβο και δισταγμό. Η αξία του φιλοσοφικού κινήματος γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στις μέρες μας και είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε την σπουδαιότητα της συμβολής του σε διάφορους τομείς των τεχνών και των επιστημών.

---

¹⁷⁹ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670 - 1830*, ό.π., Παναγιώτης Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και «Encyclopedie» Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Εραμιστής*, τόμ. 17, Αθήνα 1981, Νίκος Μαυρέλος, «*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*» *Είδη, Διακείμενα, Γλώσσα και Νεοτερική Ιδεολογία στην Αληθή Ιστορία («Ανώνυμος του 1789»)*, Σοκόλης, Αθήνα, 2016, σχετικά με την ανίχνευση συγκεκριμένων άρθρων από την *Εγκυκλοπαίδεια*, καθώς και την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή του Γεώργιου Σ. Μπαρμπαρούση με τίτλο, *Οι φιλοσοφικές απόψεις του Χριστόδουλου Παμπλέκη στα πλαίσια του νεοελληνικού διαφωτισμού*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής Ψυχολογίας, Τομέας Φιλοσοφίας, Αθήνα 2011.

¹⁸⁰ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670- 1830*, ό.π., 27.

¹⁸¹ ό.π., 29.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΙΙΙ. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Το κυρίως πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού άλλαξε ριζικά την έννοια του όρου φιλοσοφία κατά τη διάρκεια ενός ολόκληρου αιώνα. Σημαντική και καθοριστική για την εξάπλωση του κινήματος αποδείχθηκε η συμβολή όλων των διανοητών παγκοσμίως, που παρά τις αντιξοότητες δεν σταμάτησαν, στην πλειοψηφία τους, να αγωνίζονται για την καθιέρωση των νέων πρωτοποριακών αντιλήψεων. Κλείνοντας το εισαγωγικό μέρος της εργασίας, σκόπιμη είναι η αναφορά στον όρο φιλοσοφία και στην ιδιαίτερη σημασία του, προκειμένου να κατανοήσουμε και τον τρόπο με τον οποίο την προσέγγισαν οι διανοητές του 18ου αιώνα.

Η έννοια της φιλοσοφίας δεν προσδιορίζεται εξ ολοκλήρου με την παράθεση ενός ορισμού, καθώς έχει τη δυνατότητα να «δημιουργεί πάντοτε μόνη της την έννοιά της».¹⁸² Η φιλοσοφία στην ουσία αποτελεί το αποτέλεσμα της πράξης της πνευματικής ωρίμανσης ενός ατόμου, το οποίο όταν καταφέρει να κατακτήσει την επίγνωση του εαυτού του και τον ξεχωρίσει από τα υπόλοιπα όντα, αρχίζει να θέτει ερωτήματα. Παρατηρήσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια πως μία από τις βασικές αρχές των διαφωτιστών υπήρξε η εύρεση της αλήθειας πίσω από τα διδάγματα του θεσμού της Εκκλησίας, αλλά και γενικά οποιασδήποτε τοποθέτησης έχρηζε περαιτέρω εξέταση με σκοπό να μην οδηγεί σε πλάνη τον λαό. Η διευρυμένη εξέταση και η επίμονη αναζήτηση για την δημιουργία νέων τρόπων σκέψης και αντίληψης του κόσμου, βασισμένη σε παλαιότερες παγιωμένες απόψεις προγενέστερων διανοητών, κρύβει μέσα της την ουσία της φιλοσοφίας.

Σε αυτό που οφείλει γενικά ο κάθε άνθρωπος να επιστήσει την προσοχή του, όταν ξεκινάει την διαδικασία των βαθύτερων αναζητήσεων, είναι η απολυτοποίηση των γνώσεων. Η φιλοσοφία λοιπόν, αποτελεί μία τόσο πολύπλευρη έννοια που όσο και αν προσπάθησαν πληθώρα μελετητών ανά τους αιώνες να την ορίσουν προέβαιναν σε όρους που φαινόταν να είναι «στενότεροι ή ευρύτεροι απ' ό,τι έπρεπε». Έτσι, κανένας δεν κατάφερε έως τώρα να αποδώσει έναν «μονοσήμαντο ορισμό, γιατί άλλοι όρισαν τη φιλοσοφία ως αυτογνωσία, άλλοι ως κοσμοθεωρία, άλλοι ως θεωρία και επιστήμη του απόλυτου και άλλοι τέλος ως επιστήμη αρχών».¹⁸³

Στον πυρήνα του ενδιαφέροντος της φιλοσοφίας βρίσκεται κυρίως ο άνθρωπος και ο κόσμος. Όπως διαπιστώσαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, οι φιλόσοφοι ασχολήθηκαν με τον άνθρωπο και τις ανάγκες του, προκειμένου να αλλάξουν το περιβάλλον στο οποίο ζούσαν και ανέπτυσαν το λογισμό τους.

Η φιλοσοφία λοιπόν, ειδικότερα κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, είχε αρχίσει να σημειώνει μεγάλη πρόοδο με τις καινούριες της απόψεις και τα συμπεράσματα γύρω από όλα τα θέματα που αφορούσαν

¹⁸² Βλ. Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2010, τόμ. Α', '1974, 1.

¹⁸³ *ό.π.*, 7.

την ανθρώπινη φύση και τις επιστήμες, κάτι που φάνηκε ιδιαίτερα ενθαρρυντικό στους λογίους των συγκεκριμένων περιόδων που επιθυμούσαν διακαώς την φώτιση του νου. Με τα νέα αυτά δεδομένα, φάνταζε εφικτό να γνωρίσει ο άνθρωπος καλύτερα τον εαυτό του σε όλες τις εκφάνσεις του και μέσω των ερωτημάτων που θα έθετε να προάγει την γνώση του σε ένα υψηλότερο επίπεδο. Με την κατάκτηση της αυτογνωσίας ο άνθρωπος θα έφτανε στο τέρμα μιας σπουδαίας πνευματικής αναζήτησης, που θα άνοιγε νέους ορίζοντες για την κατανόηση της πραγματικότητας που βίωνε.

Οι φιλόσοφοι γενικότερα, δεν αρκούνται να μείνουν απλώς στο επίπεδο της περιέργειας, αλλά προχωρούν και στη συστηματική έρευνα και ενασχόληση με οτιδήποτε ενδέχεται να επιφέρει την αλλαγή στον σύγχρονο στοχασμό. Με λίγα λόγια, αντιλαμβανόμαστε πως ο σκοπός της φιλοσοφίας δεν υπήρξε η εξήγηση των φαινομένων και η ανάλυση του εμπειρικού κόσμου, αλλά η εξέλιξή τους και η διατύπωση νέων απόψεων με σκοπό την αλλαγή τους. Μέσα από αυτές τις νέες διατυπώσεις, θα προέκυπτε η ερμηνεία του νοήματος του κόσμου. Οι άνθρωποι θα βρίσκονταν σε θέση να συλλάβουν καλύτερα το νόημα της ζωής, ειδικότερα αν αποδεχόταν όλες αυτές τις φιλοσοφικές ερμηνείες. Βασικός στόχος όλων των λογίων που αγωνιζόταν για την πνευματική ανύψωση των ανθρώπων, αποτελούσε η αντίληψη της ελευθερίας. Μέσω της φιλοσοφίας καθιστάται σαφές, πως ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να στοχάζεται και να επεκτείνει τη σκέψη του πάνω σε οποιαδήποτε θέμα, χωρίς δισταγμούς. Με την φιλοσοφία οι άνθρωποι θα έπαυαν πλέον να χειραγωγούνται, δεν θα δεχόταν καμιά αλήθεια δίχως να την εξετάσουν με την κριτική τους σκέψη, αλλά το πιο σημαντικό, δεν θα παρασύρονταν σε φανατισμούς.

Η φιλοσοφική γνώση κατά τον Θεοδωρακόπουλο, πρέπει να διέπεται από την ελευθερία, διότι η ελευθερία «δεν περιορίζει τη φιλοσοφία ούτε την αλήθεια».¹⁸⁴ Μέσω της φιλοσοφίας κατάφεραν να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα που ταλάνιζαν για πολλούς αιώνες την ανθρωπότητα. Όμως, τότε η φιλοσοφία αρχίζει να εντάσσεται πιο έντονα στην καθημερινότητα των ανθρώπων και τότε άρχισε να χρησιμοποιείται η μεθοδική και συστηματική χρήση της από τους φιλοσόφους του Διαφωτισμού; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δίνεται μέσω της μελέτης του Jonathan Israel, για την αλλαγή της συμπεριφοράς των λογίων, σε ό,τι αφορούσε την προσέγγιση των φιλοσοφικών ζητημάτων.

Ως τώρα προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε σε ένα γενικό πλαίσιο την έννοια της φιλοσοφίας, προκειμένου να αντιληφθούμε το πώς προέκυψαν όλες αυτές οι φιλοσοφικές αναζητήσεις στον Αιώνα των Φώτων. Ο Jonathan Israel προσεγγίζει το θέμα της συστηματικής χρήσης της φιλοσοφίας και παρατηρεί τη συλλογική προσπάθεια των λογίων, ήδη από τον 16ο αιώνα, να προσπαθούν να δώσουν λογικές ερμηνείες σε ορισμένα φυσικά φαινόμενα. Πιο συγκεκριμένα, πληθώρα φιλοσόφων έσπευσαν να ερμηνεύσουν με λογικά και επιστημονικά πορίσματα το φαινόμενο διάφορων σεισμών που συνέβησαν τον 16ο αιώνα. Η επικράτηση της άποψης πως κάποιοι σεισμοί προέρχονται από φυσικά αίτια και κάποια από μεταφυσικά, δημιούργησε μία από τις πιο «ακανθώδεις φιλοσοφικές δυσκολίες».¹⁸⁵ Στο πλαίσιο του Διαφωτισμού διαμορφώθηκαν διάφορες απόψεις σύμφωνα με τις οποίες, «όλοι οι σεισμοί ήταν έργο Θεού και όλες οι φυσικές καταστροφές απόδειξη θείου θυμού».¹⁸⁶ Αυτή η άποψη ενισχυόταν όλο και περισσότερο εξαιτίας της συχνότητας των σεισμών, κάτι που σύμφωνα με την συγκεκριμένη οπτική φανέρωνε τη «θεική δυσαρέσκεια». Για τους λογίους αυτή η τοποθέτηση δεν άρμοζε με τη διαφωτιστική διάθεση που διέπνεε το φιλοσοφικό τους σύστημα και τον αιώνα της Λογικής που αγωνιζόταν να καθιερώσουν. Σε έναν αιώνα που οι εκπρόσωποί του πασχίζουν να αναδείξουν τις δυ-

¹⁸⁴ *ό.π.*, 17.

¹⁸⁵ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, *ό.π.*, 50.

¹⁸⁶ *ό.π.*

νάμεις της ανθρώπινης λογικής, τέτοιου είδους αντιλήψεις αποτελούσαν ένα τεράστιο εμπόδιο. Πλέον, δεν μπορούσαν να αποδεχτούν ό,τι δεν παρουσιάζεται τεκμηριωμένο και ιδιαίτερα πειστικό. Σε ό,τι αφορά λοιπόν τους σεισμούς, άρχισαν να καταγράφονται απόψεις που δικαιολογούσαν το φαινόμενο, ως ένα απόλυτα φυσικό φαινόμενο.¹⁸⁷

Ο Israel αναφέρει τρεις κορυφαίους διανοητές του Διαφωτιστικού κινήματος, τον Spinoza, τον D'Holbach, και τον Diderot, οι οποίοι «προσέφεραν αποκλειστικά επιστημονικές εξηγήσεις για φυσικές και ανθρώπινες καταστροφές οποιουδήποτε είδους».¹⁸⁸ Η καταγραφή του σεισμού και των καταστροφών, όπως οι πλημμύρες και οι ηφαιστειακές εκρήξεις στην σηματοδοτούσαν *Encyclopedie*, την επίσημη εξήγηση ως φαινόμενα που προέκυπταν από φυσικές αιτίες. Στη λογική των φιλοσόφων τα φαινόμενα αυτά δεν θα μπορούσαν να είναι τίποτα άλλο, πέρα από καταστροφές της φύσης. Ωστόσο, η απόρριψη της θεϊκής επέμβασης, γέννησε διάφορες αντιδράσεις, όπως ήταν επόμενο. Οι αθεϊστές βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να διαδίδουν τις απόψεις τους περί της απουσίας ενός θεϊκού όντος στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Όμως, το συγκεκριμένο θέμα δεν αποτελεί ζητούμενο της εργασίας μας, οπότε δεν θα επεκταθούμε περισσότερο.¹⁸⁹

Ενδιαφέρον επιπλέον έχει η εξέταση της διάδοσης και της αφομοίωσης της έννοιας της φιλοσοφίας στην καθ' ημάς υπόδουλη ελληνική κοινωνία. Ο Παναγιώτης Κονδύλης στην αρχή της μελέτης του για την έννοια της φιλοσοφίας¹⁹⁰, διευκρινίζει πως η σύγκριση μεταξύ των δυτικών φιλοσοφικών αντιλήψεων με τις αντίστοιχες ελληνικές, αποτελεί ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα, εξαιτίας της «ποικιλομορφίας» που χαρακτηρίζει τα φρονήματα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Για τον δυτικό Διαφωτισμό κύριο μέλημα αποτελεί «η πάλη του ορθολογισμού των Νέων Χρόνων ενάντια σ' ό,τι θεωρείται “σχολαστική σκέψη”».¹⁹¹ Ο σχολαστικισμός ως φιλοσοφικό ρεύμα, αποδείχτηκε πως δεν ευνοούσε στην πρόοδο των νέων επιταγών, καθώς επεδίωξε να εναρμονίσει τις αρχές της φιλοσοφίας με τη μεσαιωνική θεολογία και να εξηγήσει όλα τα φυσικά φαινόμενα με βάση τις χριστιανικές διδασκαλίες για την θεία επέμβαση μία προσέγγιση, που όπως είδαμε προηγουμένως, προκαλούσε δυσφορία στους φιλοσόφους και γι' αυτό το λόγο προσπάθησαν να την εξαλείψουν.

Ο Κ. Θ. Δημαράς στη μελέτη του για τον *Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, προβαίνει στην παράθεση ενός σύντομου ορισμού, σε σχέση με τον όρο «φιλόσοφος». Ο μελετητής¹⁹² διακρίνει την προβληματική του όρου, ο οποίος έχει τις ρίζες από το χρονικό πλαίσιο του Διαφωτισμού, καθώς μέσω αυτού φανερώνονται τα δύο στρατόπεδα των υπέρμαχων και των αντιπάλων του κινήματος. Οι πρώτες χρήσεις του γέννησαν αρκετές αμφιβολίες, διότι ήταν προορισμένες να ξεγελούν. Σε πολλές περιπτώσεις ο όρος, δημιούργησε μεγάλα σκάνδαλα, κυρίως στους συντηρητικούς κύκλους διανοητών. Η σύγχυση γύρω από αυτόν τον όρο προκλήθηκε, εξαιτίας της «ελευθερίας» του φύσης. Ο καθένας μπορούσε να του προσδώσει ό,τι νόημα ήθελε χωρίς περιορισμούς. Βέβαια, σε οποιαδήποτε χρήση του, το νόημα του όρου είχε ως σκοπό την δημιουργία αντιπαράθεσης. Χρησιμοποιήθηκαν επίθετα όπως «υγιής» και «αληθινή»¹⁹³, προκειμένου να έρθουν σε αντιδιαστολή με όσους θεωρούσαν τη φιλοσοφία άρρωστη ή ψεύτικη. Οι εχθροί της φιλοσοφίας επιχείρησαν να την καταστήσουν «συνώνυμη με την ασέβεια»,

¹⁸⁷ ό.π., 51.

¹⁸⁸ ό.π.

¹⁸⁹ Περισσότερες πληροφορίες ωστόσο για την προσέγγιση των φυσικών φαινομένων από τη λογική σκοπιά των λογίων, βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, ό.π., 50-55.

¹⁹⁰ βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 15.

¹⁹¹ ό.π., 16.

¹⁹² βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 76.

¹⁹³ ό.π.

όπως επισημαίνει ο Κοραΐς¹⁹⁴ παρακινώντας τον λαό να αρχίσει να φιλοσοφεί. Η συκοφαντία της φιλοσοφίας από το αντίπαλο δέος είχε ως κυρίαρχο στόχο την πλάνη και τον εκφοβισμό του λαού. Έτσι, ο κοινός νους θα παρέμενε δέσμιος και δεν θα καλλιεργούσε το πνεύμα του, κάτι που θα απέβαινε καταστροφικό για την εξέλιξη της λογισσύνης.

Στην πλειονότητά τους οι λόγιοι, κατέβαλαν υπερβάλλοντα ζήλο για να θεμελιώσουν τις αρχές της φιλοσοφίας στην συνείδηση του υποταγμένου ελληνικού λαού. Σπουδαίο όμως αποδείχθηκε το γεγονός, πως ανεξάρτητα από την κατάσταση που επικρατούσε στην υπόδουλη ελληνική κοινωνία, υπήρξαν ορισμένοι άνθρωποι που αντιλήφθηκαν την αλλαγή που διαδραματιζόταν στον ευρωπαϊκό χώρο και πέτυχαν την «χειραφέτησή τους από τις οργανικές συσσωματώσεις και τις κλειστές νοοτροπίες της παραδοσιακής κοινωνίας».¹⁹⁵ Κατάφεραν μέσα σε ένα εχθρικό και γεμάτο εντάσεις περιβάλλον, και ενώ αποτελούσαν μία συντριπτική μειοψηφία ως προς το κοινωνικό σύνολο, να αναπτύξουν μία προοδευτική νοοτροπία, η οποία βασιζόταν σε μία «νέα ψυχολογία, που μεταμόρφωνε τους φιλοσόφους σε ευαγγελιστές του πνεύματος, της κριτικής και της αλλαγής».¹⁹⁶ Βέβαια, ακόμα και αν δέχτηκαν την επίδραση της λογικής των Φώτων, δεν κατάφεραν να αποβάλλουν εξ ολοκλήρου τις «εσωτερικές αντινομίες» και τα «δραματικά ηθικά διλήμματα, ιδίως σε σχέση με το ζήτημα της θρησκευτικής πίστης».¹⁹⁷ Η εμμονή των λογίων στις χριστιανικές αρχές, σε ορισμένες περιπτώσεις¹⁹⁸ δεν επέτρεψε την αφομοίωση των νέων διαφωτιστικών ιδεών ακριβώς με τον τρόπο που καθιερώθηκαν από τους Ευρωπαίους διανοητές. Ωστόσο, οφείλουμε να επισημάνουμε πως παρά τις προσωπικές ενστάσεις του κάθε λογίου, τα κηρύγματα του Διαφωτισμού διαδόθηκαν στον υπόδουλο ελληνικό χώρο χωρίς να υποστούν κάποια σημαντική αλλοίωση.

Ο ρόλος του διανοούμενου στον χώρο όπου ζούσε ο ελληνόφωνος πληθυσμός, υπήρξε ιδιαίτερα καθοριστικός. Στόχος όλων των λογίων, ακόμα και αυτών που ζούσαν σε άλλες χώρες, υπήρξε η αφύπνιση του λαού και η απαλλαγή από την σκλαβιά του. Κύριο μέλημα πλέον όλων των διανοητών υπήρξε ο συνδυασμός των νέων φιλοσοφικών θεωρήσεων με το σχέδιο της πνευματικής απελευθέρωσης του υποταγμένου ελληνικού λαού. Ο τρόπος με τον οποίο προσπαθούσαν να καλλιεργήσουν και να ενισχύσουν το ελληνικό πνεύμα, ήταν η συνεχής υπενθύμιση της καταγωγής του σύγχρονου γένους. Η

¹⁹⁴ *ό.π.*, 80.

¹⁹⁵ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 17.

¹⁹⁶ *ό.π.*

¹⁹⁷ *ό.π.*, 17-18.

¹⁹⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η στάση του Ευγένιου Βούλγαρη απέναντι στα θρησκευτικά ζητήματα. Αν και αποτελεί έναν από τους πρώτους επίσημα καταγεγραμμένους εκπροσώπους του Διαφωτισμού, που δέχτηκε έντονα την επιρροή των Ευρωπαϊκών διδαγμάτων και ενέταξε στα έργα τους τις ιδέες του Voltaire, ενός λογίου που εκείνη την περίοδο δέχτηκε σφοδρότατες επιθέσεις, σε ό,τι αφορούσε την πραγματέυση θεμάτων σχετικά με την Ορθόδοξη πίστη η στάση του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κάπως επιφυλακτική. Τόσο ο Voltaire, όσο και ο Βούλγαρης είχαν αναπτύξει μία όχι και τόσο μετριοπαθή αντίληψη για τα θρησκευτικά ζητήματα. Ο Βούλγαρης γνώριζε που σταματάει η μεταφυσική και που αρχίζει η φυσική. Ωστόσο, η ιδιότητά του ως ιεροδιάκονος δεν του άφηνε περιθώρια να ασκήσει κριτική στη χριστιανική πίστη που πρόσβενε. Η προοδευτικότητα των θρησκευτικών αντιλήψεων του Έλληνα φιλοσόφου φαίνεται έμμεσα και από τα έργα που επιλέγει να μεταφράσει. Περαιτέρω πληροφορίες για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Σκέψεις για ορισμένες λογοτεχνικές, μεταφραστικές και εκδοτικές ενασχολήσεις του Ευγένιου Βούλγαρη, με επίκεντρο τον βολταιρικό “Μέμωνα”», δημοσιεύτηκε στο : *Ευγένιος Βούλγαρης, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, [2009], 367-397, Μανώλης Πατηνιώτης - Βαρβάρα Σπυροπούλου, «“Της εντελεχούς μελέτης το μοχθηρόν και επίπονον”». Ο μεταφραστής Ευγένιος Βούλγαρης», *Ευγένιος Βούλγαρης, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, [2009], 347 - 366, καθώς και Μαρία Χουλιάρα, «Το άνοιγμα του Ευγένιου Βούλγαρη στην κοινωνία και στη σύγχρονή του πραγματικότητα μέσα από τα έργα του Σχεδιασμού περί της ανεξιθρησκείας και Αδολεσχία Φιλόθεος», *Πρακτικά του 3ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών : ο Ελληνισμός ως πολιτιστικός και οικονομικός παράγοντας στα Βαλκάνια (1453-2015) : γλώσσα, λογοτεχνία, τέχνη, κοινωνία, Βουκουρέστι 16-17 Οκτωβρίου 2015*, 279-288.

συνειδητοποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς των αρχαίων Ελλήνων, θα προσέφερε ένα αίσθημα ευθύνης για την συνέχιση του κύρους αυτού του ένδοξου πολιτισμού. Ωστόσο, η συγκεκριμένη απόπειρα γίνεται πιο διακριτή από τον 19ο αιώνα. Ο συνδυασμός των διαφωτιστικών αντιλήψεων με την ελληνική παράδοση, θα συνέβαλε στην πιο άμεση πνευματική ανάπτυξη του γένους. Όμως, το πνευματικό και κοινωνικό φαινόμενο του Διαφωτισμού, υπήρξε «πολυσύνθετο» καθώς και «άκρως δυσερμήνευτο»¹⁹⁹, κάτι που δυσχεραίνει σημαντικά την πρόσληψη της έννοιας της φιλοσοφίας. Εξαιτίας αυτής της δυσκολίας, καθίσταται πιο εύκολο να «διολισθαίνει κανείς σε παραπλανητικά ιδεολογήματα ακόμη και όταν αφετηρία των σκέψεών του έχει μία γενικά παραδεκτή και καθιερωμένη αρχή της φιλοσοφικής ιστοριογραφίας».²⁰⁰

Για μεγάλο χρονικό διάστημα η φιλοσοφία τόσο της Δύσης, όσο και της Ελληνικής Ανατολής δεχόταν το «καθιερωμένο φιλοσοφικό δόγμα»²⁰¹ του αριστοτελισμού, το οποίο καλλιεργήθηκε έντονα κατά την βυζαντινή περίοδο και οι ρίζες του φαίνονται να έχουν την βάση τους από τον Μεσαίωνα. Στην αριστοτελική φιλοσοφία σημειώθηκε μία παράδοξη κίνηση από τους λογίους, οι οποίοι «συνήθιζαν να ενσωματώνουν στο πλαίσιο του “αριστοτελισμού” διάφορες ιδέες που δεν προέρχονταν από την επεξεργασία της ίδιας της αριστοτελικής σκέψης».²⁰² Η πράξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα να καταστεί ο αριστοτελισμός σαν ένα αποθετήριο απόψεων διαφόρων λογίων που πρόσθεταν τις θεωρήσεις τους, ακόμα και αν δεν ταίριαζαν και διαφοροποιούνταν εντελώς από τις «απόψεις του ίδιου του Αριστοτέλη».²⁰³ Έτσι, αφού πλέον η αριστοτελική μεθοδολογία δεν παρέμεινε γνήσια δημιουργήθηκε ένας όρος, στον οποίο αναδεικνύονταν η δημιουργία της καινούργιας σύλληψης του φαινομένου. Η νεοαριστοτελική θεώρηση ξεκίνησε να αναδύεται και εντάχθηκε σε σπουδαία πανεπιστήμια της εποχής, όπως αυτό της Πάδοβας.²⁰⁴

Με το πέρασμα των αιώνων ωστόσο, οι αμφισβητήσεις για τον αριστοτελισμό πλήθαιναν όλο και περισσότερο με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν έντονες διαμάχες. Η εμφάνιση τέτοιου είδους φιλοσοφικών προβλημάτων που «φανερώνουν πότε τις μορφές μετακένωσης των νεωτερικών ιδεών και πότε τις διαμάχες του 18ου αιώνα για την προάσπιση ή την απόρριψη των αριστοτελικών σχημάτων, αποτελούν δείγματα του οπωσδήποτε υψηλού επιπέδου της νέας ερευνητικής προσπάθειας».²⁰⁵ Παρατηρείται μία έντονη διάθεση για αμφισβήτηση και έρευνα, όμως και ένας φανερός διχασμός. Η δυσφορία των διανοητών προκλήθηκε εξαιτίας του σχολαστικού αριστοτελισμού, που «αντιπροσώπευε τη σύνθεση των απόψεων του Αριστοτέλη με τα δόγματα της χριστιανικής πίστης και είχε τις ρίζες του στους μεσαιωνικούς υπομνηματιστές».²⁰⁶ Προφανώς και αυτή η σύνδεση απείχε αρκετά από τον «πραγματικό»²⁰⁷ αριστοτελισμό, γι' αυτό και πολλοί λόγοι «επιχειρούσαν να διαχωρίσουν τα θρησκευτικά δόγματα από τη φυσική φιλοσοφία».²⁰⁸ Εισηγητής του νεοαριστοτελικού πνεύματος στην καθ' ημάς Ανατολή, υπήρξε ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς. Η φιλοσοφική του δραστηριότητα βρήκε πολλούς οπαδούς, ωστόσο με την

¹⁹⁹ Βλ. Νίκος Κ. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, τόμ. Α', Γνώση, Αθήνα 1988, 17.

²⁰⁰ *ό.π.*

²⁰¹ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 22.

²⁰² Βλ. Μανώλης Πατηνιώτης, «Οι pestiferae Questiones του Κυρίλλου Λουκάρεως και η ανάδυση του κορυδαλικού προγράμματος», στο Βυζάντιο-Βενετία-Νεώτερος Ελληνισμός, μία περιπλάνηση στον κόσμο της Ελληνικής επιστημονικής σκέψης, *Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 7-9 Νοεμβρίου 2003*, επιμ. Γιώργος Ν. Βλαχάκης, Θύμιος Νικολαΐδης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, 215.

²⁰³ *ό.π.*

²⁰⁴ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 29.

²⁰⁵ Βλ. Νίκος Κ. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, *ό.π.*, 27.

²⁰⁶ Βλ. Μανώλης Πατηνιώτης, «Οι pestiferae Questiones του Κυρίλλου Λουκάρεως και η ανάδυση του κορυδαλικού προγράμματος», *ό.π.*, 216.

²⁰⁷ *ό.π.*, 218.

²⁰⁸ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 29.

ιδεολογική ανάπτυξη του κινήματος του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο, οι θεωρίες του άρχισαν να σβήνουν και να απορρίπτονται.

Η σύντομη και περιεκτική αναφορά μας στην έννοια του αριστοτελισμού, αποσκοπεί στην ανίχνευση των διάφορων εκφάνσεων που απέκτησε το συγκεκριμένο φαινόμενο, προκειμένου να εξετάσουμε την επιρροή που άσκησε στην σκέψη τόσο του Δημήτριου Καταρτζή, όσο και του Χριστόδουλου Παμπλέκη. Αυτό που θα κληθούμε να ερευνήσουμε, στη διάρκεια της ανάλυσης των έργων, είναι η στάση που κράτησαν οι δύο λόγιοι απέναντι στο αριστοτελικό σύστημα.

Προτού κλείσουμε το κεφάλαιο της φιλοσοφίας και προχωρήσουμε στην ανάλυση των δύο έργων, χρήσιμο θα ήταν να εξετάσουμε «τι μπορεί να σημαίνουν οι όροι Νεοέλληνας φιλόσοφος και φιλοσοφικό έργο Νεοελλήνων».²⁰⁹ Οι διανοούμενοι του Διαφωτισμού αποτέλεσαν τους πρωτεργάτες της μετέπειτα επανάστασης των Ελλήνων. Έθεσαν τα πρώτα θεμέλια για την συνειδητοποίηση της πνευματικής πενίας του γένους και ενίσχυσαν το αίσθημα της αντίστασης κατά του Τούρκου κατακτητή. Πολλοί παράγοντες συνέβαλαν στον παραμερισμό των φιλοσόφων, ένας από αυτούς ήταν και η «αοριστία» που παρατηρήθηκε γύρω από τους προαναφερθέντες όρους. Ο Νίκος Ψημμένος στη μελέτη του για την *Ελληνική φιλοσοφία* επισημαίνει πως πέρα από τον παράγοντα της γλώσσας και της καταγωγής του φιλοσόφου, η «αοριστία των δύο όρων επιτείνεται»²¹⁰ πρώτον, στο πόσο οι ίδιοι οι φιλόσοφοι είχαν επίγνωση της ιδιότητάς τους και δεύτερον, αν το περιεχόμενο των έργων τους ανταποκρινόταν στον ιδιαίτερο χαρακτήρα και στη φύση της φιλοσοφίας. Για την διαλεύκανση αυτού του προβλήματος θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη τα υποκειμενικά κριτήρια του κάθε μελετητή/ερευνητή, που θα προσδιόριζαν «το τι είναι φιλοσοφία τόσο των διακόνων της όσο και των διάφορων ιστορικών της».²¹¹

Συνοψίζοντας, η άποψη του Κούμα πως: «τα της νεωτέρας Ελλάδος φιλοσοφήματα είναι κυρίως μιμήματα της των Ευρωπαίων Αριστοτελικοσχολαστικής και νεωτέρας Φιλοσοφίας»²¹², φάνηκε πως έγινε κοινώς αποδεκτή. Στην ουσία, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός ερμήνευσε τις επιταγές και τις φιλοσοφικές θεωρήσεις του προηγούμενου αιώνα και τις ενέταξε με τρόπο αρμονικό σε μία κοινωνία που ζούσε υποταγμένη σε έναν τυραννικό κατακτητή. Αξιοσημείωτη, είναι και η στάση που κράτησε η πλειοψηφία των λογίων απέναντι στη φιλοσοφία, που παρά το γεγονός πως αποτέλεσαν εμπνευστές του οράματος της ελευθερίας, οι ίδιοι «ένιωθαν περισσότερο ως διδάσκαλοί της, παρά φιλόσοφοι».²¹³ Πολλοί από τους εκπροσώπους του νεοελληνικού κινήματος του Διαφωτισμού, κάτοχοι ανώτερων ή κατώτερων αξιωμάτων, συνέβαλαν στην εισαγωγή και στην διάδοση της λογικής των Φώτων, ο καθένας με το προσωπικό του ύφος και αντίληψη, συμβάλλοντας στην άνθηση των γραμμάτων και των επιστημών που επέφεραν ριζικές αλλαγές στον τρόπο σκέψης και δράσης της υπόδουλης ελληνικής κοινωνίας κατά τον 18ο αιώνα.

²⁰⁹ Βλ. Νίκος Κ. Ψημμένος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, ό.π., 28.

²¹⁰ ό.π., 30.

²¹¹ ό.π.

²¹² ό.π.

²¹³ ό.π., 32.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΠΑΜΠΛΕΚΗ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ *ΠΕΡΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ*

I. Η καταγωγή και η φιλοσοφική πορεία του Χριστόδουλου Ευσταθίου Παμπλέκη

Ο Χριστόδουλος Ευσταθίου Παμπλέκης ο εξ Ακαρνανίας υπήρξε ένας από τους λογίους της δεύτερης γενιάς φιλοσόφων που «σχηματίστηκε από μαθητές του Βούλγαρη».²¹⁴ Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την ζωή και το έργο του είναι «ισχνές και αποσπασματικές»²¹⁵, διότι το όνομά του παρέμενε για λόγους σκοπιμότητας θαμμένο, ιδίως από τους συγχρόνους του, δημιουργώντας έτσι μεγαλύτερη σύγχυση στην γνωριμία των αναγνωστών με το έργο του. Εξαιτίας της γενικότερης ασάφειας και της αταξίας γύρω από τη φιλοσοφική του δραστηριότητα προκλήθηκε μία σιωπή²¹⁶, η οποία κατάφερε να «καλύψει την παρουσία του στην πορεία της νεοελληνικής σκέψης».²¹⁷ Δυστυχώς έως και σήμερα, διαθέτουμε ελλιπείς γνώσεις για τον Έλληνα φιλόσοφο, καθώς οι περισσότεροι μελετητές²¹⁸ ασχολούνται αποσπασματικά με το έργο του. Μία ερμηνεία που μπορεί να δοθεί για τη συγκεκριμένη προβληματική είναι το γεγονός πως εξ αρχής το έργο του Παμπλέκη δεν θεωρήθηκε πρωτότυπο, καθώς τα δύο από τα τρία κορυφαία έργα του, *Αληθής Πολιτική* και *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικής, μεταφυσικής, πνευματικών και θείων αρχών*, αποτελούν μεταφράσεις έργων που εκπροσωπούν τη δυτική φιλοσοφία.²¹⁹ Ωστόσο, μέσω μιας ουσιαστικής μελέτης του έργου του Παμπλέκη, θα είμαστε σε θέση να διαπιστώσουμε πως πολλές από τις ιδέες που εκφράζονται στα συγγράμματά του αποτελούν

²¹⁴ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 76.

²¹⁵ Βλ. Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνόμου προς τους αυτού άφρονας κατηγορούς επονομασθείσα Περί Θεοκρατίας*, δεύτερη έκδοση, εισ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Κουλτούρα, Αθήνα, 2013, 11.

²¹⁶ Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη», *Τα Ιστορικά*, τχ. 4 (Δεκέμβριος 1985), 387-404.

²¹⁷ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνόμου.*, ό.π., 12.

²¹⁸ Ενδεικτικά θα αναφέρω τον Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, τον Φίλιππο Ηλιού, τον Κ.Θ. Δημαρά, τον Παναγιώτη Νούτσο, τον Παναγιώτη Κονδύλη και τον Κώστα Σαρδελή.

²¹⁹ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και «Encyclopédie». Πρόδρομη ανακοίνωση», ό.π., 15 υποσ. 15, 19 υποσ. 16. Ο Π. Νούτσος υποστηρίζει πως η *Αληθής Πολιτική* αποτελεί μετάφραση του έργου *La véritable politique des personnes de qualité*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1722 και αποδίδεται στον F. de Callières. Σχετικά με το *Περί φιλοσόφου*, ο μελετητής υποστηρίζει πως περιέχει αρκετά αποσπάσματα της γαλλικής *Εγκυκλοπαίδειας* και επισημαίνει στην έρευνά του ορισμένα από αυτά.

δικές του ανησυχίες και διαπιστώσεις οι οποίες, όπως συνέβη και σε περιπτώσεις άλλων λογίων, προσ-αρμόστηκαν στα δεδομένα της εποχής με σκοπό να γίνουν πιο αποδεκτά.

Ο Χριστόδουλος Ευσταθίου ή Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας γεννήθηκε το 1733 στην Ακαρνανία, στα χωριά του Ξηρομέρου. Ο φιλόσοφος δεν συνήθιζε να υπογράφει τα έργα του με το επώνυμο του πατέρα του, Παμπλέκης. Επομένως, όπως επισημαίνει και ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης «παραμένει συζητήσιμο» το κατά πόσο μπορούμε να αναφερόμαστε στον φιλόσοφο με το επώνυμό του, για το οποίο δέχτηκε περιπαικτικά και σε κάποιες περιπτώσεις χλευαστικά σχόλια από το αντίπαλο δέος της φιλοσοφίας του.²²⁰ Σχετικά με τον πατέρα του διαθέτουμε ακόμη μία πληροφορία από τους κατηγορούς του φιλοσόφου, σύμφωνα με την οποία ήταν κλέφτης.²²¹ Ο Χριστόδουλος αντικρούει τον συγκεκριμένο ισχυρισμό στο έργο του *Απάντησις ανωνύμου*²²², μαζί με όλες τις άλλες σφοδρές κατηγορίες των εχθρών του. Προτού προχωρήσουμε στην παράθεση περισσότερων πληροφοριών για την ζωή και τη φιλοσοφική πορεία του Χριστοδούλου, σκόπιμο θα ήταν να αναφέρουμε πως τις ακριβείς πληροφορίες της χρονολογίας και του τόπου γέννησης του φιλοσόφου τις αντλούμε «χάρη στην επιτύμβια επιγραφή του τάφου²²³ του που διασώζει ο Ζαβίρας»²²⁴, καθώς και από τον κατήγορό του Δημήτριο Γοβδελά.²²⁵ Επιπλέον ορισμένες πληροφορίες για τον βίο του αντλούμε και από το έργο του ίδιου του φιλοσόφου *Απάντησις ανωνύμου*.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, ο Χριστόδουλος υπήρξε μαθητής του Ευγένιου Βούλγαρη στην Αθωνιάδα²²⁶ μαζί με πολλούς ακόμη αξιόλογους λογίους που διακρίθηκαν στην πορεία του διαφωτιστικού κινήματος, όπως ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Αθανάσιος ο Πάριος κ.ά. Η σπουδή του στο πλευρό του μεγάλου λογίου σίγουρα τον βοήθησε να επεξεργαστεί καλύτερα τις νεωτερικές σκέψεις, να τις ασπαστεί και να τις εντάξει στο φιλοσοφικό του σύστημα. Η αφοσίωση του Χριστοδούλου στον δάσκαλό του φάνηκε ιδιαίτερα, όταν ξέσπασε η έριδα μεταξύ του Βούλγαρη και των Κολλυβάδων που τάχθηκε φανερά υπέρ του Βούλγαρη²²⁷, ζητώντας από τον πατριάρχη Κύριλλο Ε΄ να πράξει τα δέοντα προκειμένου να μην πραγματοποιηθεί η φυγή του Ευγένιου Βούλγαρη από τη σχολή. Ταυτόχρονα, καταδικάζει τη στάση των αντιπάλων του δασκάλου του που τάραζε την εύρυθμη λειτουργία της σχολής.

²²⁰ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου*, ό.π., 16.

²²¹ Βλ. *Ακολουθία ετεροφθάλμου και αντιχρίστου Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας*, 1793, 7.

²²² Πλήρης τίτλος του έργου : *Απάντησις ανωνύμου προς τους άφρονες αυτού κατηγορούς επονομασθήσα περί θεοκρατίας, ότι άπας ο λόγος περί ταύτην στρέφει αρετής ου κατισχύσει ποτέ κακία*, 1793, αγγούστου 30. εν Λειψία της Σαξωνίας. Στο εξής *Απάντησις ανωνύμου*. Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου*..., ό.π., 115, 136-137.

²²³ Βλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, 1868, 495. Η επιγραφή του τάφου τοποθετήθηκε από τους μαθητές του φιλοσόφου και συγκεκριμένα αναγράφεται η εξής πρόταση, «Ενταύθα κείται ο φιλοσοφική σπουδή και τη των όντων θεωρία τον εαυτού βίον αφοσιώσας λογιώτατος Χριστόδουλος Ευσταθίου ο εξ Ακαρνανίας, γεννηθείς με τω έτει 1733, θανών δε 1793, Αυγούστου 15».

²²⁴ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου*..., ό.π., 15.

²²⁵ Βλ. Δημήτριος Γοβδελάς, *Ο Εξωστρακισμός του ασεβούς Χριστοδούλου του Μονοφθάλμου του εξ Ακαρνανίας ήτοι το κατά της ασεβείας αυτού εξεγεχθέν, και εν πάσαις ταις Ορθοδόξων Εκκλησίαις αναγνωσθέν Φρικτόν Συνοδικόν, Τύποις του κατ' Ουγκαρίαν Βασιλικού Πανδιδακτηρίου*, Εν Βούδα, 1800, 22. Πληροφορίες για την καταγωγή του λογίου αντλούμε επιπλέον και από το έργο *Ακολουθία ετεροφθάλμου*, βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου*..., ό.π., 71, 97.

²²⁶ Βλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*..., ό.π., 494.

²²⁷ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου*..., ό.π., 17-18.

Μετά τα ολέθρια γεγονότα του έτους 1759, ο Χριστόδουλος μένει στην αφάνεια για είκοσι δύο χρόνια. Γνωρίζουμε πως αυτά τα χρόνια ταξιδεύει στην Ευρώπη²²⁸, καθώς είχε κληθεί στη Βιέννη ως διδάσκαλος.²²⁹ Η απομάκρυνσή του από ένα συντηρητικό περιβάλλον και η άρνηση της επιστροφής, τον βοήθησαν να αποδεσμευτεί από «την παραδοσιακή παιδεία»²³⁰ και να μην δεχθεί σε καμιά περίπτωση να συμβιβαστεί στη συντήρηση του σκοταδισμού που επεδίωκαν ορισμένοι λόγιοι με τις διδαχές τους. Ο Χριστόδουλος από την χρονική περίοδο του 1781 και έπειτα αποτελεί έναν συνειδητοποιημένο λόγιο, ο οποίος έχει αφομοιώσει πλήρως πολλές από τις ιδέες του μεγάλου δασκάλου του, Ευγένιου Βούλγαρη, καθώς επίσης και πολλά στοιχεία από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά τη φιλοσοφική τους σκέψη, οι δύο λόγιοι διαφέρουν αρκετά, καθώς ο Χριστόδουλος υποστήριξε ανοιχτά απόψεις κατά του συντηρητισμού. Η μεγαλύτερη επιρροή φάνηκε να του ασκήθηκε από τα έργα του Γαλλικού Διαφωτισμού. Βέβαια όπως αποδείχθηκε, η φιλοσοφική αντίληψη του λογίου άρμοζε περισσότερο με τις θεωρίες των ριζοσπαστικότερων εκπροσώπων του Διαφωτισμού. Από το πρώτο του κιάλας βιβλίο με τίτλο *Η Αληθής Πολιτική*, το οποίο αποτελούσε μετάφραση του έργου *La véritable politique des personnes de qualité* και αποδίδεται στον Nicolas Remond des Cours, γίνεται αισθητή η προοδευτικότητα των αντιλήψεών του. Ο Χριστόδουλος προχώρησε στη μετάφραση του συγκεκριμένου έργου, διότι στο περιεχόμενό του εκτίθενται ορισμένες αρχές για το πώς θα καλλιεργηθεί «το ήθος του καλού πολίτη, με βάση τις αρχές της φρόνησης, του ορθού λόγου και της θρησκείας».²³¹ Θα ισχυριζόμασταν πως *Η Αληθής Πολιτική* αποτελεί την αφετηρία της ριζοσπαστικής σκέψης του Χριστόδουλου, αφού μέσω της μετάφρασης του γαλλικού έργου φαίνεται η πολιτική σκέψη του λογίου και το πως ο ίδιος οραματίζεται την ορθή άσκηση της εξουσίας.

Έπειτα, το 1786 εκδίδει επώνυμα, σε αντίθεση με την *Αληθή Πολιτική*, το πολυσυζητημένο έργο του, *Περί φιλοσόφου*,²³² που προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις σε πολλούς φιλοσόφους και μελετητές και επέφερε την ρήξη των σχέσεών του με τον Ευγένιο Βούλγαρη. Σχετικά με την γνωστοποίηση της πατρότητας του έργου θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως, «ίσως η υποστήριξη που συνάντησε από αυτούς τους εμπόρους της διασποράς»²³³ να ενθάρρυνε τον φιλόσοφο, καθώς πλέον γνώριζε πως οι φιλοσοφικές του αντιλήψεις θα διαδίδονταν σε ένα φιλόξενο περιβάλλον και δεν κινδύνευε από λοιδορίες. Μπορεί μεγάλο μέρος του περιεχομένου και του συγκεκριμένου έργου να αποτελεί μετάφραση άρθρων της Γαλλικής *Εγκυκλοπαίδειας*, ωστόσο ο τρόπος με τον οποίο θίγονται και αναπτύσσονται ορισμένα ζητήματα φανερώνουν την προσωπική τοποθέτηση του λογίου σε θέματα που αφορούν τη φιλοσοφία. Στο *Περί φιλοσόφου*, ο Παμπλέκης δεν πραγματεύεται εκτενώς ζητήματα «πολιτικής κοινωνίας»²³⁴ και τρόπους ορθότερης διακυβέρνησης, όπως συμβαίνει στην *Αληθή Πολιτική*. Αυτό που τον ενδιέφερε περισσότερο υπήρξε η ανάδειξη του «ηθικοπρακτικού προσανατολισμού της φιλοσοφίας»

²²⁸ Ωστόσο και πάλι δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τα μέρη που επισκέφθηκε, καθώς δεν διαθέτουμε ακριβής πληροφορίες που να επιβεβαιώνουν την παραμονή του σε κάποια χώρα του εξωτερικού. Αντλούμε ορισμένες πληροφορίες ωστόσο, μέσα από προσωπικές μαρτυρίες του ίδιου του φιλοσόφου που εισάγει στα έργα του.

²²⁹ Βλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*..., ό.π., 494.

²³⁰ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου*., ό.π., 20.

²³¹ ό.π., 36.

²³² Πλήρης τίτλος : *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικής, μεταφυσικής, πνευματικών και θείων αρχών, όσα διαφόροι σοφοί ανδράσι συντιθέντα, προς Χριστοδούλου, του εξ Ακαρνανίας, εις την Ελλάδα φωνήν μεταφράσθη, αναλώμασι κ δαπάνη των εν Βιέννη χρησιμοτάτων και εντιμοτάτων εμπόρων τύποις εκδοθέντα προς ωφέλειαν των ομογενών φιλελλήνων*, εν Βιέννη της Αουστρίας, εν τη τυπογραφία Ιώσηπου του Βαουμειστέρου, 1786.

²³³ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου*., ό.π., 21.

²³⁴ Βλ. *Περί φιλοσόφου*..., ό.π., 12-14.

και η «ξεκάθαρη οριοθέτηση του χώρου της απέναντι στη θεολογία».²³⁵ Στην ουσία ο Χριστόδουλος Παμπλέκης αγωνιζόταν και μοχθούσε για την «πνευματική ελευθερία», που θα απομάκρυνε το συλλογισμό των ανθρώπων από τις δεισιδαιμονίες και τις προλήψεις που κληρονομήθηκαν από τον Μεσαίωνα. Για να καταστεί το εγχείρημα αυτό εφικτό θα έπρεπε, σύμφωνα με τον Π. Κιτρομηλίδη, να τεθεί «το ζήτημα της διάκρισης φιλοσοφικού λόγου και θρησκευτικής πίστης».²³⁶

Στο *Περί φιλοσόφου* συνδυάζονται περίτεχνα οι φιλοσοφικές έννοιες του γαλλικού εγκυκλοπαιδισμού και της αρχαίας ελληνικής παράδοσης και εξυμνείται κυρίως η σωκρατική αντίληψη για την έννοια της φιλοσοφίας.²³⁷ Σε καμιά περίπτωση ωστόσο, δεν θα κάναμε λόγο για πλήρη ταύτιση του φιλοσόφου με τις εγκυκλοπαιδικές επιταγές. Ακόμα και αν μεταφράζει κατά λέξη αποσπάσματα της *Εγκυκλοπαιδείας*, δοκιμάζει να εισάγει τις καινοτόμες αντιλήψεις «με τρόπο αποδεκτό μεν στα ιδεολογικά συμφραζόμενα της Ορθόδοξης Ανατολής».²³⁸ Μέσα από αυτή την πρόταση βρισκόμαστε και πάλι σε θέση να αντιληφθούμε πως για ακόμα μια φορά, κατασταλτικός παράγοντας για την πνευματική εξέλιξη υπήρξε η εκκλησιαστική εξουσία. Παρά την προσπάθεια του φιλοσόφου να εντάξει στα έργα του ορισμένες ρηξικέλευθες απόψεις των Ευρωπαίων διαφωτιστών, προκειμένου να τις εισαγάγει στην υπόδουλη ελληνική κοινωνία, βρέθηκε αντιμέτωπος με λογίους οι οποίοι επιζητούσαν την διασκευή των φιλοσοφικών ιδεών που πραγματευόταν στο έργο του *Περί φιλοσόφου*. Συγκεκριμένα, το αίτημα αυτό εστάλη και στον δάσκαλό του Ευγένιο Βούλγαρη, ο οποίος διαβάζοντας ορισμένα αποσπάσματα του έργου συμφωνεί με την πρόταση της διόρθωσης των αντιλήψεων που εκφράζει ο Χριστόδουλος. Επικρίνει το έργο και εκφράζεται με υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς για τον συγγραφέα του, χωρίς βέβαια να τον κατονομάζει. Για τον Βούλγαρη ο σκοπός της συγγραφής του *Περί φιλοσόφου* υπήρξε, «το να καταπιέσει και άλλους να φρονούν τα αυτά, [...] να τους λάβει ομόφρονas [...] και ούτω να καταστήσει οπωσούν γνώριμο και ακουστόν το άσημον και ευτελές όνομά του, και να αποκτήσει δόξαν τινά και υπόληψιν παρά τοις απλούστεροις».²³⁹

Ο Βούλγαρης υπήρξε εισηγητής νεωτερικών φιλοσοφικών απόψεων στην καθ' ημάς κοινωνία, επομένως αυτού του είδους η ιδεολογική επίθεση στον παλιό μαθητή του δεν υπήρξε και τόσο αναμενόμενη πράξη. Ωστόσο αυτή η στάση του μπορεί να ερμηνευθεί, διότι παρά τη διάθεσή του για εκσυγχρονισμό ο συνδυασμός «με το χριστιανικό του φρόνημα, τον εμποδίζουν να αποδεχθεί στην ουσία τον δυτικοευρωπαϊκό Διαφωτισμό, αφού ακόμη [...] καθοδηγείται στις κρίσεις του από τη Θεολογία και την ορθόδοξη παράδοση».²⁴⁰ Παρά το γεγονός πως δεν διαθέτουμε ακριβείς πληροφορίες για τη σχέση του Βούλγαρη με τον Παμπλέκη οφείλουμε να επισημάνουμε πως η αντίδραση του Βούλγαρη δεν οφείλεται σε κάποια προσωπική διένεξη με τον φιλόσοφο, αλλά θα μπορούσαμε να την εντάξουμε στη γενικότερη στάση που κρατούσαν οι πιο επιφυλακτικοί λογίοι απέναντι στις νεωτερικές φιλελεύθερες αντιλήψεις που αφορούσαν κυρίως θρησκευτικά ζητήματα. Αν και ο Παμπλέκης στην επιστολή του δασκάλου του δέχτηκε πληθώρα υβριστικών σχολίων, ο ίδιος στο έργο του *Απάντησις ανωνύμου...* επιλέγει να περιορίσει την οξύτατη και τολμηρή κριτική του στο εισαγωγικό μέρος του έργου, ενώ στο κυρίως μέρος αρκείται μόνο στην αναφορά ορισμένων γεγονότων που διαδραματίστηκαν στην Αθωνιάδα κατά τη διάρκεια της φοίτησής του.

²³⁵ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 33.

²³⁶ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου.*, ό.π., 40.

²³⁷ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 33.

²³⁸ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου.*, ό.π., 20.

²³⁹ Βλ. Γ. Αινιάν, *Σύλλογος ανεκδότων συγγραμμάτων Ευγενίου του Βουλγάρου*, τομ. Α', Αθήνα 1838, 6-7.

²⁴⁰ Βλ. Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», *Ευγένιος Βούλγαρης, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, (Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006)*, Αθήνα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Ιστορίας, Κανάκη, 524.

Το έτος 1786, που αποτελεί την επιβεβαιωμένη χρονολογία δημοσίευσης του κυριότερου φιλοσοφικού έργου του Χριστοδούλου *Περί φιλοσόφου*, βρίσκει τον φιλόσοφο στη Βιέννη, όπου «βιοποριζόταν ως δάσκαλος» παραδίδοντας «μαθήματα σε παιδιά Ορθόδοξων οικογενειών, που επιθυμούσαν την εκμάθηση της μητρικής γλώσσας από τους βλαστούς τους».²⁴¹ Ο φιλόσοφος τη δεδομένη περίοδο βρίσκεται στην ωριμότερη φάση της φιλοσοφικής του πορείας, καθώς μέσα από το έργο γίνεται έκδηλη η συνειδητοποίηση της αντίληψής του για τον φιλοσοφικό του προσανατολισμό. Η επιμέλεια με την οποία εισάγει και θίγει φλέγοντα ζητήματα που πραγματεύονται οι φιλόσοφοι του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, σε συνδυασμό με την «άριστη γνώση της λόγιας ελληνικής που διέθετε ο Χριστόδουλος»²⁴², αποδεικνύουν την τοποθέτηση μας για το πλήρως ανεπτυγμένο πνεύμα του λογίου.

Όμως οι μέρες ευημερίας για τον φιλόσοφο, δεν διήρκησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα στη Βιέννη. Δέχτηκε για ακόμη μία φορά την σφοδρή επίθεση των εχθρών του τόσο για τα φρονήματα και τις ιδέες τις οποίες μεταλαμπάδευε στα παιδιά που δίδασκε την ελληνική γλώσσα, όσο και στο ξεκίνημά του στο δεύτερο βιοποριστικό του επάγγελμα στα τυπογραφεία της Βιέννης.²⁴³ Ο Χριστόδουλος εξέφρασε την ενόχλησή του για την συγκεκριμένη κίνηση των αντιπάλων του στο έργο του *Απάντησις ανωνύμου*, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως «ότι αυτοί με εστέρησαν και αυτού του επιουσίου άρτου με τας ψευδείς αυτών διαβολάς και συκοφαντίας εις τους πνευματικούς, οι οποίοι πνευματικοί με επιτίμια φοβερά και αλύτους αράς έβαλον εις όρκον τους πατέρας τών ιδίων μου μαθητών διά να τους σηκώσουσιν από εμέ [...], παρακινούντες τους χριστιανούς να μη στέλλουσι τα παιδιά τους εις εμέ».²⁴⁴ Δεν είναι λίγες οι φορές που ο φιλόσοφος χαρακτηρίζει τους κατηγορούς του ως «ψεύτες» και «συκοφάντες». Γνωρίζει πως η προοδευτικότητα των ιδεολογιών του που σε κάποιες περιπτώσεις κινείται προς την τροχιά των ριζοσπαστικών αντιλήψεων που καθιέρωσαν εκπρόσωποι του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, προκαλεί μία ιδιαίτερη ενόχληση στους συντηρητικούς κύκλους των λογίων. Αντικείμενο της σφοδρότερης επίθεσης του έργου του φιλοσόφου από τους κατηγορούς του υπήρξε ο «θρησκευτικός ριζοσπαστισμός» του Παμπλέκη, τον οποίο θα εξετάσουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια.

Θα υποστηρίζαμε σχεδόν με βεβαιότητα πως η καταδίκη του λογίου, δεν οφειλόταν στις φιλοσοφικές αντιλήψεις που εξέφρασε στα έργα του, αφού για μερικούς μελετητές της εποχής του, όπως θα δούμε στη συνέχεια χαρακτηριζόταν από έλλειψη πρωτοτυπίας εξαιτίας του μεγάλου όγκου μεταφρασμένων αποσπασμάτων που εντοπίζονται στα έργα του, αλλά για τις θρησκευτικές του απόψεις που θεωρήθηκαν ως «βλασφημίες». Ο Χριστόδουλος, όπως και οι περισσότεροι διαφωτιστές, αποδείχθηκε υπέρμαχος της απόπειρας σύνδεσης της φιλοσοφίας με την θεολογία. Ειδικότερα, ο φιλόσοφος επιχειρεί να αναπτύξει στα έργα του το ζήτημα για την «αρμονική ύπαρξη εξ αποκαλύψεως και φυσικοθεολογικών αληθειών, ζητώντας μάλιστα να ενταχθούν οι δεύτερες στη φιλοσοφία και να γίνουν μέρος της μεταφυσικής, ξεχωρίζοντας, έτσι οριστικά από τις πρώτες».²⁴⁵ Η ερμηνεία των θρησκευτικών φαινομένων μέσω του ορθού Λόγου θα προσέφερε μία λογική εξήγηση στις προκαταλήψεις που καλλιεργούνταν για χρόνια στα θεμέλια όλων των θρησκειών και δογμάτων. Στον λογισμό του Παμπλέκη όσο διέθεταν οι εκπρόσωποι της εκκλησιαστικής εξουσίας την ανεξέλεγκτη, δίχως καθόλου περιορισμούς δυνατότητα επεξήγησης των θρησκευτικών φαινομένων, τόσο περισσότερο αναπτύσσονταν οι προκαταλήψεις στις συνειδήσεις των πιστών. Για το λόγο αυτό, «ο ρόλος της Εκκλησίας και, γενικότερα, του Χριστιανισμού

²⁴¹ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου.*, ό.π., 23.

²⁴² ό.π., 24.

²⁴³ ό.π., 24-25.

²⁴⁴ ό.π., 116.

²⁴⁵ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 101.

ως εγκόσμιας θρησκείας», θα έπρεπε «όχι μόνο να μην υπογραμμίζεται, αλλά και ουσιαστικά να εκμηδενίζεται».²⁴⁶

Τέτοιου είδους τοποθετήσεις είθισται να ανιχνεύονται στον ντεϊστικό τρόπο σκέψης, ο οποίος αναπτύχθηκε και διαδόθηκε ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, σε συνδυασμό με την άνθιση των διάφορων κλάδων της επιστήμης. Για τους ντεϊστές όλα τα θρησκευτικά ερωτήματα θα έπρεπε να απαντώνται μέσω της λογικής, και όχι μέσω της αποκάλυψης. Ο Παμπλέκης στο *Περί φιλοσόφου*, στο κεφάλαιο με τίτλο περί Θεού²⁴⁷, πέρα από την απόδοση του ορισμού της λέξης «Θεός» παρουσιάζει και ορισμένες απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες η σωτηρία των ανθρώπων δεν θα προέλθει από την επέμβαση ανώτερων θείων δυνάμεων, ούτε μέσω των παραινέσεων της Εκκλησίας. Οι αντιδράσεις των κληρικών δεν άργησαν να ακολουθήσουν και οι κατηγορίες για αθεΐα και πανθεϊσμό²⁴⁸ είχαν αρχίσει να γίνονται ολοένα και συχνότερες. Ο αφορισμός του λογίου συνέβη τρεις μήνες αφότου εκδόθηκε μετά το θάνατο του φιλοσόφου το έργο *Απάντησις ανωνύμου*.... Αφορμή στάθηκε «το κλίμα των αντιδράσεων στη Γαλλική Επανάσταση και ιδίως από την βασιλοκτονία του έτους εκείνου»²⁴⁹ που πυροδότησαν τις ήδη τεταμένες σχέσεις μεταξύ της Εκκλησίας και των εκπροσώπων του πνεύματος.

Το έργο και η προσωπικότητα του Χριστόδουλου Παμπλέκη, ύστερα από την συντέλεση των προαναφερθέντων γεγονότων άρχισε να παραδίδεται στη λήθη. Γύρω από το όνομά του δημιουργήθηκε μία έντονη επιφυλακτικότητα, την οποία ενίσχυε με τα σχόλιά της η εκκλησιαστική εξουσία. Δεν ήταν λίγες οι φορές που ασκήθηκε μία μορφή τρομοκρατίας στο λαό από τους συντηρητικούς κύκλους των κληρικών, που επιχείρησαν να αποκόψουν τους αναγνώστες από την μελέτη και την εξέταση του διαφωτιστικού πνεύματος που εκπροσωπούσε ο Παμπλέκης. Σε κανένα από τα τρία έργα του φιλοσόφου δεν αναφέρεται ρητά, ούτε υπονοείται η επιθυμία για την κατάλυση της Εκκλησίας. Αντιθέτως, οι ευρωπαϊκές επιταγές που ενσωματώνονται στα έργα του αποσκοπούν στην επαναφορά και στην αναβίωση του χριστιανισμού, που είναι απαλλαγμένος από τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις του παρελθόντος. Η σπουδαιότητα του έργου του Χριστόδουλου Παμπλέκη είναι αδιαμφισβήτητη, ωστόσο οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την ζωή και τη δράση του φιλοσόφου, χρήζουν οπωσδήποτε περαιτέρω διερεύνησης.

II. Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικών, μεταφυσικών, πνευματικών και θείων αρχών

Το *Περί Φιλοσόφου*, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, αποτελεί το δεύτερο επώνυμο βιβλίο του Παμπλέκη, το οποίο τυπώθηκε στη Βιέννη το 1786. Στο εξώφυλλο του έργου ο φιλόσοφος επέλεξε να αναγρά-

²⁴⁶ ό.π., 102.

²⁴⁷ Βλ. *Περί φιλοσόφου*..., 367-412.

²⁴⁸ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 102, υποσ. 36.

²⁴⁹ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου*., ό.π., 28.

φονται ορισμένες πληροφορίες, τις οποίες οφείλουμε να σχολιάσουμε. Η πρόταση «εις την Ελλάδα φωνή μεταφράσθη» σχολιάστηκε ποικιλοτρόπως. Ο Κ. Σάθας υποστηρίζει πως ο φιλόσοφος επέλεξε να εκδώσει το σύγγραμμά του «υπό τον μετριόφρονα τίτλον “μεταφράσεως”». ²⁵⁰ Αποτελεί δηλαδή ένα δείγμα μετριοφροσύνης του συγγραφέα, ο οποίος, σε συνδυασμό με την επιρροή που δέχτηκε από τις δύο κυριότερες χώρες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τη Γαλλία και τη Γερμανία, συνέθεσε ένα «πλήρες και εύληπτον φιλοσοφικόν σύστημα εν ω διά γλώσσης αρχαιζούσης μεν, αλλά σαφούς, εξέθετο τας φιλοσοφικάς αρχάς των Ελλήνων μέχρι της νεωτάτης αυτών εν Γαλλία και Γερμανία αναπτύξεως». ²⁵¹ Το ζήτημα της πρωτοτυπίας του έργου ²⁵² δίχασε τους μελετητές, ωστόσο στη συγκεκριμένη εργασία δεν θα ασχοληθούμε περαιτέρω με αυτή την προβληματική.

Η ιδιαιτερότητα, η οποία χαρακτηρίζει το *Περί φιλοσόφου*, οφείλεται στην μοναδικότητα της φιλοσοφικής σκέψης του Παμπλέκη. Ο φιλόσοφος εισάγει στο έργο του τις γενικές αρχές της φιλοσοφίας, συνδυάζοντας τις φιλοσοφικές απόψεις των Ελλήνων λογίων της αρχαιότητας με την ιδεολογία των δυτικών και φτάνει έως τις αντιλήψεις των «καθ’ ημών φιλοσοφούντων». ²⁵³ Αποδέχεται την σχέση αλληλοσυμπλήρωσης της νεότερης φιλοσοφίας ²⁵⁴ με την φυσικομαθηματική επιστήμη και εισάγει αποσπάσματα από το διαφωτιστικό έργο του Newton, του Spinoza, του Descartes, του Holbach, του Montesquieu και άλλων σπουδαίων λογίων επαναδιατυπώνοντας ορισμένες φιλοσοφικές τους θέσεις, ειδικότερα σε ό,τι αφορά τα χριστιανικά ζητήματα. Ο βασικός του στόχος, για το συγκεκριμένο εγχείρημα, φαίνεται να είναι «το ζήτημα της διάκρισης φιλοσοφικού λόγου και θρησκευτικής πίστης» για «την πνευματική ελευθερία». ²⁵⁵

Ο πολεμικός χαρακτήρας του Παμπλέκη εντοπίζεται και στα θέματα που αφορούν την δεισιδαιμονία, την οποία ωστόσο δεν ταυτίζει με την αθεΐα. ²⁵⁶ Η προοδευτικότητα της συγκεκριμένης αντίληψης επιδιώκει την ανάδειξη ενός ορθολογικότερου τρόπου προσέγγισης της θεϊκής υπόστασης, που θα είναι απαλλαγμένο από προλήψεις και μεσαιωνικά στερεότυπα. Επιπλέον, αντιλαμβάνομαστε και την επίδραση των θεωριών των Φώτων στον συλλογισμό του Παμπλέκη, διότι τη δεδομένη χρονική περίοδο στον δυτικό Διαφωτισμό σημειώνεται η αναζήτηση μιας διεξόδου, η οποία «αποδέχεται καταρχήν τον Θεό και τη θρησκεία, επιδιώκοντας συνάμα μίαν εκσυγχρονισμένη μεθερμηνεία τους [...] και προσδοκώντας από τη ρητή απόρριψη της αθεΐας το απαιτούμενο άλλοθι για την επίθεση εναντίον της “δεισιδαιμονίας”». ²⁵⁷ Στο κεφάλαιο *Περί φιλοσοφίας*, ο Χριστόδουλος Παμπλέκης θα εκφράσει ανοιχτά τις απόψεις του για τη δεισιδαιμονία και τις προλήψεις. ²⁵⁸ Η συγκεκριμένη θεματική ωστόσο, δεν θα

²⁵⁰ Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη ή συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας*, τόμ. Ζ, τύποις του Φοίνικος, εν Βενετία, 1894, σλζ.

²⁵¹ *ό.π.*

²⁵² Ενδεικτικά θα αναφέρω πως με το ζήτημα της πρωτοτυπίας του έργου ασχολήθηκαν ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο οποίος στην επιστολή του *Προς αναιρέση τινός δυσσεβούς*, αντιμετωπίζει το έργο ως πρωτότυπο, ο Μ. Γεδεών σχολιάζει επίσης την πρωτοτυπία που χαρακτηρίζει το έργο του Παμπλέκη, βλ. *Η πνευματική κίνηση του γένους τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, Ερμής, 1976, 108, ενώ στο έργο των κατηγορών του φιλοσόφου *Ακολουθία ετεροφθάλμου*, παρουσιάζεται ως μετάφραση, βλ. *Ακολουθία ετεροφθάλμου και αντιχρίστου Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας*, 1793, 26. Εξαιρετικά σημαντική υπήρξε και η μελέτη του Παναγιώτη Νούτσου (βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και «Encyclopedie» Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Ερανιστής*, 17, Αθήνα, 1981 και Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνική φιλοσοφία*, ό.π., 53).

²⁵³ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 1 χωρίς αριθμηση.

²⁵⁴ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 33.

²⁵⁵ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου.*, ό.π., 40.

²⁵⁶ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 33-35.

²⁵⁷ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 90.

²⁵⁸ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 54, 68.

μας απασχολήσει περαιτέρω στην παρούσα εργασία. Ο λόγος για τον οποίο θίγουμε ζητήματα που αφορούν τις θρησκευτικές απόψεις του λογίου, που σχετίζονται με την «αντίληψη της εξορθολογισμένης θρησκευτικής πίστης»²⁵⁹, είναι για να απορρίψουμε τις συκοφαντίες και την άδικη κριτική που δέχτηκε ο φιλόσοφος από τους εχθρούς του. Η επιχειρηματολογία του λογίου πάνω σε θρησκευτικής φύσης θέματα αποδείχθηκε ιδιαίτερα τολμηρή για την εποχή, όμως σε κάθε περίπτωση οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τον ασυμβίβαστο χαρακτήρα του φιλοσόφου και την έντονη επιθυμία του για την πνευματική απελευθέρωση.

Στο πρώτο κεφάλαιο του κυριότερου φιλοσοφικού έργου του Παμπλέκη με τίτλο *Περί φιλοσόφου*, ο λόγιος προσεγγίζει στις πρώτες σελίδες την γενικότερη έννοια της φιλοσοφίας και του φιλοσόφου. Ειδικότερα, το έργο αρχίζει με την ετυμολογία της λέξης φιλόσοφος, ο οποίος ορίζεται «με βάση κλασικούς κοινούς τόπους»²⁶⁰ ως: «τον της φιλοσοφίας εραστήν».²⁶¹ Αυτό το έντονο συναίσθημα του έρωτα για την φιλοσοφία²⁶², το οποίο δηλώνει την έντονη επιθυμία για την κατάκτηση φιλοσοφικών γνώσεων, πρέπει να το εντοπίζουμε «ως τη των πλειόνων σοφών διανοία τοιαύτην έτι δέον ενυπάρχειν την αυτού αληθή έννοιαν».²⁶³ Από την πρώτη κιόλας περίοδο τίθεται το ζήτημα της αληθινής έννοιας της φιλοσοφίας, που αποτέλεσε γενικότερα ένα από τα πιο φλέγοντα ζητήματα του αιώνα των Φώτων. Το χρονικό διάστημα της εξάπλωσης των διαφωτιστικών ιδεών, οι όροι “φιλόσοφος” και “φιλοσοφία” «παρουσιάζει [...] σημασιολογικά προβλήματα»²⁶⁴, τα οποία προκλήθηκαν εξαιτίας του ανοιχτού εννοιολογικά πεδίου που φορτιζόταν ανάλογα με τις προθέσεις του κάθε ανθρώπου που αναφερόταν στους συγκεκριμένους όρους. Παρατηρείται λοιπόν η χρήση επιθέτων όπως, «υγιάιουσα», «αληθινή», «υγιής»²⁶⁵, προκειμένου να έρθουν σε αντιπαράθεση με όσους την αντιμετωπίζουν ως «άρρωστη ή ψεύτικη». Προφανώς και ο Χριστόδουλος δεν χρησιμοποιεί τυχαία το επίθετο «αληθινή», αλλά παίρνει και ο ίδιος μέρος στην σημασιολογική μάχη με το αντίπαλο δέος, δηλαδή όλους εκείνους που αμφισβητούν την αξία της φιλοσοφίας και που προβάλλουν τόσο την φιλοσοφία όσο και τις επιταγές της ως κάτι ψεύτικο και επικίνδυνο.

Στην συνέχεια αναπτύσσει τον ορισμό της σοφίας, στην οποία αποδίδει ορισμένες ιδιότητες. Την ορίζει λοιπόν ως: «η καθ’ έξιν τε κ’ λογικήν θεωρίαν διάθεσις, είτ’ ουν δεκτικότης της ψυχής, ήπερ αεί αύτη αιρείται, ο, οία κρείττον, ορθώς συλλογίζεται, την φύσιν, την κατάστασιν, τας σχέσεις, και τους των όντων προσδιορισμούς αποχρώντι λόγω υποτίθεται γινώσκουσα. Η γαρ τούτων απάντων γνώσις απάντων φωτίζουσα, τ’ αυτής μέρη, όσα γ’ επιδέχεται, άπαντα κανονίζει».²⁶⁶ Σπουδαία θέση ωστόσο για την πραγμάτωση και διαμόρφωση των προαναφερθέντων ιδιοτήτων της σοφίας σχετικά με την φύση, την κατάσταση και τις σχέσεις των όντων, διαθέτει ο φιλόσοφος και ο ιδιαίτερος τρόπος του

²⁵⁹ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο: Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνύμου.*, ό.π., 43.

²⁶⁰ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 33.

²⁶¹ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 1.

²⁶² Ο ρόλος το υ έρωτα και της σύνδεσής του με τη φιλοσοφία αναπτύσσεται περίτεχνα σε δύο αρκετά σπουδαία έργα του Πλάτωνα το *Συμπόσιο* και τον *Φαίδρο*. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα ο έρωτας περιέχει στην ουσία του κάτι φιλοσοφικό και υποστηρίζει πως όπως ο ερωτευμένος προσπαθεί να κατακτήσει διακαώς το αντικείμενο του έρωτά του, έτσι και ο φιλόσοφος προσπαθεί να κατακτήσει την γνώση. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Βασίλης Κάλφας, Ο έρωτας στον Πλάτωνα, *Αρχαιολογία*, τχ. 109, αντλήθηκε από την ηλεκτρονική πηγή, χωρίς σελιδαρίθμηση :

<http://www.ekivolos.gr/O%20erwtas%20ston%20Platwna.htm> . Πρβλ. Χριστίνα Κωφίδου, *Η σημασία του έρωτα στο Συμπόσιο και στο φαίδρο του Πλάτωνα* (διπλωματική εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης φιλοσοφική Σχολή Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής Τομέας φιλοσοφίας, Θεσσαλονίκη, 2012.

²⁶³ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 1.

²⁶⁴ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 76.

²⁶⁵ ό.π.

²⁶⁶ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 1.

φιλοσοφείν του. Σε ό,τι αφορά τον ορισμό της σοφίας, θα υποστηρίξαμε πως σημειώνεται μία σχετικά γενική προσέγγιση της έννοιας. Αυτή η τοποθέτηση προκύπτει εξαιτίας της πολύ συγκεκριμένης ιδιότητας του φιλοσόφου, ο οποίος οφείλει να έχει ολοκληρωμένες γνώσεις για όλα τα θέματα που πραγματεύεται και να διαθέτει για αυτά ορθολογικά κριτήρια.

Στο σημείο αυτό γίνεται αισθητό το «ενοποιό και κεντρικό σημείο» του 18ου αιώνα²⁶⁷, δηλαδή η δύναμη του ορθού λόγου. Ο Ernst Cassirer υποστηρίζει πως: «ο 18ος αιώνας είναι διαποτισμένος από την πίστη στην ενότητα και το αναλλοίωτο του Λόγου. Ο Λόγος είναι ο ίδιος για όλα τα σκεπτόμενα υποκείμενα, όλα τα έθνη, όλες τις εποχές και όλους τους πολιτισμούς».²⁶⁸ Πράγματι ο φιλόσοφος φαίνεται να αντιλαμβάνεται την προσφορά του ορθού λόγου στις ψυχές των ανθρώπων καθώς όπως επισημαίνει, μέσω της σοφίας και των ορθολογικών της διδαχών θα διαδοθεί η φώτιση στον συλλογισμό των ανθρώπων και θα διευρυνθούν οι γνώσεις τους. Ο Χριστόδουλος Παμπλέκης φροντίζει από την αρχή του λόγου του να καταστήσει σαφές πως το έργο του διαπνέεται από τις διαφωτιστικές αρχές, τονίζοντας την σημασία του ορθολογικού τρόπου σκέψης και την επίδρασή του στις ζωές των ανθρώπων.

Συνεχίζοντας με τον ορισμό της σοφίας, παρατηρούμε πως, για τον φιλόσοφο, το να ερωτεύεται κάποιος την σοφία αποτελεί ένα αξιόπαινο γεγονός. Τους εραστές της σοφίας λοιπόν, τους οποίους «επί την αυτού τελειότητα και ευδαιμονίαν ο δημιουργός καλεί, προκειμένων τελών, τούτο μόνον τ'αψευδέστατον».²⁶⁹ Η επιλογή της λέξης «ευδαιμονία», αποτελεί μία αρκετά ενδιαφέρουσα προσθήκη του λογίου στη συγκεκριμένη πρόταση. Η ευδαιμονία των ανθρώπων οριζόταν με βάση τις θρησκευτικές επιταγές, οι οποίες πρόβαλλαν την πεποίθηση πως οι άνθρωποι οφείλουν να θυσιάζονται για την αγάπη τους στον Δημιουργό.²⁷⁰ Στην πρόταση του Παμπλέκη, η ευδαιμονία των ανθρώπων είναι δυνατόν να αποκτηθεί μέσω της σοφίας. Ο πόθος της γνώσης και η αφοσίωση στην φιλοσοφία, μπορεί να προσφέρει στον άνθρωπο την απόλυτη ευτυχία. Όμως, ο φιλόσοφος επιστά την προσοχή στην απάτη σχετικά με την «ελευθέραν γνώσιν» και την «αρετήν υποτιθεμένης».²⁷¹ Στην ουσία στο σημείο αυτό ο Παμπλέκης, ασκεί κριτική στους φιλοσόφους της εποχής του, καθώς αντιλαμβάνεται τις ασθένειες²⁷² τις οποίες διαδίδουν. Ο φιλόσοφος επιχειρεί λοιπόν, να απελευθερώσει το ανθρώπινο πνεύμα από τις λανθασμένες θεωρίες που διαδίδονται.

Στη συνέχεια, το ερώτημα «τις δ' αρ' ο τώντι σοφός;» με την αφοπλιστική απάντηση του φιλοσόφου «ουδείς», φανερώνει για ακόμη μία φορά την άποψή του για τους λογίους της εποχής του. Ο διανοητής επιχειρεί να καταστήσει σαφές στους αναγνώστες το γεγονός πως αναφέρεται στους φιλοσόφους της εποχής του, πραγματοποιώντας μία έμμεση σύγκριση με τους παλαιούς φιλοσόφους. Για τον Χριστόδουλο, οι «παλαιοί» σοφοί διέθεταν οξύνια, ευστροφία και χρησιμοποιούσαν τα πνευματικά τους χαρίσματα με σκοπό να ωφελήσουν τον κοινό νου. Ο Χριστόδουλος αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αρχαίου σοφού τον Πυθαγόρα, ο οποίος «τω του σοφού υπερόγκω τίτλω σεμνύνεσθαι, μετριότητα τη αυτού πρώτος απαξιώσας. Ην γαρ κατ' αυτόν, δωρεά, η σοφία τ' ανθρώπω».²⁷³ Ο Χριστόδουλος υποστηρίζει πως ο Πυθαγόρας, λόγω σεμνότητας, δεν δέχτηκε τον τίτλο του σοφού, γιατί η σοφία αποτελεί για τον άνθρωπο μία δωρεά και το υπέρτατο «αγαθόν». Όσοι επομένως κατάλαβαν την «τιμήν» και το «ύψος» της και την έκαναν υποκείμενο της μελέτης του, αποτέλεσαν τους πραγμα-

²⁶⁷ Βλ. Ernst Cassirer, *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*, ό.π., 12.

²⁶⁸ ό.π.

²⁶⁹ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 2.

²⁷⁰ Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 19.

²⁷¹ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 2.

²⁷² ό.π., 2.

²⁷³ ό.π.

τικούς σοφούς, ενώ εκείνοι θεώρησαν τους εαυτούς τους ως απλούς εραστές της. Ο Παμπλέκης δεν επιλέγει τυχαία το παράδειγμα του Πυθαγόρα, ο οποίος «τη του φιλοσόφου προσηγορία πρώτος ωνόμασται»²⁷⁴, απέδωσε δηλαδή στον εαυτό του πρώτος τον χαρακτηρισμό του φιλοσόφου. Μέσω του συγκεκριμένου λογίου φαίνεται και ο τρόπος με τον οποίο οι «πάλαι» «κατανόησαν ορθώς»²⁷⁵ την φιλοσοφία.

Ωστόσο, μπορεί οι παλαιοί να κατανόησαν και να προσέγγισαν ορθότερα την έννοια της φιλοσοφίας και να την έκαναν «κτήσιν» τους, αλλά και αυτοί παρασύρθηκαν «ες πληθύν ανωφελών ζητήσεων και ματαίων προβλημάτων»²⁷⁶ προκειμένου να ικανοποιήσουν την περιέργειά τους. Αυτό όμως είχε ως αποτέλεσμα την «σοφία ου περιεποιούντο». Παρατηρούμε πως ο Παμπλέκης κρατάει μία κριτική στάση σε ό,τι αφορά την αρχαία και τη νεότερη φιλοσοφία. Είναι σε θέση να διακρίνει την συνεισφορά των αρχαίων στη σκέψη της ελληνικής Ανατολής, ωστόσο αντιλαμβάνεται τις διδαχές που οδηγούν σε φανατισμούς ή παραποιούν την αληθινή φύση της γνώσης.²⁷⁷ Επομένως θα λέγαμε πως στην συγκεκριμένη περίπτωση τάσσεται ανοιχτά υπέρ των νεότερων. Στο σημείο αυτό, ο Χριστόδουλος κατακρίνει ένα συγκεκριμένο είδος σοφού, τον ειδήμονα, «ο τοιούτος δοκών, μείζω, ή κατά τους λοιπούς, τέχνην έχων, φιλόσοφος, ή σοφός, κληθείς, ζητείν, ή συλλογίζεσθαι, διά του τίτλου τούδε ώφθη».²⁷⁸

Για τον Χριστόδουλο, τέτοιου είδους ειδήμονες αποτελούσαν οι σοφιστές, οι οποίοι «αποδράν το μίσος ουκ εξεγένετο τω σωκράτει».²⁷⁹ Ήταν γνωστό πως στην αρχαιότητα, οι σοφιστές δέχτηκαν αρνητικές κριτικές σχετικά με την διδασκαλία τους, και αυτό γιατί αμειβόταν προκειμένου να προσφέρουν τις γνώσεις τους. Ο Παμπλέκης υποστηρίζει πως ο Σωκράτης δίδασκε, ότι ο ειδήμονας ή ο φιλόσοφος δεν πρέπει να ασχολείται με μάταια ζητήματα, αλλά με τις πράξεις των ανθρώπων. Η φιλοσοφική σκέψη του Σωκράτη είχε στραφεί προς την πρακτική κατεύθυνση, ωστόσο πέρασε στη λήθη. Έτσι, «την εποχή της παρακμής»²⁸⁰ «φιλόσοφοι» ονομάστηκαν ορισμένοι απαίδευτοι στοχαστές ή κάποιοι «ευσεβείς δυσιδαίμονες» [sic].²⁸¹

Η αναφορά στον σωκρατικό τρόπο προσέγγισης της φιλοσοφίας, αποτελούσε ένα «πανευρωπαϊκό φαινόμενο» και δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις των λογίων που παρέπεμπαν στον μεγάλο Έλληνα φιλόσοφο. Ο Σωκράτης θεωρούσε πως, μέσω της κατάκτησης της αυτογνωσίας, ο άνθρωπος θα μπορούσε να οδηγηθεί ευκολότερα στην ευτυχία του, καθώς η γνώση αποτελεί ένα είδος αρετής που λειτουργεί και ως μέσο για την ηθική δράση των ανθρώπων μέσα στην κοινωνία. Ο άνθρωπος θα ήταν σε θέση να αναπτύξει την αυτογνωσία του μέσω της επαφής του με άλλα υποκείμενα και μέσω του ζωντανού διαλόγου. Επιπλέον, όπως παρατηρεί ο Κονδύλης, «το παράγγελμα της αυτογνωσίας διοχετεύεται στο αίτημα της ανθρωπογνωσίας, και αυτή ταυτίζεται με την καινούργια γνωσιοθεωρία ως επίκεντρο των φιλοσοφικών σπουδών: “Το Γνώθι σαυτόν”...».²⁸² Ο Παμπλέκης αποτελούσε έναν από τους Έλληνες λογίους, οι οποίοι συνέδεαν την θεωρία της αυτογνωσίας με την μορφή του Σωκράτη, αποσκοπώντας στο να κατοχυρώσουν «το πρωτείο της ανθρωπολογίας και του ηθικοπρακτικού προσανατολισμού της φιλοσοφίας, σε αντίθεση προς τις υπερβατικές θεωρητικές ζητήσεις της παλιάς μεταφυσι-

²⁷⁴ ό.π.

²⁷⁵ ό.π.

²⁷⁶ ό.π.

²⁷⁷ Παρόμοια στάση παρατηρούμε να κρατά και ο δάσκαλός του, Ευγένιος Βούλγαρης, καθώς παρά το γεγονός πως έτρεφε μεγάλο σεβασμό για τη διδασκαλία του Αριστοτέλη, στο έργο του *Λογική καταγγέλλει την παραδοσιακή αυθεντία του αριστοτελισμού*. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 58.

²⁷⁸ ό.π., 2-3.

²⁷⁹ ό.π., 3.

²⁸⁰ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 33.

²⁸¹ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 4.

²⁸² Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 52.

κής».²⁸³ Ωστόσο αναγνωρίζει πως στην εποχή του, δεν αντιλαμβάνονται όλοι οι φιλόσοφοι την σπουδαιότητα της σωκρατικής φιλοσοφίας, γι' αυτό και ο σχολιασμός του απέναντι σε αυτούς τους λογίους είναι ιδιαίτερα καυστικός.

Ο Παναγιώτης Κονδύλης επισημαίνει πως: «μέσα από τη σχηματική τούτη αποτίμηση του μακρινού παρελθόντος εκφράζεται η τοποθέτηση του Παμπλέκη απέναντι σε θέματα του παρόντος».²⁸⁴ Βασική επιδίωξη του Παμπλέκη, σύμφωνα με τον Κονδύλη, είναι ο διαχωρισμός «της έννοιας της φιλοσοφίας τόσο από την αθεΐα [...], όσο κι από τη δεισιδαιμονία».²⁸⁵ Προφανώς και ο φιλόσοφος είχε αντιληφθεί πως η έννοια της φιλοσοφίας διαστρεβλώνονταν από τα κηρύγματα της θεολογίας, καθώς και από τους «απαίδευτους διαλεκτικούς»²⁸⁶, γι' αυτό και κρατάει μία πολεμική στάση εναντίον όλων αυτών που παραποιούν την έννοια της ορθής φιλοσοφίας. Ο Παμπλέκης αναπτύσσει το συλλογισμό του για τα θρησκευτικά ζητήματα με εμφανή φιλοσοφική διάθεση. Ο φιλόσοφος θεωρεί πως υπάρχει ένας ειδικός κλάδος της φιλοσοφίας, αυτός της «φυσικής θεολογίας»²⁸⁷ ο οποίος έχει ως αντικείμενο μελέτης του θεολογικής φύσης ερωτήματα.

Στο σημείο αυτό παρατηρούμε πως ο Ακαρνάνας λόγιος ασπάζεται μία από τις βασικές θέσεις του διαφωτιστικού κινήματος σχετικά με τη θρησκεία, που αφορά την υπεροχή της «φυσικής θρησκείας»²⁸⁸ έναντι της εξ αποκαλύψεως θρησκείας. Η φυσική θρησκεία αποτελεί την βάση και τα θεμέλια πάνω στα οποία αναπτύχθηκαν όλες οι άλλες θρησκείες και τα δόγματα. Έτσι «καμμία θρησκεία δεν μπορεί και δεν θέλει να αρνηθεί εντελώς τη σχέση της προς τη φυσική θρησκεία».²⁸⁹ Η φυσική θρησκεία αντιπροσωπεύει την «αληθινή καθολικότητα» και την «αληθινή αιωνιότητα»²⁹⁰ και η αυθεντικότητα της φαίνεται πως προκύπτει από την αέναη ύπαρξή της. Οι επιταγές της φυσικής θρησκείας φαίνεται να στρέφονται ενάντια στις εξ αποκαλύψεως θεωρίες, καθώς και σε όλες εκείνες τις ερμηνείες των φυσικών φαινομένων ως αποτέλεσμα μιας θεϊκής επέμβασης.²⁹¹ Αντιλαμβανόμαστε πως η βασική επιδίωξη των διαφωτιστών υπήρξε η ορθολογικότερη προσέγγιση των θρησκευτικών θεμάτων και η ανάδειξη της αληθινής φύσης της θρησκείας που δεν περιλαμβάνει προκαταλήψεις και παραποιητικές τοποθετήσεις.

Στη συνέχεια, ο φιλόσοφος κάνει αναφορά στους «περί πυθαγόραν», στους Πυθαγόρειους δηλαδή, οι οποίοι είχαν ως σκοπό να οδηγούν τη σκέψη των ανθρώπων στην αλήθεια. Μία από τις πιο χαρακτηριστικά θεμελιωμένες ιδέες του Διαφωτισμού, υπήρξε η αναζήτηση της αλήθειας πίσω από τις αρχές που διαδίδονταν από τον θεσμό της Εκκλησίας, αλλά και του κράτους. Ο Condorcet, ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του Διαφωτισμού υποστήριζε πως, «Η μοναδική πηγή της δημόσιας ευτυχίας είναι να γνωρίζουμε την αλήθεια, ώστε να εναρμονίσουμε την τάξη της κοινωνίας με την αλήθεια».²⁹² Μέσα από την τοποθέτηση του Condorcet αντιλαμβανόμαστε πως, αν ο άνθρωπος γνωρίζει την αληθινή φύση των πραγμάτων, τότε θα μπορέσει να κατακτήσει και την ευτυχία του. Παρατηρούμε πως ορισμένες αρχές των αρχαίων φιλοσόφων, αποτέλεσαν βασικά γνωρίσματα του κινήματος των Φώτων. Ο Παμπλέκης γνώριζε εξίσου καλά την δυτική και την αρχαιοελληνική φιλοσοφία και ο

²⁸³ ό.π., 52, υποσημ. 18.

²⁸⁴ ό.π., 33.

²⁸⁵ ό.π.

²⁸⁶ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 4.

²⁸⁷ ό.π., 26.

²⁸⁸ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, ό.π., 57-59.

²⁸⁹ ό.π., 58.

²⁹⁰ ό.π.

²⁹¹ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, ό.π., 50.

²⁹² Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 84.

συνδυασμός τους γίνεται αισθητός στο μεγαλύτερο μέρος του έργου του φιλοσόφου.

Μαζί με τους Πυθαγόρειους ξεχωρίζει και τους Στωικούς, οι οποίοι ρυθμίζουν τα ήθη και διδάσκουν «της ηθικής σοφίας επιστήμη».²⁹³ Αφού ανέφερε δύο παραδείγματα φιλοσόφων, οι οποίοι ευεργετούν με την συνεισφορά τους την πνευματική καλλιέργεια του λαού, ο Χριστόδουλος αλλάζει εντελώς στάση και κάνει αναφορά σε αυτούς που ο τίτλος του φιλοσόφου τους έγινε «υπέρογκος».²⁹⁴ Επιρρίπτει ευθύνες σε αυτούς τους αμαθείς για τη λήθη των επιστημών, καθώς και για την βαρβαρότητα των ηθών.²⁹⁵ Ο φιλόσοφος δικαιολογεί την επιθετική του στάση απέναντι σε αυτούς τους ανθρώπους, τους οποίους αποκαλεί υποτιμητικά αμαθείς καθηγητές, ακατάληπτους θεολόγους και απαίδευτους διαλεκτικούς²⁹⁶, υποστηρίζοντας πως διδάσκουν μύθους και επιλέγουν να κρύβουν την αλήθεια μέσα από την διαλεκτική τους και να ασχολούνται «περί ματαιών ζητημάτων».²⁹⁷

Στο σημείο αυτό του έργου ο Παμπλέκης, αναφέρεται στους αντιφιλοσόφους και εξαιολύει τα βέλη του σε αυτό το «ισχυρό πολιτιστικό κίνημα του 18ου αιώνα»²⁹⁸ για την επιφανειακή του παιδεία, την οποία όμως οι εκπρόσωποί του επιδεικνύουν και θεωρούν πως «η την των αυτών αμάθειαν δύναται κατακρύπτειν».²⁹⁹ Τάσσεται επιπλέον κατά του φιλοσοφικού ρεύματος του σχολαστικισμού, καθώς η ερμηνεία τους για την έννοια του φιλοσόφου υπήρξε: «ουχ ο την πρακτικήν συνάγων σοφία, αλλά ο διαλεκτικός».³⁰⁰ Η ειρωνική διάθεση του Χριστόδουλου απέναντι στους αντιφιλοσόφους συνεχίζεται, καθώς τους αποκαλεί «φιλοσοφιστάς»³⁰¹ και θέτει ορισμένα ερωτήματα, για το ποιοι είναι τελικά οι εραστές της σοφίας και ποιοι είναι άξιοι να αποκαλούνται φιλόσοφοι. Για τον Παμπλέκη πάντως, οπωσδήποτε δεν αποτελούν εραστές της σοφίας οι «αντιφιλοσοφικοί χαρακτήρησι».³⁰²

Ο καυστικός και οξύς τρόπος με τον οποίο εκφράζεται ο Παμπλέκης για όλους εκείνους που πίστευαν πως είναι λόγοι και πως είναι άξιοι να κατέχουν τον τίτλο του σοφού, επόμενο ήταν να προκαλέσει αντιδράσεις. Ο φιλόσοφος επιλέγει να μην κατονομάσει κανέναν από αυτούς για τους οποίους ασκεί σκληρή κριτική, παρά μόνο αρκείται στην παράθεση προσβλητικών χαρακτηρισμών. Ουσιαστικά ο Χριστόδουλος υποστηρίζει πως στην εποχή του όχι μόνο δεν υπάρχουν αρκετοί αξιόλογοι σοφοί, αλλά κάποιοι από αυτούς εκθέτουν τις απόψεις τους προκειμένου να εξυπηρετήσουν ορισμένα συμφέροντα και συγκεκριμένα αναφέρει για την «αγορά της όλης κατ' επιφάνειαν παιδείας».³⁰³

Μέχρι το σημείο αυτό, ο Χριστόδουλος ανέπτυξε τον συλλογισμό του για το ποιοι δεν πληρούν τις προϋποθέσεις για να αποκαλούνται φιλόσοφοι. Στο εξής, θα αρχίζει να αναπτύσει τη σκέψη του για το τι τελικά χαρακτηρίζει έναν φιλόσοφο. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει πως τον τίτλο του φιλοσόφου είναι δυνατόν να αποκτήσει αυτός που «αρνείσθαι μεν το προδήλως ψευδόμενον, καταφάσκειν δε το ομολογουμένως αληθεύον, μετά την της αιτίας γνώσιν, κρίνοντα».³⁰⁴ Επίσης, αυτός που «ξυν επιστήμη διαλέγεται, ουχ ως ταύτην φιλών, ουδ' ως, οία το της ανθρωπότητος αληθές καλόν».³⁰⁵ Για τον Παμπλέκη επομένως, φιλόσοφος είναι αυτός που γνωρίζει την αλήθεια και είναι σε θέση να απαλλάξει τον

²⁹³ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 3.

²⁹⁴ *ό.π.*, 4.

²⁹⁵ *ό.π.*

²⁹⁶ *ό.π.*

²⁹⁷ *ό.π.*, 5.

²⁹⁸ Περισσότερες πληροφορίες για τους αντιφιλοσόφους και τη δράση του κινήματος βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, *ό.π.*, 140 κ.εξ.

²⁹⁹ *ό.π.*

³⁰⁰ *ό.π.*

³⁰¹ *ό.π.*, 6.

³⁰² *ό.π.*, 5.

³⁰³ *ό.π.*

³⁰⁴ *ό.π.*, 7.

³⁰⁵ *ό.π.*

άνθρωπο από οποιαδήποτε απάτη και πλάνη. Την αλήθεια όμως, για την πραγματική φύση των πραγμάτων, ο φιλόσοφος την κατακτά μέσα από την ενασχόλησή του με την επιστήμη. Ο συνδυασμός των γνώσεων που αποκτά ένας άνθρωπος μέσω της ενασχόλησής του με την επιστήμη και μιας καλής κυβέρνησης που θα «φροντίζει περισσότερο για την προκοπή των υπηκόων της παρά για τον δικό της θρίαμβο» διευκολύνει την πρόσβαση στην αλήθεια.³⁰⁶ Ο φιλόσοφος οφείλει να προσεγγίζει ορθολογικά όλες τις πληροφορίες που δέχεται και να εκφράζει με προσοχή την κρίση του. Αφού ο ίδιος έχει καταφέρει να καλλιεργήσει με ορθότητα το πνεύμα του και να εκφράζει τη κρίση του με ακρίβεια, οφείλει να «άγη και τους άλλους»³⁰⁷ προς τον δρόμο της αλήθειας. Συμπεραίνουμε λοιπόν, πως το σύστημα και η προσωπικότητα των φιλοσόφων, είναι εκ διαμέτρου αντίθετα από τους «ονειροπολούντες»³⁰⁸, τους αντιφιλοσόφους δηλαδή, που οδηγούν τον λογισμό των ανθρώπων σε πλάνη και αναπτύσσουν τη σκέψη τους πάνω σε μη επιβεβαιωμένες αλήθειες. Για τον Παμπλέκη ο φιλόσοφος, έχει τη δυνατότητα να ερμηνεύει τις καταστάσεις και τις διαθέσεις με τρόπο «αγαθό» και «λογικό»³⁰⁹ και αποτελεί το φως που διώχνει το σκοτάδι.³¹⁰ Ο φιλόσοφος επομένως, έχει τη δυνατότητα να φωτίζει τις συνειδήσεις των ανθρώπων από το σκοτάδι της πλάνης, όπως ακριβώς ο «λύχνος προλάμπει»³¹¹ σε αυτόν που οδεύει τη νύχτα.

Στη συνέχεια ο φιλόσοφος, μέσω της πρότασης «τούτο τω φιλοσοφούντι ο λόγος, ο τω χριστιανώ, η χάρις, τούτον ενεργείν αυτή ορίζουσα, ή εκείνος εκείνον»³¹², θίγει ένα από τα βασικότερα ζητήματα που απασχολούν τη φιλοσοφική του σκέψη. Ο Παμπλέκης στο σημείο αυτό, πραγματοποιεί μία πρώτη νύξη για το ζήτημα της διάκρισης μεταξύ του «φιλοσοφικού λόγου» και της θρησκείας. Γνωρίζει πως για να καταφέρει ο άνθρωπος να κατακτήσει την ελευθερία της σκέψης του, θα πρέπει να απομακρύνει τον συλλογισμό του από τις επιταγές της θρησκευτικής πίστης που προωθούν τους φανατισμούς. Σχετικά με την στάση του Παμπλέκη απέναντι στη θρησκεία, θα ισχυριζόμασταν πως η σκέψη του τον βρίσκει περισσότερο σύμφωνο σε ό,τι αφορά «την τυπική δειστική τοποθέτηση».³¹³ Ο Παναγιώτης Κονδύλης επισημαίνει πως ο φιλόσοφος, «διακρίνει, έτσι, δύο είδη θεολογίας: την υπερφυσική [...] και τη φυσική».³¹⁴ Στο *Περί Φιλοσόφου* διακρίνουμε γνωρίσματα της φυσικής θεολογίας, διότι ο διανοητής αναπτύσσει απόψεις σύμφωνα με τις οποίες προκειμένου να κατακτηθεί η γνώση για το ανώτερο Όν, ο άνθρωπος οφείλει πρώτα να καλλιεργήσει το νου του με την βοήθεια της επιστήμης.³¹⁵ Για να καταστεί αυτό το εγχείρημα εφικτό, θα πρέπει ο φιλόσοφος να διαθέτει ενεργότερη συμμετοχή στην καθημερινότητα των ανθρώπων.

Η επιθυμία του Χριστόδουλου Παμπλέκη για την ορθολογικότερη προσέγγιση των θρησκευτικών θεμάτων θα διατυπωθεί εντονότερα στα επόμενα κεφάλαια του έργου.³¹⁶ Ωστόσο, ήδη από το πρώτο κεφάλαιο του έργου, σημειώνεται, έστω και σπέρματικά, η αντίληψη του φιλοσόφου για τον εξορθολογισμό της θρησκευτικής πίστης. Πάνω σε αυτές τις τοποθετήσεις στηρίχτηκαν όλοι οι εχθροί του φι-

³⁰⁶ Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 80.

³⁰⁷ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 8.

³⁰⁸ ό.π., 9.

³⁰⁹ ό.π.

³¹⁰ Βλ. Νίκος Μαυρέλος, *Η Επαρχία της Ανυπάρκτου Είδη, Διακείμενα, Γλώσσα και Νεοτερική Ιδεολογία στην Αληθή Ιστορία («Ανώνομος του 1789»)*, ό.π., 16, υποσ. 11. Ο Νίκος Μαυρέλος επισημαίνει πως ο Παμπλέκης, δεν συνδέει μόνο το φως «με τη Φιλοσοφία και τη γνώση της αλήθειας», αλλά και με το Κάλλος, («Τοις εντευξομένοις, Η').

³¹¹ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 9.

³¹² ό.π.

³¹³ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 100.

³¹⁴ ό.π.

³¹⁵ ό.π. 100-101.

³¹⁶ Βλ. *Περί Αθανασίας και Περί Θεού*.

λοσόφου και τον κατηγόρησαν για αθεΐα και για οπαδό της ριζοσπαστικής φιλοσοφικής σκέψης του Spinoza. Όμως, «η σχέση με τον Σπινόζα μόνον υποθετικά γίνεται αντιληπτή στο κείμενο»³¹⁷ του φιλοσόφου. Ο Παμπλέκης δεν αναφέρει σε κανένα από τα έργα του το όνομα του μεγάλου Ολλανδού φιλοσόφου, παρά μόνο παρατηρούμε «διατυπώσεις, ορισμούς και επιχειρήματα που αντανakλούν ή αποπνέουν το διανοητικό κλίμα της θρησκευτικής σκέψης του Σπινόζα, στη μορφή που [...] συνδέθηκε με τον Ριζοσπαστικό Διαφωτισμό κατά τις όψιμες φάσεις του την εποχή των Επαναστάσεων».³¹⁸ Ωστόσο, το γεγονός πως δεν αναφέρει ονομαστικά τον κορυφαίο Ολλανδό φιλόσοφο δεν σημαίνει πως δεν έχει αναλογίες ή και επιδράσεις από αυτόν. Ο Παμπλέκης δεν απορρίπτει σε κανένα από τα έργα του την ύπαρξη του Θεού, αντιθέτως «διατυπώνει τη γνώμη ότι, έστω και κατασκευασμένη, η ιδέα του Θεού βοηθάει στην ύπαρξη τάξης και αιτιολογεί τον κόσμο γύρω μας».³¹⁹ Η κατασκευή της θρησκείας, για τον φιλόσοφο, θα επιτευχθεί μόνο όταν αρχίσει να εντοπίζεται ο ορθός Λόγος στις διδαχές των κληρικών.

Μέσω του *Περί φιλοσόφου* ο Παμπλέκης εκφράζει ελεύθερα τις αντιλήψεις του σε ό,τι αφορά την ιδεολογία του σχετικά με την ένταξη της φιλοσοφίας μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας. Οι απόψεις του για την θρησκεία τείνουν προς τον ριζοσπαστισμό³²⁰, έτσι όπως θα τον όριζε ο Jonathan Israel, ωστόσο δεν εκφράστηκαν με τόσο οξύ τρόπο, όπως συνέβη με τους δυτικούς, αλλά προσαρμόστηκαν στα καθ' ημάς δεδομένα. Ο Παμπλέκης, επιχειρεί να τονίσει το πόσο σπουδαία είναι η συνεισφορά του φιλοσόφου στην καλλιέργεια του πνεύματος του λαού, στα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα, αλλά και στην ορθολογικότερη προσέγγιση των θρησκευτικών θεμάτων που σε ορισμένες περιπτώσεις τείνουν προς την παραπλάνηση του κοινού νου. Προκειμένου να ενισχύσει τα επιχειρήματά του, μεταφέρει στο έργο του πολλά άρθρα από την *Εγκυκλοπαίδεια*. Ο Παναγιώτης Νούτσος υποδεικνύει μέσα από τη μελέτη του, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και η Encyclopedie»³²¹, τα μεταφρασμένα αποσπάσματα του κορυφαίου αυτού συλλογικού έργου. Στη συγκεκριμένη εργασία θα εστιάσουμε αποκλειστικά, στα λήμματα της *Εγκυκλοπαίδειας* που εντοπίζονται στο πρώτο κεφάλαιο του έργου, *Περί φιλοσόφου*. Ενδεικτικά ο μελετητής, παρουσιάζει την ταύτιση των σελίδων 9 έως 15 του *Περί φιλοσόφου*, με τις σελίδες 509-510 στο άρθρο «Philosophe», του τόμου 12.³²²

Λαμβάνοντας υπόψη την έρευνα του Π. Νούτσου, θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε και πάλι, εν συντομία, το ζήτημα της πρωτοτυπίας του έργου του Παμπλέκη, που προβληματίσε αρκετούς μελετητές. Παρατηρούμε πως το μεγαλύτερο μέρος του έργου αποτελεί μετάφραση συγκεκριμένων άρθρων της *Εγκυκλοπαίδειας*. Όμως σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για έλλειψη πρωτότυπης σκέψης, καθώς ο φιλόσοφος προχώρησε σε ορισμένες «προσθαφαιρέσεις»³²³ σημειώσεων, αλλά και προτάσεων. Ο Ακαρνάνας λόγιος προσάρμοσε τις προοδευτικές ιδέες του γαλλικού συλλογικού έργου στο δικό του σύγγραμμα, με σκοπό να ενισχύσει τις απόψεις του και να φέρει πιο κοντά τον ευρωπαϊκό τρόπο σκέψης στο ελληνόφωνο κοινό. Η ένταξη των μεταφρασμένων γαλλικών αποσπα-

³¹⁷ Βλ. την σχετική παρατήρηση του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνόμου*....., ό.π., 42.

³¹⁸ ό.π., 42-43.

³¹⁹ Βλ. Νίκος Μαυρέλος, «*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*»....., ό.π., 22, υποσ. 24.

³²⁰ Σχετικά με τον θρησκευτικό ριζοσπαστισμό του Παμπλέκη, βλ. Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνόμου*....., ό.π., 41-49.

³²¹ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π. 53-66.

³²² Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και η Encyclopedie», *Ο Ερανιστής 17*, (1981), 18. Η μελέτη του Π. Νούτσου για τα μεταφρασμένα αποσπάσματα της *Εγκυκλοπαίδειας*, βρίσκει σύμφωνο και τον Νίκο Μαυρέλο. Βλ. Νίκος Μαυρέλος, *Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*....., ό.π., 69, υποσημ. 24.

³²³ ό.π., 19.

σμάτων στο *Περί φιλοσόφου*, φανερώνει επιπλέον και την άριστη γνώση της γαλλικής γλώσσας που διέθετε ο Παμπλέκης, πέρα από τη λόγια ελληνική την οποία επέλεξε για την συγγραφή του συγκεκριμένου βιβλίου. Ωστόσο στην παρούσα εργασία δεν θα πραγματοποιηθεί μια τέτοιου είδους εξέταση, διότι η σύγκριση των γαλλικών και ελληνικών αποσπασμάτων απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση που θα ξεπερνούσε τα όρια μιας διπλωματικής εργασίας.

Ο Χριστόδουλος θεωρεί πως οι φιλόσοφοι παρατηρούν, κατανοούν και διαθέτουν όλα τα πνευματικά εφόδια, προκειμένου να φωτίσουν το πνεύμα του λαού και να τους απελευθερώσουν από τα δεσμά των προκαταλήψεων και των διαστρεβλωμένων αληθειών. Ο φιλόσοφος λοιπόν, αν δεν είναι δάσκαλος της αλήθειας, «η την αυτού φαντασίαν διαφθείρει»³²⁴ και δεν είναι ικανός να βοηθήσει τους ανθρώπους να αποφύγουν τις απάτες. Οφείλει να διαφυλάξει την κρίση του και να μην συγχέει το «πιθανό» με το «αληθές»³²⁵, διότι τότε δεν θα βρίσκεται σε θέση να αναγνωρίσει το ψευδές και θα «αγνοεί την κύριαν αιτίαν».³²⁶ Σύμφωνα με τον Χριστόδουλο Παμπλέκη ο φιλόσοφος, πρέπει να δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στη γνώση αυτή της κύριας αιτίας, το αιώνιο πνεύμα, που για τον ίδιο τον λόγιο αποτελεί δημιουργό του σύμπαντος, το οποίο είναι πλήρες υποκειμένων. Για τον φιλόσοφο είναι αρκετό να κατέχει την ορθή κρίση και να συμβάλλει στον δοξασμό της, καθώς έτσι «εαυτόν ορίζω, ωσει, την τη ψήφω κυρίαν κρίσιν προειδώς, ωρίζετο».³²⁷ Αργότερα, ο διανοητής θα κάνει λόγο για ορισμένες ιδέες, για των οποίων την λάμψη οφείλουμε να επιστήσουμε την προσοχή, καθώς ελλοχεύει ο κίνδυνος της παραπλάνησης του νου. Έτσι ο φιλόσοφος, θα πρέπει να εξετάζει ιδιαίτερα προσεκτικά «τα φύσει παριστάμενα τ' αυτού πνεύματι ζώντα ίχνη των προχείρων και αθρών ιδεών, όσας οράν ηνωμένας, πολλάκις θάμβος, ου παραιτείται».³²⁸ Επιπλέον, μέσω της έρευνάς του επιχειρεί να βρει «τω τούτων προχείρω συνδέσμω έδραστα», καθώς και να διαγνώσει «την αυτών αληθή έκτασιν και τον ακριβή σύνδεσμον».

Αντιλαμβανόμαστε πως η προσφορά του φιλοσόφου στην κοινωνία είναι απαραίτητη, διότι βοηθά τον άνθρωπο να αναπτυχθεί και να δρα περισσότερο μέσα σε αυτήν. Η καλλιέργεια του φιλοσοφικού πνεύματος συμβάλλει στην κατανόηση όλων αυτών των ιδεών, που χαρακτηρίζονται από έντονη μεταβλητότητα και ενδέχεται να προκαλέσουν μία ιδεολογική σύγχυση στους ανθρώπους. Για τον Παμπλέκη, το φιλοσοφικό πνεύμα αποτελεί «πνεύμα παρατηρήσεως τε και ορθότητος»³²⁹, δηλαδή θα λέγαμε πως συνιστά συνδυασμό εμπειρίας, αλλά και λόγου. Η χρήση του ορθού λόγου είδαμε πως αποτέλεσε βασική αρχή του διαφωτιστικού συστήματος και πως πληθώρα εκπροσώπων του κινήματος των Φώτων βασίστηκαν σε αυτή, προκειμένου να διαδώσουν τις επιταγές της «υγιούς φιλοσοφίας». Ένα από τα βασικά γνωρίσματα του «φιλοσοφικού Λόγου είναι η αυτονομία του, η οποία δεν σημαίνει, φυσικά, ότι ο Λόγος μπορεί και ν' αδιαφορεί απέναντι στα πράγματα».³³⁰ Οι παρατηρήσεις που σημειώνονται με τη χρήση του ορθού Λόγου, θα πρέπει να γίνονται με βάση τις «αρχές που ο ίδιος έθεσε στον εαυτό του και δεν δέχτηκε από πουθενά αλλού».³³¹ Μέσω αυτής της τοποθέτησης συμπεραίνουμε πως, ο «Λόγος είναι αυτάρκης και αυτοαναφορικός»³³² και αποτελεί ένα από τα βασικότερα μέσα με το οποίο

³²⁴ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 9.

³²⁵ *ό.π.*, 10.

³²⁶ *ό.π.*

³²⁷ *ό.π.*

³²⁸ *ό.π.*

³²⁹ *ό.π.*, 11.

³³⁰ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, *ό.π.*, 34.

³³¹ *ό.π.*

³³² *ό.π.*

κηρύσσονται οι φιλοσοφικές αλήθειες, διότι οι λόγοι δεν προχωρούν στην διάδοση των ιδεών τους αν δεν αποδείξουν την ορθότητα των λεγομένων τους. Στον συλλογισμό του Παμπλέκη μέσω του ορθού λόγου, καθίσταται εφικτός ο έλεγχος των θρησκευτικών επιταγών και η καταπολέμηση της δεισιδαιμονίας και των προκαταλήψεων. Τη συγκεκριμένη άποψη πρόκειται να την συναντήσουμε και στις επόμενες σελίδες του κεφαλαίου, όπου θα την σχολιάσουμε αναλυτικότερα.

Παρακάτω ο φιλόσοφος παραθέτει ένα παράδειγμα με το οποίο επιχειρεί να αποδείξει την αξία της ύπαρξης της φιλοσοφίας, μέσα στην κοινωνία των ανθρώπων. Χαρακτηριστικά αναφέρει πως αν ο άνθρωπος ζούσε όπως τα τέρατα στην άβυσσο της θάλασσας ή σε απομακρυσμένα δάση, τότε όλες αυτές οι προσπάθειες για την πνευματική καλλιέργεια θα απέβαιναν περιττές. Ο άνθρωπος όμως, ζει και αναπτύσσεται μέσα σε κοινωνικές ομάδες «ταύτα τοι και αναγινώσκεις, μελετάν, πονείν, ίνα τας ταύτης πορίζηται ποιότητας, εἴτ' ουν αρετάς, τούτον ο λόγος απαιτεί». ³³³ Από την στιγμή λοιπόν που ο άνθρωπος νιώθει την ανάγκη να αποτελεί μέλος οργανωμένων κοινωνιών, τότε οφείλει να μελετά, να αναζητά και να μοχθεί για την κατάκτηση των αρετών. Ο Χριστόδουλος στο σημείο αυτό φαίνεται να ασπάζεται την τοποθέτηση του Αριστοτέλη, σύμφωνα με την οποία «ο άνθρωπος είναι πλασμένος από τη φύση να ζει σε πόλη». ³³⁴ Γενικότερα όμως στο *Περί φιλοσόφου*, ο διανοητής φαίνεται να «υιοθετεί την επίθεση των Διαφωτιστών εναντίον της αρχαιολατρίας και ειδικότερα εναντίον του αριστοτελισμού». ³³⁵

Στη συνέχεια ο Χριστόδουλος κάνει λόγο για τους φιλοσόφους που βρίσκονται σε εξορία ή «εν πολεμία γη» ³³⁶ και προφανώς αναφέρεται σε όλους εκείνους που διέφυγαν σε χώρες εκτός του υπόδουλου ελληνικού χώρου, αλλά και σε αυτούς που παρέμειναν, προκειμένου να ωφελήσουν την πνευματική εξέλιξη του υπό ξένη κυριαρχία λαού. Για να θεωρηθεί τίμιος ο φιλόσοφος της εποχής του Παμπλέκη θα πρέπει, «ων αυτώ επιδαμνιεύεται η φύσις, αγαθών απολαύειν, οία σοφός οικονομός, βούλεται· χαρίζεσθαι τους άλλους αυτώ εφιέμενος, εφ' ω τυχείν της χάριτος, τοις ταύτην αυτώ παρεχόμενοις απονέμειν οφείλει, ταύτη και τοις ους η τύχη, ή η αυτών προαίρεσις, ηξίωκε ταύτη συζήν, συνάδειν σπείδων, τ' αυτώ ανήκον παρ' αυτών αμ' αποφέρεται». ³³⁷ Έτσι, καταφέρνει να προσγειώσει «το φιλόσοφο στα εγκόσμια» ³³⁸ με την έννοια πως ο ρόλος του φιλοσόφου στην κοινωνία, είναι να οδηγεί τους ανθρώπους μακριά από τα πνευματικά τους αδιέξοδα και να ενισχύει τον συλλογισμό τους, προκειμένου να αποφεύγουν τις διαστρεβλωμένες αλήθειες. Με αυτόν τον τρόπο, ο φιλόσοφος θα είναι ικανός να «μετατρέψει τη σκέψη του σε φιλανθρωπία» ³³⁹, θα προσφέρει τις γνώσεις του με ανιδιοτέλεια, χωρίς να περιμένει κάποιο αντάλλαγμα από τους συνανθρώπους του. Προφανώς εδώ ο Παμπλέκης, διαχωρίζει τη δράση του φιλοσόφου από αυτή των θεσμών της Εκκλησίας και του κράτους και προβάλλει έναν άνθρωπο που λαμβάνει πρωτοβουλίες για το κοινό καλό, φυσικά αφιλοκερδώς. ³⁴⁰ Ο Χριστόδουλος τονίζει πως η θέση του φιλοσόφου είναι μέσα στην κοινωνία και πρέπει να παρατηρεί και να αφουγκράζεται προσεκτικά τις ανάγκες των συνανθρώπων του. Χαρακτηριστικά ο

³³³ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 11.

³³⁴ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1097b.

³³⁵ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και η Encyclopedie», ό.π., 20.

³³⁶ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 11.

³³⁷ ό.π.

³³⁸ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και η Encyclopedie», ό.π., 20.

³³⁹ ό.π.

³⁴⁰ Παρόμοια αναφορά για την ανιδιοτελή δράση των φιλοσόφων συναντάμε και στο έργο του Πλάτωνα, *Ευθύφρων*, όπου στον διάλογο του Ευθύφωνα με τον Σωκράτη αναφέρεται χαρακτηριστικά η εξής φράση: «ἐγὼ δὲ φοβοῦμαι μὴ ὑπὸ φιλανθρωπίας δοκῶ αὐτοῖς ὅτιπερ ἔχω ἐκκεχυμένως παντὶ ἀνδρὶ λέγειν, οὐ μόνον ἄνευ μισθοῦ, ἀλλὰ καὶ προστιθεὶς ἂν ἡδέως εἶ τίς μου ἐθέλει ἀκούειν». Βλ. Πλάτων, *Ευθύφρων*, μτφ.-σχ.-εισ. Νικόλαος Μ. Σκουτερόπουλος, Ινστιτούτο του βιβλίου - Καρδαμίτσα, 1982, 3d-e, 21-23.

Παμπλέκης αναφέρει, «ότι άνθρωπος, γινώσκων, ούτος αντίκρυ [...] ανθρώπω όντι, των ανθρωπίνων ουδέν, έμοιγε αλλότριον»³⁴¹ και επιβεβαιώνει την τοποθέτησή του σύμφωνα με την οποία, ο φιλόσοφος οφείλει να επιβλέπει και να ελέγχει την ανθρώπινη γνώση.

Κατά τον Παμπλέκη, ο φιλόσοφος πρέπει να ενδιαφέρεται για τα ζητήματα της «πολιτικής κοινωνίας»³⁴² και να δείχνει ιδιαίτερο σεβασμό στους κανόνες της προκειμένου να καταφέρει να οδηγήσει τους συνανθρώπους του στην ευδαιμονία. Αποδίδει στην πολιτική κοινωνία τον χαρακτηρισμό «θειότητας», προσδίδοντάς της μία ιερή διάσταση, καθώς όπως θα υποστηρίξει παρακάτω, η φιλοσοφία αποτελεί για τον άνθρωπο μία πρακτική επιστήμη, η οποία συνδυάζει την ύπαρξη των θείων και των ανθρώπινων αληθειών.³⁴³ Η κοινωνία στην οποία το κάθε μέλος της θα εκτελεί τα καθήκοντά του με βάση ένα οργανωμένο σύστημα, καθώς και με μία αρμονική λειτουργία, σύμφωνα με την οποία οι φιλόσοφοι θα διασφαλίζουν την καθαρότητα της γνώσης και θα φωτίζουν το πνεύμα του λαού. Αν οι φιλόσοφοι καταφέρουν να οργανώσουν με σύμπνοια τη σκέψη του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, μόνο τότε θα καταφέρουν οι πολίτες να αποστραφούν από τις δεισιδαιμονίες.

Η πνευματική καθήλωση των ανθρώπων από τις παραποιημένες αλήθειες που προωθούνται μέσω των δεισιδαιμονιών, σύμφωνα με τον Ακαρνάνα λόγιο, μπορεί να καταπολεμηθεί με την διάδοση έλλογων προτάσεων. Χαρακτηριστικά ο Χριστόδουλος αναφέρει, «όσω μείζω τον λόγον ευρίσκει τις εν τίνι, τοσούτω μείζω και την εν τούτω καθαρότητα. Τουναντίον δε ούπερ ο ενθουσιασμός και η δεισιδαιμονία κρατεί, ενταύθα και τα πάθη και η επιφορά άρχει».³⁴⁴ Κύριο μέλημα του φιλοσόφου πρέπει να αποτελεί η «απόκτηση της ευδαιμονίας όλων των μελών της κοινωνίας»³⁴⁵, γι' αυτό με την κήρυξη του ορθού Λόγου επιχειρεί να απομακρύνει τους ανθρώπους από την αμαρτία και μεριμνά για την εντιμότητα των πράξεων των πολιτών μέσα στην κοινωνία. Η προσπάθεια του φιλοσόφου για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας παρομοιάζεται με «μουσικού οργάνου χορδή»³⁴⁶, καθώς και με την αρμονία της μουσικής.

Βασική προϋπόθεση για την σύσταση μιας κοινωνίας, σύμφωνα με τον Παμπλέκη, αποτελεί η ύπαρξη της ηθικής και του ορθού λόγου. Όσο περισσότερο εντοπίζεται «ό, τε λόγος και το φως»³⁴⁷, δηλαδή η αλήθεια, τόσο περισσότερο γίνεται «ασφαλής και οικείος»³⁴⁸ ο βίος μέσα στην κοινωνία. Ωστόσο ο φιλόσοφος παρατηρεί πως, το θέλημα και η ευχαρίστηση συζούν μέσα μας και αποτελούν κατασταλτικούς παράγοντες για την εκπλήρωση των καθηκόντων μας. Επιπλέον, αναγνωρίζει πως και ο ρόλος της θρησκείας δεν λειτουργεί ιδιαίτερα ευνοϊκά στην εκπλήρωση των καθηκόντων των ανθρώπων, καθώς εξαιτίας των επιταγών της απλώνει ένα σκοτεινό πέπλο πάνω στις συνειδήσεις των πολιτών. Ο Παμπλέκης όμως, επισημαίνει και τις αδυναμίες των ανθρώπων που τους οδηγούν σε αμαρτίες, καθώς δεν στέκονται ικανοί να αντιμετωπίσουν τα πάθη τους. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην αμάθεια και στο σημείο αυτό συμφωνεί με τους θεολόγους πως «πας αμαρτωλός, αμαθής».³⁴⁹

Για τον Παμπλέκη, ο ιδανικός κυβερνήτης μιας πολιτικής κοινωνίας είναι ο φιλόσοφος. Παρατηρούμε πως λίγο πριν το τέλος του πρώτου κεφαλαίου γίνεται λόγος για την πολιτική πλευρά της φιλο-

---

³⁴¹ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 12.

³⁴² *ό.π.*

³⁴³ *ό.π.*, 20.

³⁴⁴ *ό.π.*, 13.

³⁴⁵ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και η Encyclopedie», *ό.π.*, 20.

³⁴⁶ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 13.

³⁴⁷ *ό.π.*, 14.

³⁴⁸ *ό.π.*

³⁴⁹ *ό.π.*

σοφίας και ο διανοητής, «θίγει το ευρύτερο αίτημα της αγαθής διακυβέρνησης και θέτει υπαινικτικά το ερώτημα κατά πόσον το αίτημα θα μπορούσε να ικανοποιηθεί διά της οδού της απολυταρχίας, έστω και πεφωτισμένης»³⁵⁰, θυμίζοντας κατά κάποιο τρόπο «το σχετικό δίλημμα του Πλάτωνα».³⁵¹ Το δίλημμα στη συγκεκριμένη περίπτωση θα μπορούσε να πάρει την εξής μορφή: είναι άραγε η φιλοσοφία σπουδαία επειδή επιλέγουν να την ασπαστούν και οι ηγεμόνες ή επειδή την ασπάζονται και οι ηγεμόνες είναι σπουδαία.³⁵² Οι φιλόσοφοι λοιπόν αγαπούν την κοινωνία και αυτός ο «έμφυτος έρωας»³⁵³ αποδεικνύεται από την αδιάκοπη προσπάθειά τους για την διάδοση της αλήθειας. Το φως της φιλοσοφίας πρέπει να είναι διάχυτο όχι μόνο στο λαό, αλλά και στους ηγεμόνες. Γι' αυτό το λόγο, ο Παμπλέκης παραθέτει τη φράση του αυτοκράτορα Αντωνίου σύμφωνα με την οποία, «ότε φιλοσοφήσωσιν οι βασιλείς, ή βασιλεύσωσιν οι φιλόσοφοι, τότε και το κοινόν ευζώσιν».³⁵⁴ Στο σημείο αυτό τίθεται το ζήτημα της «πεφωτισμένης δεσποτείας», ενός φαινομένου που αρχικά πρόσφερε μεγάλες προσδοκίες για την διάδοση των διαφωτιστικών ιδεών. Ωστόσο, «η γοητεία που άσκησε στους φιλοσόφους ο φωτισμένος απολυταρχισμός αποδείχθηκε τελικά απατηλή».³⁵⁵ Όμως η επίγνωση της πλάνης των φωτισμένων μοναρχών, πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο του όψιμου Διαφωτισμού, επομένως τη δεδομένη στιγμή της συγγραφής του έργου, ο Παμπλέκης δεν είχε διαισθανθεί την αρνητική έκβαση του φαινομένου.

Μελετώντας την σκέψη του Παμπλέκη για την ιδανική κοινωνία, θα λέγαμε πως περιγράφεται μία πρώιμη μορφή μιας δημοκρατικής κοινωνίας, όπου αναγνωρίζονται τα δικαιώματα όλων των πολιτών με σκοπό την ευημερία τους. Ο φιλόσοφος προβάλλεται ως ο πιο ικανός άνθρωπος για την διοίκηση μιας κοινωνίας, καθώς ο έμφυτος έρωτάς του γι' αυτήν τον μετατρέπει σε έναν τίμιο άνθρωπο και δίκαιο τόσο πνευματικά, όσο και ηθικά. Αν και οι ηγεμόνες κατείχαν τέτοιου είδους αρετές τότε και αυτοί θα αποτελούσαν το τέλειο πρότυπο ηγέτη.³⁵⁶ Για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη η συνύπαρξη του φιλοσοφικού πνεύματος και των αρχών της ορθής διακυβέρνησης μπορούν να προσφέρουν την πολυπόθητη ευδαιμονία του λαού. Η εικόνα του φιλοσόφου δεν παρουσιάζεται εντελώς εξειδανικευμένη από τον Χριστόδουλο. Γνωρίζει πως υπάρχουν φιλόσοφοι στους οποίους η τελειότητα «ελλείπεται» και αναφέρεται συγκεκριμένα στους Στωικούς. Για τον Παμπλέκη οι Στωικοί, αποτελούν φιλοσόφους φαντάσματα που χαρακτηρίζονται από «χειμερική αναισθησία, ανοήτως έσπευδον».³⁵⁷

Επομένως, σύμφωνα με την τοποθέτηση του λογίου, για να διεκδικήσει ένας φιλόσοφος τον τίτλο της «τελειότητας» οφείλει πρωτίστως να αφουγκράζεται τις ανάγκες των μελών της κοινωνίας και να έχει ως κύριο μέλημά του την φώτιση του πνεύματος του λαού που θα τους επιτρέψει να κατακτήσουν την ευημερία τους. Ο φιλόσοφος οφείλει να κρατά τους ανθρώπους μακριά από τα πάθη και όσοι επιχειρούν να τους πείσουν να τα απολαμβάνουν, απέχουν κατά πολύ από «του φιλοσόφου ιδέας».³⁵⁸ Έτσι ο Παμπλέκης εντάσσει στον λόγο του τον παράγοντα της τύχης, τον οποίο απορρίπτει εντελώς σε ό,τι

³⁵⁰ Βλ. εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : *Απάντησις Ανωνύμου...*, ό.π., 39.

³⁵¹ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και η Encyclopedie», ό.π., 20.

³⁵² Η τεχνική του διλήματος είχε επίδραση στη φιλοσοφία και χρησιμοποιούνταν συχνά και από τους αρχαίους Έλληνες λογίους. Το δίλημμα του Πλάτωνα που αναφέραμε προηγουμένως, το συναντάμε στο έργο του *Ευθύφρων* (βλ. Πλάτων, *Ευθύφρων*, ό.π.). Ο Σωκράτης, κατά τη διάρκεια του διαλόγου του με τον Ευθύφρονα τον υποβάλλει σε ένα δίλημμα που σχετίζονταν με το τι είναι όσιο και τι ανόσιο.

³⁵³ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 14.

³⁵⁴ ό.π.

³⁵⁵ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 167.

³⁵⁶ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 14.

³⁵⁷ ό.π., 15.

³⁵⁸ ό.π.

αφορά τις ανθρώπινες σχέσεις και χαρακτηριστικά αναφέρει «και πάσης της λεγομένης τύχης ουδένα λόγον ποιούνται».

Ο Παμπλέκης πραγματεύεται την σπουδαιότητα της συνεισφοράς του φιλοσόφου σε διάφορους τομείς και τονίζει το πόσο σημαντική είναι η παρουσία του και ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται τις γνώσεις του, προκειμένου να απελευθερώσει την γνώση των ανθρώπων από τα δεσμά των θεσμών και να τους οδηγήσει στην ευδαιμονία τους. Ωστόσο, επαναφέρει το πρόβλημα της ύπαρξης των «ψευδο-φιλοσοφούντων»³⁵⁹ και κατακρίνει για ακόμα μία φορά τη δράση τους, διότι σύμφωνα με τον λόγο, όπως είδαμε και προηγουμένως, αυτού του είδους οι φιλόσοφοι εξαπλώνουν τον σκοταδισμό και δεν κατευνάζουν τα πάθη των ανθρώπων, αντιθέτως τα αγνοούν και σε ορισμένες περιπτώσεις τα ενισχύουν.

Κλείνοντας την ανάλυση του πρώτου κεφαλαίου του κορυφαίου έργου του Χριστόδουλου Παμπλέκη *Περί φιλοσόφου*, θα αποδίδαμε στον λόγο τον τίτλο του εραστή της φιλοσοφίας, καθώς εάν λάβουμε υπόψη μας τον ορισμό που παραθέτει ο ίδιος ο διανοητής για τους εραστές της φιλοσοφίας, θα συνειδητοποιήσουμε πως αυτού του είδους τις αρετές διαθέτει και ο Παμπλέκης. Το έργο του φιλοσόφου παρά τις σφοδρές επιθέσεις που δέχτηκε από τους συκοφάντες του, είναι πλέον στο μεγαλύτερο μέρος του γνωστό σε εμάς και «προσφέρεται για αναγνώσεις, ερμηνείες και κριτικές θεωρήσεις από τις νεότερες γενεές των ερμηνευτών».³⁶⁰ Πρόκειται για ένα έργο, το οποίο δέχεται επιρροές από τις φιλοσοφικές θέσεις δυτικών διανοητών, οι οποίες λειτουργούν ως συμπλήρωμα και ενισχύουν τον λογισμό του φιλοσόφου. Ο Χριστόδουλος επίσης, ασπάζεται τις απόψεις των Γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών και εισάγει το πνεύμα της *Εγκυκλοπαιδείας* στον υπόδουλο ελληνικό λαό, αποσκοπώντας στην ανάδειξη της νεότερης φιλοσοφίας και επιστήμης, αμφισβητώντας ταυτόχρονα τις επιταγές της θεολογίας που προωθούσαν τον σκοταδισμό της γνώσης. Για την καταπολέμηση του σκοταδισμού του νου, των δεισιδαιμονιών που διαδίδονται από τη θρησκευτική σκέψη, των παθών που γίνονταν υποχείριά τους οι άνθρωποι εξαιτίας της επικράτησης των κατώτερων ψυχικών δυνάμεων, ο Χριστόδουλος προβάλλει ως λυτρωτική λύση την αποδοχή και την θεμελίωση της ορθής φιλοσοφίας.

Ο Παμπλέκης είναι αρκετά συνειδητοποιημένος την περίοδο της συγγραφής του έργου, όταν προσπαθεί να ορίσει το τί είναι φιλόσοφος και ποια είναι η αξία της φιλοσοφίας στη ζωή των ανθρώπων. Μέσα από το πρώτο κεφάλαιο του συγγράμματος διαφαίνεται η κατεύθυνση της ορθής φιλοσοφίας προς τις έλλογες δυνάμεις. Καταφέρνει να προσεγγίσει με απλοποιημένο τρόπο ορισμένες έννοιες, προκειμένου να τις καταστήσει πιο σαφείς στο αναγνωστικό κοινό. Κηρύσσοντας τον ορθό λόγο, επιθυμεί την απελευθέρωση του πνεύματος και τον σταδιακό «εξορθολογισμό και αναμόρφωση τόσο της πολιτικής διοίκησης όσο και της εκκλησίας».³⁶¹ Τέτοιου είδους αιτήματα εκφράστηκαν στην καθ' ημάς Ανατολή μέσω μιας μετριοπαθούς στάσης και δεν στόχευαν στην ριζική ανατροπή της δεδομένης κατάστασης, αλλά στην καθιέρωση ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος που θα προσαρμοζόταν με τις ανάγκες της καθ' ημάς κοινωνίας.

Ο Παμπλέκης προκειμένου να στηρίξει τις θέσεις του δεν εισάγει απλώς ιδεολογίες κορυφαίων εκπροσώπων του Διαφωτισμού, αλλά πραγματοποιεί και ιστορικές αναδρομές αναφερόμενος σε αντιλήψεις που θέσπισαν αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι, όπως ο Σωκράτης και ο Πλάτωνας. Ο Ακαρνάνας φιλόσοφος μέσω αυτού του έργου υπερασπίζεται τις απόψεις του Διαφωτισμού και αποδεικνύει το πόσο ορθά ξέρει να χειρίζεται τα φιλοσοφικής φύσης θέματα. Τα κείμενά του «υποδεικνύουν την συνθετότητα του αλλά και το ειδικό του βάρος ως μάρτυρας της παιδείας των Φώτων στην ελληνική γραμμα-

³⁵⁹ ό.π., 15.

³⁶⁰ Βλ. Εισαγωγή του Κιτρομηλίδη στο : Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), *Απάντησις Ανωνόμου.*, ό.π., 50.

³⁶¹ ό.π., 52.

τεία». ³⁶²

Εν κατακλείδι πρέπει να μην λησμονούμε πως οι φιλοσοφικές θεωρήσεις του Παμπλέκη δεν αποτέλεσαν αντικείμενο αρνητικού σχολιασμού, ούτε ποτέ ζητήθηκε η αναδιατύπωσή τους. Η διατύπωση των ακραίων θέσεων του σε ό,τι αφορούσε τα θρησκευτικά ζητήματα, αλλά και οι τοποθετήσεις του για τους κληρικούς, προκάλεσαν τις αντιδράσεις της Εκκλησίας με αποτέλεσμα τον αφορισμό του. Έτσι, το όνομα του Παμπλέκη άρχισε να μην μνημονεύεται και ο κύκλος της σιωπής γύρω από την προσωπικότητά του ξεκίνησε να κλείνει ερμητικά. Ο Χριστόδουλος Ευσταθίου ο εξ Ακαρνανίας ή Παμπλέκης, ενσαρκώνει «ένα δράμα ελευθερίας της συνείδησης, μία βίαιη εκδήλωση προσωπικών και ιδεολογικών παθών» και εκφράζει «μιά τραγική όσο και αινιγματική προσωπική ιστορία». ³⁶³

---

³⁶² *ό.π.*, 56.

³⁶³ *ό.π.*, 50.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΑΡΕΤΩΝ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΤΑΡΤΖΗ *ΕΓΚΩΜΙΟ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ*

I. Τα πρώτα χρόνια της φιλοσοφικής πορείας του Δημήτριου Καταρτζή

Ο Δημήτριος Φωτιάδης-Καταρτζής υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους Φαναριώτες λογίους της δεύτερης περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Πιθανολογείται πως γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη (περίπου 1730) και πέθανε το 1807. Έζησε την περίοδο της πνευματικής του ωριμότητας στο Βουκουρέστι³⁶⁴, όπου κατέλαβε ανώτατα δικαστικά αξιώματα, «και ετιμήθηκε και με τον τίτλο του Μεγάλου Λογοθέτη».³⁶⁵ Εκτός από την ενασχόλησή του με τα νομικά ζητήματα ο Καταρτζής, διακρίθηκε για τις προτάσεις του σε ό,τι αφορούσε την ομιλούμενη γλώσσα, τη μεταρρύθμιση της παιδείας και του γενικότερου εκπαιδευτικού συστήματος, την προσπάθειά του για την αλλαγή του τρόπου διδασκαλίας, καθώς και τις παρατηρήσεις του πάνω σε φιλοσοφικά ζητήματα.

Από πολύ νωρίς ο Δημήτριος Καταρτζής αντιλήφθηκε την ανάγκη «για πολιτισμική μεταβολή στην ελληνική κοινωνία»³⁶⁶, καθώς και την πνευματική πενία που χαρακτήριζε τον υπόδουλο ελληνικό λαό τη δεδομένη περίοδο. Η προοδευτική του σκέψη και η έντονη διάθεσή του για εξέλιξη τον έκαναν να ιδεάζεται «έναν ελληνικό κόσμο ευθυγραμμισμένο με τα δυτικά πρότυπα των Φαναριωτών, όπως παίρνουν σχήμα μέσα στην *Εγκυκλοπαίδεια* του Diderot».³⁶⁷ Ο λόγιος είχε δεχθεί έντονη επιρροή από τα γαλλικά πρότυπα και το πνεύμα του εγκυκλοπαιδισμού γίνεται έντονα αισθητό στα έργα του. Ωστόσο, ο Κ.Θ. Δημαράς επισημαίνει πως η γνώση του για τους δυτικούς συγγραφείς ήταν περισσότερο έμμεση παρά άμεση. Ο μελετητής υποστηρίζει πως μάλλον ο φιλόσοφος, διάβαζε κάποια γαλλικά περιοδικά της εποχής του³⁶⁸, ξεχωρίζοντας πάντα την *Εγκυκλοπαίδεια*, την οποία ο Καταρτζής θεωρούσε ως «δώρο θεού».³⁶⁹ Οι αναφορές του φιλοσόφου σε δυτικά λογοτεχνικά έργα είναι ελάχιστες και ακόμα και όταν παραπέμπει σε κάποιο έργο, ο τρόπος με τον οποίο το προσεγγίζει φανερώνει την αδυναμία ανάπτυξής του, κάτι που δεν το καθιστά ενδιαφέρον για τον «Ελληνα αναγνώστη».³⁷⁰

Η προσωπικότητα του Καταρτζή, καθώς και η φιλοσοφική του σκέψη αναπτύχθηκε μέσα σε έναν κύκλο «διανοουμένων στις παραδουνάβιες ηγεμονίες».³⁷¹ Η επαφή του με τους ανώτατους άρχοντες της εξουσίας ανέπτυξε στον συλλογισμό του διανοητή την πεποίθηση πως οι ιδέες του Διαφωτισμού, θα διαδίδονταν και θα γινόταν ευκολότερα αποδεκτές αν οι ηγεμόνες έδειχναν μία θετική στάση προς τις

³⁶⁴ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, ό.π., 27.

³⁶⁵ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 177.

³⁶⁶ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 202.

³⁶⁷ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 178.

³⁶⁸ ό.π., 199.

³⁶⁹ ό.π., 200.

³⁷⁰ ό.π.

³⁷¹ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 202.

αντιλήψεις των εκπροσώπων του Διαφωτισμού. Για τον Καταρτζή η διακυβέρνηση θα είχε τη δυνατότητα να αναδείξει την «ενότητα θεωρίας και πράξης του Διαφωτισμού»³⁷², αν υιοθετούσαν τις τοποθετήσεις των φιλοσόφων και προσπαθούσαν να τις προωθήσουν στον λαό. Φυσικά, αυτός ο συλλογισμός του Φαναριώτη φιλοσόφου μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για το φαινόμενο της φωτισμένης δεσποτείας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «μολονότι ασπαζόταν ειλικρινά την υπόθεση του Διαφωτισμού, τοποθετούσε την πίστη του σταθερά στην εξελικτική μεταρρύθμιση υπό την αιγίδα της φωτισμένης απολυταρχίας»³⁷³, κάτι που όπως επισημαίνει ο μελετητής δεν επέτρεψε στον λόγιο να αναπτύξει περαιτέρω τον συλλογισμό του και οριοθέτησε τη δράση του. Σε αντίθεση με την έντονη προσωπικότητα του Παμπλέκη που μελετήσαμε παραπάνω, ο Καταρτζής «δεν βίωσε ποτέ μία ψυχολογική επανάσταση, που θα μπορούσε να ωθήσει προς ριζοσπαστικές κατευθύνσεις τη σκέψη του».³⁷⁴ Γενικότερα όμως το έργο του φιλοσόφου, «φαίνεται να εκφράζει το κλίμα αισιοδοξίας που είχε διαμορφωθεί στην εποχή του από τη διάθεση των φαναριωτών ηγεμόνων να προβούν σε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, να ενισχύσουν την εκπαίδευση και τα γράμματα, καθώς και τις επαφές με τις δυτικές γραμματείες».³⁷⁵

Ο φιλόσοφος επέλεξε να συμβιβαστεί όχι μόνο με τους όρους τους οποίους έθετε η διακυβέρνηση, αλλά και «με τις πιέσεις και τους περιορισμούς του κοινωνικού περιβάλλοντος». Επιπλέον ο Κ.Θ. Δημαράς, επισημαίνει και την σύνεση³⁷⁶ που έδειξε προς τις επιταγές της Εκκλησίας. Στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου* θα παρατηρήσουμε πως ο Καταρτζής, μπορεί να θέτει τον φιλόσοφο «ως πρώτο στόχο των ανθρωπίνων επιδιώξεων»³⁷⁷ και να προχωρά στο εγκώμιο των αρετών του, ωστόσο στις αναφορές του στους ορθόδοξους δείχνει ιδιαίτερο σεβασμό και τους μακαρίζει. Ο Καταρτζής χειρίζεται με ιδιαίτερη προσοχή το «πρόβλημα των σχέσεων της φιλοσοφίας (με την καινούρια έννοια) και θρησκείας, ωστόσο προχωρεί σε μια εκσυγχρονισμένη ερμηνεία του Χριστιανισμού, τονίζοντας την ηθικοπρακτική του πλευρά και παραμερίζοντας σιωπηρά τη δογματική».³⁷⁸ Ο φιλόσοφος αναδεικνύει την ανωτερότητα της χριστιανικής πίστης, αλλά ταυτόχρονα αναγνωρίζει και την αναγκαιότητα της ύπαρξης και περαιτέρω ανάπτυξης της φιλοσοφίας στην καθ' ημάς Ανατολή. Τη σύνδεση της φιλοσοφίας με τη θρησκεία θα την ανιχνεύσουμε και θα την σχολιάσουμε αναλυτικότερα στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου*.

Το διαφωτιστικό πρόγραμμα του Καταρτζή εύλογα θα το χαρακτηρίζαμε μετριοπαθές, αφού λαμβάνοντας υπόψη τις τοποθετήσεις των παραπάνω μελετητών θα λέγαμε πως δεν προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στους θεσμούς του κράτους και της Εκκλησίας, αλλά και ο ίδιος ο λόγιος δεν θέλησε να εισαγάγει στο φιλοσοφικό του πρόγραμμα ρηξικέλευθες αντιλήψεις της δυτικής φιλοσοφίας. Το πνεύμα του αποδείχθηκε λιγότερο αντιδραστικό και ριζοσπαστικό σε σχέση με άλλους συγχρόνους του και «η επίδραση του έργου του διετέλεσε μικρή, με το να μείνει ανέκδοτο».³⁷⁹ Όμως, οι προτάσεις του κυρίως για την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος και οι απόψεις του για το γλωσσικό

³⁷² *ό.π.*, 203.

³⁷³ *ό.π.*, 202-203.

³⁷⁴ *ό.π.*, 203. Τη συγκεκριμένη τοποθέτηση θα παρατηρήσουμε να εκφράζει έμμεσα και ο Παναγιώτης Κονδύλης στο βιβλίο του για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, *ό.π.*, 27 κ.εξ.

³⁷⁵ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, *ό.π.*, 27.

³⁷⁶ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 233.

³⁷⁷ *ό.π.*, 232.

³⁷⁸ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, *ό.π.*, 23.

³⁷⁹ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 178.

ζήτημα, άσκησαν μεγάλη επίδραση σε πολλούς εκπροσώπους³⁸⁰ του Ελληνικού Διαφωτισμού χαράσσοντας με αυτό τον τρόπο το όνομά του στην ιστορία της ελληνικής πορείας προς τη «φώτιση» του πνεύματος.

Η ιδεολογία του Καταρτζή βασίστηκε στις μεταρρυθμίσεις της αγωγής που συμβάδιζαν «με τις τρέχουσες παιδαγωγικές αντιλήψεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού».³⁸¹ Ωστόσο, το έργο του χαρακτηρίζεται από τον Κ. Θ. Δημαρά ως στατικό, διότι τα χρόνια της έντονης πνευματικής του δραστηριότητας «αγγίζουν ή ξεπερνούν την ωριμότητά του, κατά τα οποία, δηλαδή, έχει πια, οπωσδήποτε, διαμορφωμένη την προσωπικότητά του».³⁸² Να διευκρινίσουμε στο σημείο αυτό πως όταν ο Κ. Θ. Δημαράς κάνει λόγο για την «στατικότητα» του έργου του Καταρτζή αναφέρεται κυρίως στην περίοδο δράσης του λογίου, η οποία ξεκίνησε να γίνεται εντονότερη όταν ο διανοητής βρισκόταν σε προχωρημένη, σχετικά, ηλικία. Σε ό,τι αφορά το σύνολο του έργου του θα ήταν άδικο να χαρακτηριστεί ως «στατικό», διότι ειδικότερα στα θέματα που αφορούσαν την παιδεία και τη γλώσσα ο Καταρτζής εισήγαγε αρκετές καινοτομίες. Το γεγονός πως η διαφωτιστική του δράση υπήρξε ενεργότερη τα χρόνια της ωριμότητας του λογίου, φανερώνει την αποφασιστικότητα του διανοητή για αλλαγή και την ενσυνείδητη στάση του προς τις αντιλήψεις των Φώτων. Αρχικά, ο Καταρτζής, «όπως όλα τα φωτισμένα πνεύματα της εποχής του»³⁸³ είχε συνειδητοποιήσει πως η δημιουργικότητα απουσίαζε παντελώς από το εκπαιδευτικό σύστημα και η δυνατότητα της πνευματικής εξέλιξης των μαθητών είχε αρχίσει να καθίσταται πλέον αδύνατη, εξαιτίας των οπισθοδρομικών μεθόδων διδασκαλίας. Μέσω της επιμονής του για τον εκσυγχρονισμό της παιδείας, ο Καταρτζής επιθυμούσε να αναδείξει μία βασική «προϋπόθεση για την πολιτισμική πρόοδο και την ευημερία, τόσο του έθνους όσο και κάθε επιμέρους πολίτη».³⁸⁴ Βασική πηγή για τις περισσότερες τοποθετήσεις του λογίου σχετικά με την εκπαίδευση υπήρξε η *Encyclopedie* «του Diderot και του D'Alembert, την «πρώτη», όπως την αποκαλεί και την «Μεθοδική Εγκυκλοπαίδεια» την λεγόμενη του Pankouck»,³⁸⁵ όπως εκφράστηκε από τον D'Alembert «το οποίον θαύμαζε, στο άρθρο “College”».³⁸⁶

Στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Καταρτζή δεν διατυπώθηκε καμία έντονη επιθυμία για ριζικές αλλαγές που θα ανατρέψουν τα μέχρι τότε δεδομένα, ωστόσο παρατηρήθηκε μία ιδιαίτερη ενασχόληση με το γλωσσικό ζήτημα, το οποίο ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης το θεωρεί ως «το πιο ριζοσπαστικό τμήμα της διαφωτιστικής του θεωρίας».³⁸⁷ Λαμβάνοντας φυσικά υπόψη τον ορισμό που δώσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια για τον ριζοσπαστισμό, θα ισχυριζόμασταν πως η σκέψη του Καταρτζή για το γλωσσικό ζήτημα δεν υπήρξε ριζοσπαστική, με τον τρόπο που θα την όριζαν οι δυτικοί, αλλά πρωτότυπη, τολμηρή και καινοτόμα. Να μην λησμονούμε πως ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός εκφράστηκε από διανοητές, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους επέλεξαν να εισάγουν τις διαφωτιστικές ιδέες στον ελληνισμό με μετριοπαθή τρόπο. Προτίμησαν να αποφύγουν τις ιδεολογικές συγκρούσεις, αλλά και το ενδεχόμενο απόρριψης των προοδευτικών απόψεων του κινήματος και προχώρησαν στην τροποποίηση ορισμένων

³⁸⁰ Δεν ήταν λίγοι οι λόγιοι και οι μελετητές που εκφράστηκαν ιδιαίτερα εγκωμιαστικά για τον Δημήτριο Καταρτζή. Ειδικότερα θα αναφέρω πως ο φιλόσοφος «σε γράμματα νεωτέρων του συμπατριωτών» χαρακτηρίζεται ως «“Μαικήνας των σοφών της Βλαχίας”» και «“σεβάσμιος πατριάρχης των λογίων”». Ο Αλέξανδρος Κάλφογλου, το 1794 ξεχωρίζει τον Καταρτζή από τους λογίους της Βλαχίας και εγκωμιάζει την προσωπικότητά του λογίου χαρακτηρίζοντάς τον ως «δίκαιο, σοφό ανήρ» και «τον μοναδικό της Βλαχίας φωστήρα». Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 181, 182.

³⁸¹ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, ό.π., 27.

³⁸² Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 201.

³⁸³ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 203.

³⁸⁴ ό.π., 204.

³⁸⁵ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 198.

³⁸⁶ ό.π., 205.

³⁸⁷ ό.π.

διαφωτιστικών αντιλήψεων, προσαρμόζοντάς τες στα καθ' ημάς δεδομένα.

Ο Καταρτζής συγκεκριμένα τόλμησε και εξέφρασε μία έντονη διαφωνία και ήρθε σε «συνειδητή αντίθεση»³⁸⁸ με τον Ευγένιο Βούλγαρη και όλους όσους χρησιμοποιούσαν στα γραπτά τους την αρχαϊζουσα γλώσσα. Στην προοδευτική σκέψη του φιλοσόφου η συστηματικότερη καλλιέργεια της «φυσικής γλώσσας»³⁸⁹, «θα γινόταν η λεωφόρος της πολιτισμικής προόδου».³⁹⁰ Η επιμονή στη χρήση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, σύμφωνα με τον Φαναριώτη λόγιο, δεν καθιστούσε εφικτή την εξέλιξη και δεν επέτρεπε την περαιτέρω ανάπτυξη της νεότερης φιλοσοφίας. Αυτή η αντίληψη βρίσκει εκ διαμέτρου αντίθετο τον Βούλγαρη, διότι ο ίδιος θεωρεί πως τα υψηλά νοήματα του Διαφωτισμού και της φιλοσοφίας του δεν μπορούν να αποδοθούν μέσω της κοινής ομιλούμενης. Ο Βούλγαρης, αντιλαμβάνεται «την ανεπάρκεια της καθημερινής γλώσσας να αποδώσει τον εννοιολογικό πλούτο»³⁹¹ των δυτικών φρονημάτων και επιτίθεται ανοιχτά προς τη «“χυδαία” γλώσσα».³⁹² Ωστόσο οφείλουμε να επισημάνουμε πως ο Καταρτζής, δεν πρότεινε την εγκατάλειψη της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, αλλά υπερασπιζόταν με όλο του το ψυχικό σθένος τη χρήση της κοινής γλώσσας που θα λειτουργούσε ως εργαλείο απλούστερης εκμάθησης και επικοινωνίας, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο σαφή την ορθολογική του οπτική για τα θέματα της γλώσσας.

Το γλωσσικό ζήτημα απασχόλησε έντονα τους λογίους κυρίως μετά το 1780. Πρόκειται για τα σημαντικά χρόνια της ωρίμανσης του πνευματικού κινήματος στην ελληνόφωνη κοινωνία. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι αντιπαραθέσεις των λογίων ήταν τόσο έντονες και διακρίθηκαν για τον πολεμικό τους χαρακτήρα. Οι διανοητές αναζητούσαν μία γλώσσα «που όφειλε να αποδώσει με επάρκεια τον επιστημονικό και φιλοσοφικό λόγο, που να διαθέτει τα κατάλληλα εννοιολογικά ισοδύναμα».³⁹³ Στην παρούσα εργασία ωστόσο, δεν θα ερευνήσουμε περισσότερο την πορεία του γλωσσικού ζητήματος, καθώς στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας βρίσκεται η σκοπιμότητα της ενασχόλησης του Καταρτζή με την εννοια της φιλοσοφίας. Για τον φιλόσοφο λοιπόν, σύμφωνα με τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη, «η γλώσσα δεν ήταν αυτοσκοπός, αποτελούσε απλώς το όργανο για τη μετάδοση και την εξάπλωση της γνώσης, της χρήσιμης και κοινωνικά σημαντικής γνώσης».³⁹⁴ Η χρήση της κοινής γλώσσας στο εκπαιδευτικό σύστημα πέρα από την βελτίωσή του, θα δημιουργούσε και τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την διάδοση των διαφωτιστικών ιδεών, διότι θα γινόταν ευκολότερα κατανοητές. Ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης παρατηρεί μία πολιτική διάσταση σε ό,τι αφορούσε το γλωσσικό ζήτημα και υποστηρίζει πως το σχέδιο της απλοποίησης της γλώσσας «είχε βαθιά δημοκρατικό νόημα».³⁹⁵

Όμως το διαφωτιστικό πρόγραμμα του Καταρτζή δεν περιορίστηκε μόνο στην καλλιέργεια του κατάλληλου γλωσσικού οργάνου, αλλά έδωσε και ακόμη μία διάσταση στο συγκεκριμένο ζήτημα. Ο φιλόσοφος θεωρούσε πως στην καθιέρωση της ομιλούμενης γλώσσας θα συνέβαλαν οι μεταφράσεις ευρωπαϊκών έργων.³⁹⁶ Μάλιστα ο ίδιος ο φιλόσοφος, προκειμένου να βοηθήσει και να ενισχύσει το με-

³⁸⁸ *ό.π.*

³⁸⁹ *ό.π.*, 206.

³⁹⁰ *ό.π.* Η αντίληψη πως η καλλιέργεια της ομιλούμενης γλώσσας στο γραπτό λόγο θα ήταν ικανή να επιφέρει την πολυπόθητη πολιτισμική πρόοδο, βρίσκει σύμφωνους την Στέση Αθήνη και τον Γιάννη Ξούρια. Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, *ό.π.*, 66.

³⁹¹ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, *ό.π.*, 64.

³⁹² *ό.π.* Για την αρνητική στάση του Ευγένιου Βούλγαρη σε ό,τι αφορούσε το ζήτημα της καθομιλουμένης βλέπε επίσης, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 205.

³⁹³ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, *ό.π.*, 63.

³⁹⁴ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 206.

³⁹⁵ *ό.π.*

³⁹⁶ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, *ό.π.*, 66, επίσης βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 207 και Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 204-206.

ταφραστικό πρόγραμμα, «συνέταξε ειδικές οδηγίες σχετικά με τη μέθοδο και την τεχνική της μετάφρασης»³⁹⁷ και προέτρεπε ολοένα και περισσότερους ανθρώπους να ενδιαφερθούν για την τεχνική της μετάφρασης. Ωστόσο ο Καταρτζής, πέρα από την επιθυμία του για την παραγωγή βιβλίων που θα αποτελούσαν μεταφράσεις σημαντικών έργων που εκδόθηκαν στην Ευρώπη, φέρνοντας έτσι την ιδεολογία του Διαφωτισμού πιο κοντά στα καθ' ημάς δεδομένα, αποβλέπει και στην καθιέρωση μιας αντίληψης την οποία εντοπίζει και επισημαίνει ο Κ.Θ. Δημαράς. Το 1783, ο Μιχαήλ Σούτσος προτρέπει τον Καταρτζή να προβεί στη μετάφραση του έργου Réal de Curban με τίτλο *La Science du gouvernement*.³⁹⁸ Ο Καταρτζής δέχεται άμεσα την πρόταση του ηγεμόνα της Βλαχίας και προβαίνει στην μετάφραση των δύο πρώτων τόμων του έργου. Ο Δημαράς υποστηρίζει πως «το έργο του Réal [...] αντιπροσωπεύει τυπικά τον διαφωτισμένο δεσποτισμό».³⁹⁹ Η μετάφραση⁴⁰⁰ επομένως ενός τέτοιου έργου φανερώνει τη διάθεση του Καταρτζή «να θεμελιώσει στη Βλαχία τον διαφωτισμένο δεσποτισμό» ή την πρόθεσή του «να δωροφορήσει στους συμπατριώτες του την βιβλιογραφία της ελληνικής παιδείας».⁴⁰¹ Ανεξάρτητα από την σκοπιμότητα του Καταρτζή, η μετάφραση τέτοιου είδους έργων εξυπηρετούσε στο άνοιγμα του πνευματικού ορίζοντα του λαού.

Προτού ολοκληρώσουμε την εισαγωγή σε σχέση με την φιλοσοφική πορεία του διανοητή, σκόπιμο θα ήταν να αναφερθούμε στη σχέση που ανέπτυξε ο Δημήτριος Καταρτζής με τον γαλλικό εγκυκλοπαιδισμό. Κοντά στο τέλος του 18ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, παρατηρείται η συστηματική ενασχόληση της ελληνικής λογιόσύνης με το κορυφαίο συλλογικό έργο του Γαλλικού Διαφωτισμού, την *Εγκυκλοπαίδεια*.⁴⁰² Το μνημειώδες αυτό έργο επηρέασε τον Φαναριώτη λόγιο, καθώς «κωδικοποιούσε και έκανε άμεσα προσιτή τη γνώση και τη σοφία του νεότερου πολιτισμού».⁴⁰³ Το περιεχόμενο του πνευματικού έργου της *Εγκυκλοπαίδειας* ενίσχυσε όχι μόνο το φιλοσοφικό πρόγραμμα του Καταρτζή, αλλά και τη γλωσσική και παιδαγωγική του σκέψη.⁴⁰⁴ Ο διανοητής μελέτησε την *Encyclopedie methodique* του Panckoucke, που την θεώρησε ως μία σύνοψη «της ανθρωπίνης μας σοφίας».⁴⁰⁵ Ο θαυμασμός του φιλοσόφου για τα εγκυκλοπαιδικά προγράμματα τον επήρε σε τέτοιο βαθμό που τον οδήγησε στην πρόταση «της σύνθεσης μιας εγκυκλοπαιδικής επιτομής στην ελληνική γλώσσα».⁴⁰⁶ Το προοδευτικό αυτό εγχείρημα έσπευσαν να υλοποιήσουν λόγιοι, οι οποίοι άνηκαν στον στενότερο κύκλο του Καταρτζή στο Βουκουρέστι, όπως ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Δανιήλ Φιλιππίδης και ο Ρήγας Βελεστινλής.

Ο Καταρτζής υποστήριξε με ζέση το εγκυκλοπαιδικό πρόγραμμα, καθώς αναγνώρισε τις δυνατότητες βελτίωσης που μπορούσε να προσφέρει στην ελληνική παιδεία και επιπλέον αποσκοπούσε στην σύνδεσή της με τα δυτικά πρότυπα. Ο Π. Κιτρομηλίδης υποστηρίζει πως, «ο φιλοσοφικός εγκυκλοπαι-

³⁹⁷ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 207.

³⁹⁸ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 205.

³⁹⁹ ό.π., 206.

⁴⁰⁰ Βλ. Άννα Ταμπάκη, «Αντιλήψεις και θεωρίες για τη μετάφραση στον 18ο αιώνα», *Ο Εραμιστής*, 21, (1997), 183 κ.εξ. Στη συγκεκριμένη έρευνα η Άννα Ταμπάκη πραγματεύεται την καλλιέργεια του μεταφραστικού ενδιαφέροντος που σημειώνεται εντονότερα τον 18ο αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στην επιλογή της μετάφρασης του έργου του Real de Curban, αλλά και άλλων πολύ σημαντικών άρθρων της *Εγκυκλοπαίδειας*.

⁴⁰¹ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 206.

⁴⁰² Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, ό.π., 27.

⁴⁰³ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 211.

⁴⁰⁴ Βλ. Στέση Αθήνη - Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, ό.π., 27.

⁴⁰⁵ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 212.

⁴⁰⁶ ό.π.

δισμός υπήρξε η ουσία της σκέψης του Καταρτζή»⁴⁰⁷, σε συνδυασμο όμως πάντα με τις άριστες γνώσεις του με τις θεωρίες της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τοποθέτησης αποτελεί το έργο «Λόγος προτρεπτικός στο γνώθι σαυτόν και στην κοινή παιδαγωγία του έθνους, ή σοφός, ημιμαθής, αμαθής»⁴⁰⁸, όπου ο Καταρτζής πραγματεύεται τη σοκρατική θεωρία περί της αυτογνωσίας, αναπτύσσοντάς την περαιτέρω και εισάγοντας τη γνωσιολογική θεωρία «από το σύστημα ανθρώπινων γνώσεων που εκθέτει ο D'Alembert» στον «προεισαγωγικό λόγο» στην *Εγκυκλοπαίδεια*.⁴⁰⁹ Στην παρούσα εργασία θα κληθούμε να εντοπίσουμε τα σημεία όπου το *Εγκώμιο του φιλοσόφου* φαίνεται να εισάγει αντιλήψεις, οι οποίες έχουν αντληθεί από τις ιδεολογίες των Γάλλων φιλοσόφων.

Η διάθεση του Φαναριώτη λογίου να διασώσει τα δυτικά πρότυπα στο ελληνόφωνο κοινό γίνεται αισθητή σε κάθε περίπτωση. Το συγγραφικό έργο του Δημήτριου Καταρτζή ξεχώρισε για τις προτάσεις του που προϋπέθεταν την ανανέωση του εκπαιδευτικού προγράμματος με τη χρήση μιας γλώσσας που θα διευκόλυνε την κατανόηση των βαθύτερων νοημάτων της δυτικής φιλοσοφίας. Έτσι, η ανάγκη για απλούστευση των νοημάτων φαίνεται να έχει επηρεάσει την σκέψη του Καταρτζή και ο ίδιος τάσσεται φανερά υπέρ της νεωτερικής ιδεολογίας. Ωστόσο, αξιοσημείωτη είναι η στάση που κρατάει σε ό,τι αφορά τις απόψεις του για τον αρχαίο κόσμο. Ενώ φαίνεται να εκθειάζει την αρχαιοελληνική σοφία, στα θέματα που σχετίζονται με τα γλωσσικά ζητήματα ο φιλόσοφος θεωρεί πως η «αρχαία γλωσσική παράδοση»⁴¹⁰ κρατάει δέσμια την εξέλιξη της ελληνικής παιδείας, καθώς «ολίγες υπηρεσίες μπορεί να τους προσφέρει»⁴¹¹ και δεν επιτρέπει την εισαγωγή νέων θεωριών που θα οδηγήσουν στην σύνδεση με τα δυτικά πρότυπα. Στην διαμάχη που προέκυψε μεταξύ αρχαίων και νεοτέρων, ο Καταρτζής στάθηκε κατηγορηματικά υπέρ του σύγχρονου τρόπου σκέψης⁴¹² και φαίνεται να ασπάζεται την άποψη πως «“η Ευρώπη την σήμερον... υπερβαίνει κατά την σοφίαν ως και την παλαιάν Ελλάδα”». ⁴¹³ Παρόλα αυτά, αν και ο φιλόσοφος είναι υπέρμαχος του σύγχρονου τρόπου σκέψης, οι απόψεις του για τους Αριστοτελικούς στοχασμούς δείχνουν πως ο διανοητής δεν έχει καταφέρει να απομακρυνθεί ολοκληρωτικά από αυτού του είδους την επιρροή. Ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης υποστηρίζει πως πηγή έμπνευσης της πολιτικής σκέψης του φιλοσόφου υπήρξαν «οι στοχασμοί του Αριστοτέλη για την πολιτική κοινότητα»⁴¹⁴, κυρίως στα θέματα που αφορούσαν την ηθική υπεροχή του συνόλου, έναντι του επιμέρους. Πιο αναλυτικά, θα εξετάσουμε τη σκέψη του Καταρτζή πάνω στα θέματα της αρχαίας φιλοσοφίας και των εκπροσώπων της στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου*.

⁴⁰⁷ ό.π.

⁴⁰⁸ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, Αθήνα, 1999, 94.

⁴⁰⁹ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 212.

⁴¹⁰ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 215.

⁴¹¹ ό.π., 214.

⁴¹² Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 213.

⁴¹³ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 214.

⁴¹⁴ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 213.

II. Εγκώμιο του φιλοσόφου, μακαρισμός του ορθόδοξου, ψόγος του άθεου, ταλάνισμα του δεισιδαίμων[sic]

Το έργο του Δημήτριου Καταρτζή με τίτλο *Εγκώμιο του φιλοσόφου, μακαρισμός του ορθόδοξου, ψόγος του άθεου, ταλάνισμα του δεισιδαίμων*⁴¹⁵ συντάσσεται περίπου το 1785 με 1786, κοντά στην περίοδο ολοκλήρωσης του προηγούμενου σπουδαίου έργου της μετάφρασης των δύο τόμων του Real de Curban.⁴¹⁶ Ο ίδιος ο λόγιος προσδιορίζει το *Εγκώμιο του φιλοσόφου*, καθώς και το *Γνώθι σαυτόν*, ως «τα καλύτερα ρητορικά του δημιουργήματα»⁴¹⁷, καθιστώντας σαφές μέσα από αυτή τη τοποθέτηση πως ο τρόπος με τον οποίο ο διανοητής χειρίζονταν τη γλώσσα στα έργα του αποτελούσε μία ενσυνείδητη επιλογή. Χάρη στην παρατήρηση του Καταρτζή για το είδος του έργου, οι μελετητές κατάφεραν να εξετάσουν και να προσεγγίσουν βαθύτερα την τεχνική της γλώσσας που χρησιμοποιείται στο συγκεκριμένο σύγγραμμα, αλλά και τα υφολογικά στοιχεία με τις αναθεωρήσεις που επιχείρησε ο φιλόσοφος.⁴¹⁸ Όπως θα παρατηρήσουμε κατά τη διάρκεια ανάλυσης του έργου, η σκέψη του Καταρτζή είναι προσεκτικά και συστηματικά δομημένη, κάτι που αποδεικνύεται από τον τρόπο με τον οποίο θεμελιώνονται οι ιδέες και οι προτάσεις του λογίου σε ό,τι αφορά τα φιλοσοφικά και τα θρησκευτικά ζητήματα. Όπως επισημαίνει και ο Κ. Θ. Δημαράς, στο *Εγκώμιο* «πρυτανεύει η έννοια του Καθρέφτη των ηγεμόνων»⁴¹⁹, αποκαλύπτοντας για ακόμη μία φορά την πίστη του φιλοσόφου στο φαινόμενο της φωτισμένης δεσποτείας, κάτι που θα αναλύσουμε περαιτέρω κατά τη διάρκεια εξέτασης του έργου. Μέσω αυτής της προσήλωσης στην ανάδειξη της χρήσιμης, και σε ορισμένες περιπτώσεις αναγκαίας συμβολής των ηγεμόνων, για την διάδοση των φιλοσοφικών επιταγών «μπορεί κανείς εύκολα να εξαγάγει έναν ακέραιο κώδικα του διαφωτισμένου δεσπότη».⁴²⁰

Τα συγγραφικά χαρίσματα του Καταρτζή γίνονται φανερά σε όλα τα έργα του λογίου, καθώς ξεχωρίζουν για την ακριβολογία τους, την επιγραμματικότητα τους, την αμεσότητα και την επιστημονική τους διάσταση. Η συγγραφική τεχνική του φιλοσόφου δεν ξεχωρίζει μόνο για την ορθολογική προσέγγιση των θεμάτων, που αποσκοπούν στην ανάδειξη της αλήθειας των διαφωτιστικών επιταγών, αλλά και για την επιμελημένη εισαγωγή επιστημονικών απόψεων που ενισχύουν τον αγώνα για την πνευματική εξέλιξη του ελληνόφωνου κόσμου. Ο Καταρτζής πλέκει ένα *Εγκώμιο* με το οποίο εκθειάζει όχι μόνο την προσωπικότητα του φιλοσόφου, αλλά και την δράση του, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα και τον ανθρωπιστικό προσανατολισμό του. Επαινεί την ηθική του και του αποδίδει σχεδόν όλες τις αρετές που μπορεί να διαθέτει ένας άνθρωπος. Μέσω της ανάδειξης των χαρακτηριστικών του φιλοσόφου επιδιώκει την υπεράσπισή του από τις κατηγορίες της αθεΐας και επιχειρεί μία σύγκριση με τις αρετές του χριστιανού επιδιώκοντας να απενοχοποιήσει την έννοια της φιλοσοφίας στον ελληνόφωνο χώρο και να την καταστήσει όσο το δυνατόν περισσότερο αποδεκτή.

Το *Εγκώμιο* ξεκινά με την παράθεση μιας σειράς ερωτημάτων που σχετίζονται με τον ορισμό της φιλοσοφίας, του χριστιανισμού, της δεισιδαιμονίας και της αθεΐας. Ήδη από την αρχή του έργου ο

⁴¹⁵ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 72.

⁴¹⁶ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 207.

⁴¹⁷ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 203.

⁴¹⁸ ό.π.

⁴¹⁹ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 207.

⁴²⁰ ό.π., 223.

Καταρτζής, επιλέγει να δημιουργήσει δύο ζεύγη προκειμένου να βοηθήσει τον κοινό νου να οδηγηθεί στο συμπέρασμα, πως δεν πρέπει να αντιμετωπίζει επιφυλακτικά τη φιλοσοφία και τις επιταγές της. Ο φιλόσοφος ωστόσο, αναγνωρίζει την πνευματική σύγχυση που μπορεί να προκαλέσει η κάθε έννοια από μόνη της, πόσο μάλλον η σύνδεσή τους και μία ενδεχόμενη απόπειρα αλληλοσυμπλήρωσης της έννοιας της φιλοσοφίας με του χριστιανισμού. Δεν πρέπει να λησμονούμε πως μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, η Εκκλησία είναι «θεματοφύλακας της όλης πνευματικής καλλιέργειας σ' εκείνα τα χρόνια» και αποδεικνύεται ιδιαίτερα «κατηγορηματική στην αποδοκιμασία της του δυτικού κόσμου».⁴²¹ Επομένως, ένα τέτοιου είδους εγχείρημα θα μπορούσε να αποβεί ιδιαίτερα επικίνδυνο για τον φιλόσοφο, διότι το έργο του θα καταδικαζόταν για την διάδοση αντιλήψεων που προωθούν την «ετεροδοξία, το σχίσμα, τον αδιαφορισμό και την αθεΐα».⁴²²

Ο Φαναριώτης λόγιος, όπως θα δούμε και κατά τη διάρκεια της ανάλυσης του έργου, ενώ υποστηρίζει με σθένος την προσωπικότητα του φιλοσόφου και επαινεί τη δράση του, σε ό,τι αφορά τα θρησκευτικά ζητήματα δείχνει ένα μεγάλο σεβασμό και προχωρά στον μακαρισμό του χριστιανού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Κ. Θ. Δημαράς, «σ' αυτό το κλίμα μέσα θα καλλιεργηθεί τώρα το πνεύμα του διαφωτισμένου δεσποτισμού».⁴²³ Ο Καταρτζής επιχειρεί περίτεχνα να εισαγάγει τα δυτικά φρονήματα με ομαλό τρόπο, προκειμένου να μην προκληθούν σφοδρές αντιδράσεις τόσο από την πλευρά της Εκκλησίας, όσο και από την πλευρά της διακυβέρνησης. Επιθυμεί την σταδιακή αφομοίωσή τους, που θα επιτευχθεί μέσα από την εκπόνηση τέτοιου είδους φιλοσοφικών έργων.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, το *Εγκώμιο του φιλοσόφου* ξεκινά με την παράθεση ορισμένων ερωτημάτων, αλλά και προβληματισμών του συγγραφέα, τα οποία αναπτύσσονται με ορθολογικό τρόπο. Ο διανοητής, αμφιταλαντεύεται και δεν μπορεί να αποφασίσει αν είναι δυσκολότερο το να διακρίνει κάποιος «εκείνα που μοιάζουν και δεν είν' όμοια, ή το να συνάπτει εκείνα που συμφωνούν και δεν φαίνονται τέτοια».⁴²⁴ Για να καταστήσει πιο σαφή και συγκεκριμένη τη σκέψη του αρχίζει να θέτει τα πρώτα ερωτήματα και να δημιουργεί ζεύγη τα οποία δεν παρατίθενται με καθόλου τυχαία σειρά. Ο Καταρτζής επιλέγει να αναφερθεί πρώτα στην σύνδεση εννοιών που προκύπτουν από την κοινή κρίση, δηλαδή από τον συλλογισμό των ανθρώπων. Έτσι, αναρωτιέται «τι πράγμα περνά στον κόσμο μάλλον να 'ν' όμοιο σαν τη φιλοσοφία με την αθεΐα, ή τη χριστιανισμὸν με τη δεισιδαιμονία της»⁴²⁵, ενώ στην ουσία τους διαφέρουν πλήρως. Στη συνέχεια συνδέει τη φιλοσοφία με την ορθοδοξία, για να καταστήσει σαφές πως, η φιλοσοφία δεν βλάπτει τη θρησκεία, αλλά αντιθέτως, πορεύεται μαζί της. Στον αντίποδα ωστόσο αυτών των δύο εννοιών, θέτει την αθεΐα και τη δεισιδαιμονία, δύο έννοιες που απασχόλησαν ιδιαίτερα τον Αλέξανδρο και τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο⁴²⁶, και προβάλλει την επικινδυνότητα

⁴²¹ ό.π., 232.

⁴²² ό.π.

⁴²³ ό.π.

⁴²⁴ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 72.

⁴²⁵ ό.π.

⁴²⁶ Βλ. *Φροντίσματα του εκλαμπροτάτου αοιδίμου Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του εξ Απορρήτων, νυν πρώτον τύποις εκδοθέντα αναλώμασι του υψηλοτάτου και ευσεβεστάτου Αυθέντου και Ηγεμόνος πάσης Μολδοβλαχίας κυρίου κυρίου Αλέξανδρου Κωνσταντίνου Μουρούζη Βοεβόδα*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Ελληνική τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, 1805, 157. Στο κεφάλαιο *Περί Αθείας και Δεισιδαιμονίας*, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος αναπτύσσει την άποψή του για αυτές τις δύο έννοιες και εκφράζεται αρνητικά, καθώς τις θεωρεί ολέθριες για το πολίτευμα. Επιπλέον βλ. Νικόλαος Μαυροκορδάτος, *Φιλοθέου Πάρεργα*, νυν πρώτον τυποθέντα, εν Βιέννη της Αουστρίας, παρά τω Φράντζ Αντωνίω Σχραιμβλ, 1800, 114-119. Στα *Φιλοθέου Πάρεργα* υπάρχει εγκλιβωτισμένο ένα δοκίμιο-πραγματεία, στο οποίο ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος εκφράζει την άποψή του κατά της αθείας και της δεισιδαιμονίας και κρατά την ίδια επιφυλακτική και αρνητική στάση με αυτήν του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Για λόγους οικονομίας δεν θα επεκταθούμε περισσότερο στα έργα των Μαυρο-

της ανάπτυξής τους μέσα στα θεμέλια μιας κοινωνίας χωρίς τον έλεγχο της Εκκλησίας.

Στο σημείο αυτό, ο Φαναριώτης λόγιος ανασυνθέτει τα ζεύγη που αναφέραμε προηγουμένως και, μέσω της παράθεσης της οπτικής τόσο του χριστιανού όσο και του φιλοσόφου, επιχειρεί να εξαγάγει ένα συμπέρασμα. Ο χριστιανός λοιπόν, ατενίζει από μακριά τη φιλοσοφία και την αθεΐα, και παράλληλα στρέφεται σε αντίθετη κατεύθυνση από αυτές. Όπως έχουμε διαπιστώσει και σε προηγούμενα κεφάλαια, η προσπάθεια μιας ορθολογικής εξήγησης ορισμένων φαινομένων, που για τα δεδομένα της Εκκλησίας αποτελούσε στοιχείο θεϊκής παρέμβασης, δημιούργησε ρήξεις και έντονο κλίμα διαμάχης μεταξύ των φιλοσόφων του Διαφωτισμού και των εκπροσώπων των θρησκευτικών επιταγών. Η αμφισβήτηση των αντιλήψεων που διέδιδαν οι θρησκευτικοί άρχοντες από τους φωτισμένους διανοητές, οδήγησε τον κλήρο στην καταδίκη των φιλοσόφων⁴²⁷ και στη θεώρησή τους ως ανθρώπους βλάσφημους, που δεν αποδίδουν σεβασμό στο Ανώτερο Ον και επιλέγουν συνειδητά να το απορρίπτουν. Ο χριστιανός, επιχειρεί να συνδέσει την φιλοσοφία με την αθεΐα αποσκοπώντας στην αποστροφή του κοινού νου από τα κηρύγματά της. Οι κληρικοί, πολλές φορές προχώρησαν στην παράφραση των διδαχών του Διαφωτισμού, εντείνοντας με αυτόν τον τρόπο τις ήδη τεταμένες σχέσεις με τους λογίους των Φώτων. Ο Καταρτζής προφανώς και δεν αγνοεί αυτά τα γεγονότα. Ο φιλόσοφος οφείλει να κάνει μία νύξη σε αυτά τα μελανά σημεία της προσπάθειας για εξέλιξη και εκσυγχρονισμό, προκειμένου να δοκιμάσει να αποδείξει στη συνέχεια πως μία ενδεχόμενη συμπόρευση της ορθοδοξίας με τα διαφωτιστικά πρότυπα θα λειτουργούσε ευνοϊκά στον αγώνα για την πρόοδο της ελληνόφωνης κοινωνίας. Εξάλλου είναι γεγονός πως οι πιο ισχυρές πνευματικές προσωπικότητες του Διαφωτισμού, δεν επεδίωξαν να απορρίψουν με τις διδαχές τους τις επιταγές της θρησκείας, αλλά να δημιουργήσουν μία «νέα μορφή πίστης» και μία «νέα μορφή θρησκείας»⁴²⁸ που θα κατεχόταν πλήρως από το πνεύμα της αλήθειας, απαλλαγμένη εντελώς από τις παραποιοτικές θεωρήσεις της θρησκείας.

Αυτή η στάση προκατάληψης εντοπίζεται και από την πλευρά της φιλοσοφίας ωστόσο, καθώς «ο φιλόσοφος κοιτάζ' ομοίως το χριστιανό και το δεισιδαίμονα, και τους έχ' εξ ίσου»⁴²⁹. Στο σημείο αυτό ο Καταρτζής, εκφράζει ανοιχτά την άποψη πως οι φιλόσοφοι αντιμετωπίζουν τους χριστιανούς ως δεισιδαίμονες, διότι δεν έχουν κατορθώσει να απαλλαγούν από τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που καλλιεργεί για χρόνια στις συνειδήσεις τους η Ορθόδοξη Εκκλησία. Για μεγάλο διάστημα, κυρίως τον 17ο αιώνα, οι κληρικοί επέβαλαν τις αντιλήψεις τους στους ανθρώπους, καταπνίγοντας με αυτόν τον τρόπο την πνευματική τους ελευθερία, αφού στερούσαν από την κοινή γνώμη το δικαίωμα της πρωτοβουλίας και της έκφρασης οποιασδήποτε τοποθέτησης πάνω σε θρησκευτικά θέματα. Το ζήτημα τόσο της δεισιδαιμονίας, όσο και της αθεΐας απασχολούν ιδιαίτερα τον Καταρτζή, όπως θα δούμε και στη συνέχεια του έργου, καθώς «η δεισιδαιμονία παίρνει διάφορες και ολοένα πιο διακριτές μορφές, αλλά η εσώτατη ουσία της παραμένει πάντοτε αναλλοίωτη»⁴³⁰, γι' αυτό το λόγο ο διανοητής παρουσιάζει ως ορθότερο εγχείρημα την εξέταση όλων αυτών των εννοιών, προκειμένου να δοθεί ένας όρος για «κάθε μιανής απ' αυταίς ταις έξες, και να της διακρίνει καλά μι' απτήν άλλην».⁴³¹ Ενδιαφέρον

κορδάτων. Η αναφορά και η σύνδεση των έργων γίνεται προκειμένου να αντιληφθούμε πως τόσο η αθεΐα, όσο και η δεισιδαιμονία ταλανίζουν για αρκετά χρόνια τον λογισμό των λογίων και προσπαθούν με κάθε τρόπο να τονίσουν την επικινδυνότητά τους στον λαό.

⁴²⁷ Η συγκεκριμένη στάση της Εκκλησίας παρατηρείται να συμβαίνει εντονότερα τον 17ο αιώνα, ωστόσο κατάλοιπά της εντοπίζονται και τον 18ο αιώνα, βέβαια με μικρότερες εντάσεις. Βλ. Jonathan Israel, *Enlightenment Contested Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, ό.π., 63 κ.εξ.

⁴²⁸ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και Θρησκεία*, ό.π., 13

⁴²⁹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 72.

⁴³⁰ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και Θρησκεία*, ό.π., 71.

⁴³¹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 72.

προκαλεί η απόδοση του χαρακτηρισμού «έξες» για τις τέσσερις προαναφερθείσες έννοιες, τη φιλοσοφία, τον χριστιανισμό, την δεισιδαιμονία και την αθεΐα που παραπέμπει άμεσα στην αριστοτελική θεωρία.

Ο κορυφαίος αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος στην προσπάθειά του να ορίσει την αρετή⁴³², χρησιμοποιεί τη λέξη «έξη» προκειμένου να δηλώσει τη συνήθεια. Η ηθική συμπεριφορά ενός ανθρώπου στηρίζεται στο έθος. Ως «έθος νοείται η συνήθεια, ο εθισμός σε ένα συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς που εν πολλοίς διαμορφώνει τον ανθρώπινο χαρακτήρα».⁴³³ Θα υποστηρίζαμε πως η θεωρία του Αριστοτέλη βρίσκει σύμφωνο τον Καταρτζή, καθώς ο σύγχρονος φιλόσοφος δέχεται πως οι άνθρωποι διαθέτουν εκ φύσεως κάποιες συνήθειες και τείνουν προς αυτές όταν δεχτούν ορισμένα ερεθίσματα που θα τις καλλιεργήσουν περαιτέρω. Ωστόσο, οποιαδήποτε συνήθεια διαθέτει ο άνθρωπος, για να αποδειχθεί ωφέλιμη για τον ίδιο, πρέπει να «βρίσκεται σε συμφωνία προς τον ορθό λόγο· και ορθός είναι ο λόγος που βρίσκεται σε συμφωνία προς τη φρόνηση».⁴³⁴ Την τοποθέτηση σχετικά με την φρόνηση και το ποιος μπορεί να την κατέχει επάξια, θα φροντίσει να αναπτύξει ο λόγιος στη συνέχεια του έργου. Επομένως, θα καταλήγαμε στο συμπέρασμα πως για τον Καταρτζή η φιλοσοφία, ο χριστιανισμός, η αθεΐα και η δεισιδαιμονία αποτελούν συνήθειες των ανθρώπων, οι οποίες όταν οριστούν ορθολογικά αποκαλύπτεται και ο αληθινός τους χαρακτήρας και βοηθά τους ανθρώπους να αντιληφθούν την πραγματική τους σημασία.

Αφού λοιπόν ο Φαναριώτης λόγιος προτείνει τον ορισμό των εννοιών, αργότερα ο ίδιος τοποθετείται ανοιχτά και αντιπαραθέτει τη φιλοσοφία με την αθεΐα και τη χριστιανοσύνη με τη δεισιδαιμονία. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει πως, «η φιλοσοφία, διαφέροντας άκρως απτήν αθεΐα, είναι με τη χριστιανοσύνη ένα σχεδόν, σαν κάτι μεσότητες πού 'ν' καί τα δυό τους· κ' η δεισιδαιμονία, ώντας άλλο και άλλο απτή χριστιανοσύνη, είν' τό αυτό, πές, με την αθεΐα, σαν κάτι άκρα που ναι αμφότερα».⁴³⁵ Στην παραπάνω πρόταση ο Καταρτζής υπερασπίζεται και προστατεύει την φιλοσοφία από όλους αυτούς τους εκκλησιαστικούς κύκλους, οι οποίοι παραποιούν την αλήθεια γύρω από τα κηρύγματα της φιλοσοφίας και προβάλλουν τους εκπροσώπους της ως άθεους και επικίνδυνους «εχθρούς της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά και μία επικίνδυνη απειλή για τις ορθόδοξες πεποιθήσεις και έναν αγωγό προσβολής της “αυθεντικότητας” των παραδόσεων και των αξιών των Ορθόδοξων κοινωνιών»⁴³⁶, διότι οι ίδιοι είχαν ασπαστεί και προσπαθούσαν να διαδώσουν στον υπόδουλο ελλαδικό χώρο τα δυτικά φρονήματα. Το εγχείρημα λοιπόν μιας ενδεχόμενης ταύτισης της φιλοσοφίας με τον χριστιανισμό ανοίγει νέους δρόμους προς την προοδευτικότητα της καθ' ημάς κοινωνίας. Αρκετά ενδιαφέρουσα και προοδευτική ωστόσο, αποβαίνει η προσπάθεια του Καταρτζή να σχηματίσει έναν άξονα χρησιμοποιώντας μεθόδους της αρχαιοελληνικής διδασκαλίας. Πιο αναλυτικά, θα εξετάσουμε αυτό το σχήμα στη συνέχεια.

Για ακόμα μία φορά, γίνεται εμφανής η επίδραση της αριστοτελικής φιλοσοφίας στο έργο του Καταρτζή, καθώς γίνεται λόγος για μεσότητες. Η θεωρία της μεσότητας αναπτύχθηκε από τον αρχαίο Έλληνα φιλόσοφο προκειμένου να καταφέρει να ορίσει την αρετή, η οποία αποτελεί το τελειότερο γνώρισμα για τον άνθρωπο, καθώς μπορεί να τον οδηγήσει στην ευδαιμονία του.⁴³⁷ Το μέσον για

⁴³² Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1144b-1145a.

⁴³³ Θανάσης Μπαντές, «Ο Αριστοτέλης, οι έξεις και η αρετή ως θέμα πολιτικό» *Ο Ερασιστής*, 7 Φεβρουαρίου 2018. Ανακτήθηκε από το ηλεκτρονικό περιοδικό, χωρίς σελιδαρίθμηση.

⁴³⁴ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1144b-1145a.

⁴³⁵ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 72.

⁴³⁶ Βλ. Paschalis M. Kitromilides, *Religion and Politics in the Orthodox world*, ό.π., 12.

⁴³⁷ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1106a-1107a.

τον Αριστοτέλη καθορίζεται από τη λογική, την οποία πρεσβεύει ο φρόνιμος άνθρωπος. Η λογική αποτελεί μεσότητα δύο κακιών, που όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο αρχαίος φιλόσοφος, «η μία βρίσκεται από την πλευρά της υπερβολής και η άλλη από την πλευρά της έλλειψης».⁴³⁸ Στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου* ο Καταρτζής δημιουργεί ένα παρόμοιο σχήμα⁴³⁹, καθώς τοποθετεί τη δεισιδαιμονία στο ένα άκρο θεωρώντας την ως «υπερβολή περί τα θεία» και την αθεΐα στο άλλο άκρο, ορίζοντάς την ως «μιά έλλειψη».⁴⁴⁰ Οι έννοιες της φιλοσοφίας και της χριστιανοσύνης αποτελούν για τον φιλόσοφο μεσότητες και μπορούν να εννοηθούν ως «ένα σχεδόν». Λαμβάνοντας υπόψη το συγκεκριμένο σχήμα αντιλαμβανόμαστε την πρόθεση του Καταρτζή να καταστήσει σαφές πως, δεν είναι ορθή η πεποίθηση που θέλει τη φιλοσοφία να βρίσκεται στο άλλο άκρο με τη θρησκεία. Μέσα από την πρόταση αυτή, γίνεται αισθητή η επιθυμία του λογίου για την αρμονική συνύπαρξη της φιλοσοφίας με την χριστιανοσύνη, οι οποίες μπορούν να επιφέρουν την πολυπόθητη ευδαιμονία στους ανθρώπους, ειδικότερα αν βρεθούν οι κατάλληλοι φορείς ιδεών οι οποίοι θα φροντίσουν να καλλιεργήσουν όσο το δυνατόν ορθολογικότερα τις δύο συγκεκριμένες έξεις στον λογισμό του λαού.

Όπως είδαμε να συμβαίνει στην αρχή του έργου, ο Καταρτζής επιχειρεί έμμεσα να καταστήσει σαφές στον αναγνώστη τον σκοπό της συγγραφής του συγκεκριμένου *Εγκωμίου*, προσπαθώντας να καταρρίψει ορισμένα στερεότυπα γύρω από τη φιλοσοφία. Στην αμέσως επόμενη παράγραφο ωστόσο, δηλώνει απροκάλυπτα τον σκοπό του αναφέροντας χαρακτηριστικά πως θα επιχειρήσει να αποδώσει «τον ανήκοντα έπαινο στην υγιεινή τη φιλοσοφία, τον καθήκοντα μακαρισμό στον ορθόδοξο χριστιανό, κ' εξ εναντίας τον πρόποντα ψόγο κ' ελεεινολογία στις δύο τους παρεκτροπές».⁴⁴¹ Η επιλογή του επιθέτου «υγιεινή»⁴⁴² για τον προσδιορισμό της φιλοσοφίας αποτελεί μία λέξη κλειδί με την οποία ο Καταρτζής, εκφράζει με σαφήνεια τη διάθεσή του να εξετάσει αυτού του είδους τη φιλοσοφία. Ο λόγιος επιχειρεί να εισάγει στο έργο του την ιδεολογική προσέγγιση του διαφωτιστικού κινήματος για τη φιλοσοφία, το οποίο προβάλλει ως «κριτήριο αποτίμησης της αξίας της φιλοσοφίας», όχι μόνο την ορθολογική εξήγηση και περαιτέρω ανάπτυξη των μεταφυσικών θεωριών, αλλά κυρίως την «ηθικοπρακτική της γονιμότητα» και την «ωφελιμότητά της για συγκεκριμένους ανθρώπους ριζωμένους μέσα στον αισθητό κόσμο».⁴⁴³ Η υγιεινή φιλοσοφία είναι απαλλαγμένη από προπαγανδιστικές θεωρίες και επιδιώκει την «αυτονομία της από τη θεολογία», αλλά παράλληλα αναγνωρίζει και τα θρησκευτικά κηρύγματα. Ο Καταρτζής προσπαθεί να παρουσιάσει τη φιλοσοφία ως μία έννοια η οποία έχει ως βασικό της μέλημα την φροντίδα της κοινωνίας, καθώς έχει «την πρόθεση να στηλιτεύσει αδικίες και ανισότητες, να φρονηματίσει και να μεταρρυθμίσει».⁴⁴⁴ Θέλει να καταστήσει σαφές πως η φιλοσοφία λειτουργεί ως μία «στάση εγκοσμιοκρατική, χειραφετητική και κριτική»⁴⁴⁵, που σκοπός της είναι να βοηθήσει τους ανθρώπους να οδηγηθούν με ταχύτερους ρυθμούς προς την πνευματική εξέλιξη.

⁴³⁸ ό.π.

⁴³⁹ Ο Παναγιώτης Κονδύλης παρατηρεί πως ο Καταρτζής κάνει χρήση του σχήματος αυτού και σε ένα ακόμα έργο του, πιο συγκεκριμένα στα *Δοκίμια*, καθώς αναφέρει την αθεΐα και τη δεισιδαιμονία ως άκρα, αλλά και την («αληθινή») φιλοσοφία με την («αληθινή») χριστιανοσύνη ως μεσότητες. Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 26.

⁴⁴⁰ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 72.

⁴⁴¹ ό.π.

⁴⁴² Ο φιλόσοφος αναφέρεται στην «υγιεινή φιλοσοφία» και στο έργο του *Γνώθι σαυτόν*, με σκοπό να φέρει σε συμφωνία τον Λόγο με την ορθοδοξία, τη φιλοσοφία και διάφορα άλλα καθήκοντα που ο άνθρωπος οφείλει να ασκήσει σε ό,τι αφορά την πολιτεία και τον οίκο του. Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 127.

⁴⁴³ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 18.

⁴⁴⁴ ό.π.

⁴⁴⁵ ό.π.

Είναι ευρέως αποδεκτό πως ήδη από τον προηγούμενο αιώνα η έννοια της φιλοσοφίας έχει γνωρίσει ευρεία αποδοχή, κυρίως από τους Γάλλους λογίους και η περίοδος του 17ου αιώνα είχε χαρακτηριστεί ως «ο κατ'έξοχόν αιώνας της φιλοσοφίας»⁴⁴⁶, διότι ανακαλύπτονται και εφαρμόζονται νέες μέθοδοι του φιλοσοφείν.⁴⁴⁷ Πέρα από τα ευεργετικά αποτελέσματα που προκύπτουν από τη θεμελίωση νέων νόμων που οδηγούν στην έναρξη μιας νέας εποχής, σημειώνονται έριδες ανάμεσα σε θεσμούς, αλλά και μία διάθεση παραποίησης του όρου. Οι άνθρωποι που αντιλήφθηκαν έγκαιρα την αρχή της πνευματικής ανάπτυξης έσπευσαν να θεμελιώσουν νέες ιδέες, οι οποίες έριξαν φως στις σκοτεινές αντιλήψεις του παρελθόντος, παράλληλα όμως προκάλεσαν και έναν έντονο αναβρασμό. Όπως αναφέραμε και σε προηγούμενα κεφάλαια, ο όρος της φιλοσοφίας «παρουσιάζει σημασιολογικά προβλήματα»⁴⁴⁸, καθώς ο καθένας που αναφέρεται σε αυτή «την φορτίζει με ό,τι κρίνει σκόπιμο».⁴⁴⁹ Ο Παναγιώτης Κονδύλης παρατηρεί και επισημαίνει πως ο φιλόσοφος κάνει χρήση του επιθέτου «υγιεινή» και σε άλλο έργο του⁴⁵⁰, προκειμένου να παρουσιάσει την έννοια «όχι ως θεωρία με την αρχαία έννοια και με μεταφυσικούς στόχους, παρά ως συγκεκριμένη ηθικοπρακτική διδασκαλία και στάση ζωής».⁴⁵¹

Στο σημείο αυτό μία σύγκριση με το έργο του Χριστόδουλου Παμπλέκη, σε ό,τι αφορά την θεωρία της «υγιεινής» και της «αληθινής» φιλοσοφίας, είναι αναπόφευκτη. Ο Παμπλέκης στο *Περί φιλοσόφου* επιχειρηματολογεί υπέρ της «αληθινής» φιλοσοφίας, προκειμένου να την ξεχωρίσει από τα κηρύγματα των «ψευδοφιλοσοφούντων», αλλά και όσων επιχειρούσαν να φορτίσουν αρνητικά τη σημασία της φιλοσοφίας. Ο Καταρτζής προβαίνει στο ίδιο εγχείρημα, δοκιμάζοντας όμως να δημιουργήσει μία σχέση αλληλοσυμπλήρωσης με τη θρησκεία, με σκοπό την ορθολογικότερη προσέγγιση των χριστιανικών διδαγμάτων που θα επιφέρει τον εκσυγχρονισμό της θρησκείας και θα την καταστήσει πιο δεκτική στις διαφωτιστικές αντιλήψεις. Παρατηρούμε λοιπόν πως και οι δύο λόγιοι τάσσονται υπέρ της υγιεινής φιλοσοφίας και σπεύδουν να την υπερασπιστούν και να την αποχρωματίσουν από άλλους χαρακτηρισμούς, προκειμένου να καταφέρουν να θέσουν τα κατάλληλα θεμέλια για την πνευματική εξέλιξη της υπόδουλης ελληνικής κοινωνίας.

Ο Καταρτζής έχει διαμορφώσει μία έντονα ευνοϊκή διάθεση απέναντι τόσο στη φιλοσοφία, όσο και στον χριστιανισμό, με σκοπό να βοηθήσει τους ανθρώπους «ν' αποφεύγουν με την ολόκληρη τα δύο φοβερά θηρία, τη Σκύλλα και Χάρυβδι, τη δεισιδαιμονία δηλ. και την αθεΐα».⁴⁵² Αφού λοιπόν καταφέρει να καταστήσει σαφή την ουσία αυτών των δύο εννοιών που παρεκκλίνουν από τα φρονήματα που προβάλλουν τον ορθό τρόπο σκέψης, θα προτείνει θεωρίες που θα επηρεάσουν τον λογισμό των ανθρώπων και θα γίνουν «ορθόδοξοι λόγω και έργω» και επιπλέον θα καμαρώνουν για τη φιλοσοφία. Αυτή η προσπάθεια βέβαια, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος ο λόγιος, θα αποτελέσει έναν «αγώνα» κάτι που φανερώνει την επίπονη, οργανωμένη, αλλά και συστηματική σκέψη του για την επίτευξη του σκοπού του.

Αυτός ο αγώνας λοιπόν, θα ξεκινήσει με την εξέταση των δύο συζυγιών που διαχωρίζουν «τον

⁴⁴⁶ Βλ. Ernst Cassirer, *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*, ό.π., 8.

⁴⁴⁷ ό.π., 9.

⁴⁴⁸ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 76.

⁴⁴⁹ ό.π.

⁴⁵⁰ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, 1974, 74.

⁴⁵¹ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 25.

⁴⁵² Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 72.

φρόνιμο» και «τον άφρονα».⁴⁵³ Ο Καταρτζής παραθέτει τα γνωρίσματα του «εμφρονα», ο οποίος είναι σε θέση να συλλάβει «καθαρές ιδέες»⁴⁵⁴, να τις «κρίνει ορθά» προκειμένου να «συνάγει αληθινές προτάσεις» που θα αποτελέσουν «τις αρχές του».⁴⁵⁵ Συνδυετικό κρίκο με το *Εγκώμιο του φιλοσόφου* θα αποτελέσει για ακόμη μία φορά το έργο του Αριστοτέλη και η θεωρία του για τον ειδήμονα, ο οποίος «αποφεύγει την υπερβολή ή την έλλειψη και ψάχνει να βρεί το μέσον».⁴⁵⁶ Αποτελεί επομένως γνώρισμα του σώφρονα ανθρώπου η λογική που σε συνδυασμό με τον ορθό λόγο θα οξύνει την κριτική του ικανότητα και θα οδηγηθεί στην εξαγωγή ορθών συμπερασμάτων που δεν θα θολώνουν την κρίση του και θα βρίσκεται σε θέση να διακρίνει την αλήθεια. Τη συγκεκριμένη ικανότητα, τη διαθέτει σύμφωνα με το λόγοιο ο φιλόσοφος και ο χριστιανός, καθώς θέτουν σε προτεραιότητα το λόγο και προσπαθούν οι πράξεις που θα ακολουθήσουν να αποτελούν αρχές του.⁴⁵⁷ Απεναντίας «ο άνους, παίρνοντας συγκεχυμένες ιδέες και συνάπτωντάς τες κακά, επιφέρει στραβές προτάσεις και τις κάμνει αρχές τους».⁴⁵⁸ Ο άνθρωπος που δεν διαθέτει τη φρόνηση, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, συγχέει την αλήθεια με το ψέμα χωρίς να επεξεργάζεται τα ερεθίσματα που δέχεται, με αποτέλεσμα να παρασύρεται και να υιοθετεί αβάσιμες θεωρίες. Από αυτό το γνώρισμα, ο Καταρτζής, διακρίνει πως «πάσχει και ο άθεος και ο δεισιδαίμων». Όλη η δομή του έργου έχει σχεδιαστεί με τέτοιο τρόπο ώστε, από τη μία να αναπτύσσονται οι διαφωτιστικές αρχές σε συνδυασμό με τη θρησκεία και από την άλλη, ο φιλόσοφος να κατηγορεί όσους θεσμούς ταλανίζουν την κριτική ικανότητα του λαού.

Ο Φαναριώτης λόγιος, θα επιχειρήσει να προσεγγίσει μεμονωμένα τα χαρακτηριστικά που διαθέτει ο φιλόσοφος, ο χριστιανός, ο άθεος και ο δεισιδαίμονας, με σκοπό να βοηθήσει το αναγνωστικό κοινό του να οδηγηθεί σε ένα πόρισμα, προκειμένου να καταφέρει να αναδείξει τις αρετές των δύο πρώτων εννοιών και να αποδώσει τον πρόποντα ψόγο στις άλλες δύο έννοιες. Τα πρώτα γνωρίσματα που θα πραγματευτεί ο Καταρτζής, αποτελούν αυτά του φιλοσόφου. Σύμφωνα με τον λόγοιο, «ο φιλόσοφος, λοιπόν, πέρνει [sic], ναι, απτής αισθήσεις τις ιδέες του· δε στέκεται όμως μόνη σ' αυτές, αλλά δέχεται και ιδέες απτά νοήματα τα δικά του».⁴⁵⁹ Θα ισχυριζόμασταν πως στο σημείο αυτό ο Καταρτζής, συνδυάζει την εμπειριστική θεωρία με την ορθολογική, διότι κάνει λόγο για την δυνατότητα του φιλοσόφου

⁴⁵³ ό.π., 73. Στο σημείο αυτό σκόπιμο θα ήταν να επισημάνουμε πως και ο Παμπλέκης κάνει χρήση της λέξης «άφρων» στο έργο του *Απάντησις Ανωνύμου προς τους αυτού άφρονας κατηγορούς επονομασθείσα Περί Θεοκρατίας*, χρησιμοποιώντας την με την ίδια σημασιολογική φόρτιση όπως ο Καταρτζής.

⁴⁵⁴ Σε ό,τι αφορά τις καθαρές ιδέες θα μπορούσαμε να προβούμε σε μία σύνδεση με την πλατωνική θεωρία περί των ιδεών. Σύμφωνα με τον αρχαίο Έλληνα φιλόσοφο, υπάρχουν ορισμένες καθαρές ουσίες, τις οποίες ο ίδιος χαρακτηρίζει ως ιδέες, οι οποίες μπορούν να ορίσουν με μεγάλη ακρίβεια μία έννοια. Οι ιδέες αυτές είναι αμετάβλητες, αιώνιες, άφθαρτες και ανεξάρτητες από τον αισθητό κόσμο. Λαμβάνοντας υπόψη τον δυϊσμό του Πλάτωνα, αντιλαμβανόμαστε πως ο νοητός κόσμος των ιδεών αντιπροσωπεύει την αλήθεια και πως ο γήινος κόσμος, εξαιτίας των αισθήσεων, λειτουργεί περισσότερο εμπειρικά. Στην ψυχή του ανθρώπου επομένως, υπάρχουν αυτές οι καθαρές ιδέες και οι αλήθειες, τις οποίες έχει τη δυνατότητα να ανακαλέσει από τη μνήμη του μέσα από τη μάθηση. Για λόγους οικονομίας ωστόσο, δεν θα επεκταθούμε περαιτέρω στην πλατωνική θεωρία περί των ιδεών. Παρατηρούμε ωστόσο πως εκτός από τις πλατωνικές καταβολές ο Καταρτζής φαίνεται να ασπάζεται και τα ευρωπαϊκά πρότυπα και να απορρίπτει τη θεωρία του εμπειρισμού δίνοντας περισσότερη βαρύτητα στην ορθολογική προσέγγιση των θεμάτων. Βλ. Πλάτων, *Φαίδων*, 78d-79a, Πλάτων, *Φαίδων*, 99d-e, Πλάτων, *Πολιτεία*, 596a. Επιπλέον σχετικά με την πλατωνική αντίληψη για τον νοητό κόσμο των ιδεών βλ. Βασίλης Κάλφας, Γιώργος Ζωγραφίδης, *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι*, Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη, 2011, το κεφάλαιο σχετικά με την θεωρία των ιδεών.

⁴⁵⁵ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 73.

⁴⁵⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1106a14-1107a6.

⁴⁵⁷ Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο πως σε ό,τι αφορά την παιδαγωγική αρετή, ο Καταρτζής δίνει προτεραιότητα στην πράξη και πιο συγκεκριμένα αναφέρει πως, «επειδή και οι αρετές είν' έξες προαιρετικές μετά λόγου, να γίνεται προσοχή στο να τες συνηθίζουν προηγουμένως τα παιδιά, κ' έπειτα να μαθαίνουν το λόγο τους· και να μη γίνεται το ενάντιο, δηλαδή να περνά ο περισσότερος καιρός στο λόγο της έξις, και όχι στο να συνηθίζουμε το σκοπούμενο». Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 27.

⁴⁵⁸ ό.π.

⁴⁵⁹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 73.

να συλλαμβάνει ιδέες μέσω των αισθήσεων, αλλά παράλληλα επισημαίνει πως δεν περιορίζεται μόνο σε αυτές και προχωρά στην υιοθέτηση νέων ιδεών που προκύπτουν από την λογική του εξέταση. Να σημειωθεί πως το εγχείρημα της υπέρβασης των αντιθετικών θεωριών, του εμπειρισμού και του ορθολογισμού επιχείρησε ο Kant, ο οποίος δημιούργησε τη μέση οδό μεταξύ των δύο φιλοσοφικών ρευμάτων.⁴⁶⁰ Η εμπειρία μπορεί να αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την γνώση αλλά δεν αρκεί, διότι χρειάζεται η συνδρομή του λόγου για να καταφέρει να οργανωθεί μία θεμελιωμένη σκέψη. Ο φιλόσοφος επομένως λειτουργεί τόσο με αντικειμενικά, όσο και με υποκειμενικά κριτήρια. Αν αντλεί τις ιδέες του από τις αισθήσεις, τότε δεν θα πρέπει να επαναπαύεται μόνο σε αυτές, διότι ενδέχεται να οδηγηθεί σε πλάνη που θα τον παρασύρουν μακριά από τη γνώση της αλήθειας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η σύνδεση αυτή της προσέγγισης με την αμέσως επόμενη πρόταση. Ο Καταρτζής αναφέρει πως ο φιλόσοφος, οφείλει να προσεγγίζει τις ιδέες με τις αισθήσεις του, αλλά και με την νόησή του, «όθεν φρονεί περί θεού και ψυχής, σαν το Σωκράτη, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τον Καρτέσιο».⁴⁶¹ Χωρίς να θέλει να μειώσει την αξία των αισθήσεων, ο φιλόσοφος θεωρεί πως προκειμένου να υπάρξει μία πληρέστερη αλήθεια, ο άνθρωπος οφείλει να δέχεται και τις ιδέες του νου. Ο συνδυασμός του εμπειρισμού με τις θεωρίες των ιδεών φανερώνουν, για ακόμη μία φορά, την μετριοπαθή στάση του Καταρτζή, καθώς δεν φαίνεται να θεμελιώνει καμία νέα προσέγγιση γύρω από το ορθολογικό πνεύμα, παρά αρκείται στο να εντάξει και τις δύο θεωρίες στο έργο του χωρίς να αναπτύσσει κάποια ανατρεπτική τοποθέτηση. Σχετικά με την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής, που αποτελούν ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα σε ό,τι αφορά την προσέγγισή τους από τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού, ο Καταρτζής παραθέτει ως παράδειγμα τους συγκεκριμένους φιλοσόφους οι οποίοι ουδέποτε απέρριψαν την ύπαρξη του Ανώτατου Όντος, αλλά την παρουσίασαν με ορθολογικότερα τεκμήρια. Η σύνδεση των μεγάλων πνευμάτων της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας με αυτήν του Γάλλου φιλοσόφου κεντρίζει το ενδιαφέρον του αναγνώστη, διότι αποδεικνύεται για ακόμη μία φορά η σύνδεση των θεωριών που εφάρμοσε η αρχαιοελληνική φιλοσοφία με τις διαφωτιστικές αρχές, στις οποίες φυσικά δόθηκε μία περισσότερο εκσυγχρονιστική χροιά. Όπως επισημαίνει ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης παραθέτοντας την κρίση του Μοισιόδακα, «τα φώτα της Ευρώπης αποτελούσαν επαρκή προϋπόθεση αναβίωσης της αρχαίας λάμψης της Ελλάδας».⁴⁶²

Σκόπιμο θα απέβαινε να αναφερθούμε σε αυτές τις τέσσερις προσωπικότητες, δηλαδή στον Σωκράτη, στον Πλάτωνα, στον Αριστοτέλη και στον Καρτέσιο, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο αντιλήφθηκαν την θεϊκή ύπαρξη. Οι περισσότεροι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι αρνήθηκαν την ειδωλολατρία και επιχείρησαν να αναδείξουν την ύπαρξη ενός Θεού, καταρρίπτοντας την πολυθεϊά. Έτσι, συγκεκριμένα για τον Σωκράτη έχει υποστηριχθεί πως, «η πρώιμη Χριστιανική θεολογία επηρεάστηκε πολύ» από αυτόν, ενώ ο Πλάτωνας «θεωρείται πως είχε με κάποιο τρόπο αντιληφθεί την αλήθεια του Χριστιανισμού λαμβάνοντας έμπνευση από το θεό».⁴⁶³ Δεν αποτελούν λίγες οι περιπτώσεις όπου ο Πλάτωνας στα έργα του κάνει λόγο για τις ιδιότητες του Θεού⁴⁶⁴ και αποδέχεται το πόσο πεπερασμένη είναι η ανθρώπινη φύση μπροστά στο ανώτατο Ον. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του Αριστοτέλη, ο οποίος διαβλέπει μία σκοπιμότητα σε ό,τι συμβαίνει στη φύση, αλλά και στη

⁴⁶⁰ Βλ. Immanuel Kant, *Κριτική του καθαρού λόγου*, εισ.-μτφρ.-σχ. Αναστάσιος Γιανναράς, Παπαζήση, τόμ. Α', Αθήνα 1977, 51 κ.εξ.

⁴⁶¹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 73.

⁴⁶² Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 231.

⁴⁶³ Βλ. Κωνσταντίνος Σαπαρδάνης, «Σωκράτης και Ιησούς - Ένας παρεξηγημένος συσχετισμός», *Ο Ερανιστής*, 21 Οκτωβρίου 2015. Ανακτήθηκε από το ηλεκτρονικό περιοδικό, χωρίς σελιδαρίθμηση.

⁴⁶⁴ Βλ. Πλάτων, *Φαίδρος*, 246e, Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους*, 23a κ.α. Επιπλέον βλ. Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα*, Νόηση, 2002.

θεική ύπαρξη και καταλήγει στο συμπέρασμα πως, «ο Θεός και η φύσις ουδέν μάτην ποιούσιν».⁴⁶⁵ Η παράθεση του ονόματος του Καρτέσιου και η σύνδεση των αντιλήψεών του, σε ό,τι αφορά την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής, με τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους φυσικά και δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός. Στο έργο του γάλλου φιλοσόφου, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*⁴⁶⁶, ο Γάλλος διανοητής φαίνεται πως, σχετικά με την θεωρία της διάκρισης μεταξύ του νου - ψυχής και σώματος, καθώς και τα επιχειρήματα περί της ύπαρξης της θεικής οντότητας, έχει επηρεαστεί από την πλατωνική και την αριστοτελική θεωρία. Συνοψίζοντας, θα υποστηρίξαμε πως ο Καταρτζής προσπαθεί για ακόμα μια φορά να καταστήσει την φιλοσοφία στη συνείδηση των ανθρώπων ως μία ακίνδυνη έννοια, την οποία είχαν αναπτύξει οι αρχαίοι πρόγονοί τους και χάρη σε αυτήν κατάφερε να διακριθεί και να αναδειχθεί η πολιτισμική κληρονομιά των αρχαίων Ελλήνων.⁴⁶⁷ Από την άλλη, η αναφορά στον Γάλλο διαφωτιστή γίνεται με σκοπό την σύνδεση με το διαφωτιστικό πνεύμα που σε πολλές περιπτώσεις υιοθετεί ιδέες των αρχαίων θεωριών δημιουργώντας νέες αντιλήψεις και μία περισσότερο εκσυγχρονισμένη θεώρηση της φιλοσοφίας. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, κύριο μέλημα αποτελεί η κατάρριψη της άποψης περί αθεΐας των φιλοσόφων, που στην ουσία το γεγονός αυτό φανερώνει και μία μετριοπάθεια σε ό,τι αφορά τις χριστιανικές αντιλήψεις.

Είδαμε προηγουμένως πως ο φιλόσοφος αποδυναμώνει την εγκυρότητα των αισθήσεων, σε ό,τι σχετίζεται με την πρόσβαση στην αληθινή έννοια των πραγμάτων και προβάλλει την παράλληλη δράση με τις ενέργειες του νου ως την ιδανικότερη πράξη για την εξαγωγή ορθών ιδεών. Στη συνέχεια προσθέτει ακόμα μία ενέργεια, αυτή της ψυχής «που βλέπει κ' αισθάνεται εις αυτήνα, συνάγει την ύπαρξή της».⁴⁶⁸ Η ψυχή, σύμφωνα με τον Καταρτζή, έχει την ικανότητα να βλέπει και να αισθάνεται, «με το αισθάνεται η ψυχή έρχεται σε επικοινωνία με τον εξωτερικό κόσμο»⁴⁶⁹, δέχεται τα ερεθίσματά του και σε συνδυασμό με το έργο του νου ο άνθρωπος καταφέρνει να αγγίξει την έννοια του τέλει οντος. Ειδικότερα ο Φαναριώτης λόγιος, φανερά επηρεασμένος από την πλατωνική θεωρία περί της ψυχής⁴⁷⁰, υποστηρίζει πως ο φιλόσοφος διαθέτει μέσα στην ψυχή του γνώσεις που τον βοηθούν να καταλήγει σε συμπεράσματα. Σε ό,τι αφορά αυτές τις γνώσεις, ο φιλόσοφος «πείθεται σ' αυτά» διότι διακρίνει την ευκρίνειά τους και επιπλέον, «βλέπει πως δεν επιφέρουν καμία αντίφαση».

Κατά τη διάρκεια αναζήτησης της γνώσης ο φιλόσοφος θα έρθει σε επαφή με πληροφορίες, οι οποίες ενδέχεται να τον αποσπάσουν από τον σκοπό του. Ο Καταρτζής επισημαίνει πως ο φιλόσοφος δεν ματαιοπονεί και επιπλέον, «δε θέλει να χει σοφία του μόνε την απεραντολογία τη σχολαστική». Στο σημείο αυτό ο Παναγιώτης Κονδύλης επισημαίνει πως ο φιλόσοφος, «αντιπαραθέτει στην “απεραντολογία τη σχολαστική” το σωκρατικό ιδεώδες της αυτογνωσίας και της ηθικής αυτοβελτίωσης»⁴⁷¹, καθώς αναφέρει χαρακτηριστικά πως, «όλ' η τρυφή τ' όμως, σαν το Σωκράτ', είναι να περμαζώνει τη φιλοσοφία στον εαυτό του, και να δίδεται ηθικά, όχι μόνε κατά τη θεωρία τους, αλλά το καθ' αυτό εις την πράξη τους».⁴⁷² Ο μελετητής αντιλαμβάνεται πως ο Καταρτζής επιθυμεί την «κάθαρση της φιλοσοφίας» από τον σχολαστικισμό, διότι θεωρεί πως έτσι, εξαιτίας του ηθικοπρακτικού της προσανατολισμού «θα προλείαινε τον δρόμο της συνύπαρξής της με μία θρησκεία εξίσου ηθικοπρακτικά

⁴⁶⁵ Βλ. Αριστοτέλης, *Περί Ουρανού*, Α, 4.

⁴⁶⁶ Βλ. René Descartes, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μεταφρ.-επιμ. Ευάγγελος Βανταράκης, Εκκρεμες, 2009. Ειδικότερα στον πέμπτο Στοχασμό του, ο Descartes παραθέτει την οντολογική του θεώρηση για την ύπαρξη του Θεού.

⁴⁶⁷ Σχετικά με την αποδοχή της πίστης στον Θεό από τους αρχαίους Έλληνες βλ. Κωνσταντίνος Σπετσιέρης, «Εικόνες Ελλήνων φιλοσόφων εις Εκκλησία», *Επιστημονική επιτηρίς της φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. 14, 386-458.

⁴⁶⁸ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 73.

⁴⁶⁹ Βλ. Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, ό.π., 107.

⁴⁷⁰ ό.π., 105-110.

⁴⁷¹ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 25.

⁴⁷² Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 73.

προσανατολισμένη και απαλλαγμένη τόσο από τη δική της “σχολαστική” (= δογματική θεολογία) όσο και από την κάθε μορφή “δαισιδαμονία”». ⁴⁷³

Σκόπιμος θα απέβαινε ο σχολιασμός της υιοθέτησης του σωκρατικού τρόπου σκέψης και από τον Δημήτριο Καταρτζή. Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε πως ο Χριστόδουλος Παμπλέκης, ασπάζεται εξίσου τη θεωρία της σωκρατικής αυτογνωσίας προκειμένου να αναδείξει τα γνωρίσματα του πραγματικού φιλοσόφου, ξεχωρίζοντάς τον από τους «ψευδοφιλοσοφούντες». Προτρέποντας τους ανθρώπους να γνωρίσουν τον αληθινό εαυτό τους συστηματικά, θα τους καταστήσει ικανούς να ανακαλύψουν της ουσία της ανθρώπινης φύσης. Στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου* ο λόγιος εκφράζει την αντίληψή του βάση της οποίας, όταν ο άνθρωπος καταφέρει να κατακτήσει τη γνώση του αληθινού του εαυτού, μόνο τότε θα μπορέσει να αφομοιώσει ηθικές θεωρίες και να προβεί σε ηθικές πράξεις. Η σωκρατική θεωρία μαρτυρά τον ανθρωποκεντρικό στοχασμό του φιλοσόφου, κάτι που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής των Φώτων. Για τους φιλοσόφους, ο άνθρωπος οφείλει να μην απομονώνεται αναζητώντας την αλήθεια μέσω μιας προσωπικής ενδοσκόπησης, αλλά μέσω της διαλεκτικής σχέσης με άλλους ανθρώπους που θα τον βοηθήσουν να αναγνωρίσει ακόμα περισσότερα ουσιαστικά στοιχεία για την προσωπικότητά του. Ο φιλόσοφος επομένως, έχει τη δυνατότητα, αφού έρθει σε επαφή με άλλους ανθρώπους, να ξεκινήσει να στοχάζεται για την ποιότητα των πράξεών του που θα τον καταστήσουν ικανό να κατακτήσει την ευδαιμονία του.

Ο φιλόσοφος λοιπόν, αφού έχει εξοικειωθεί και έχει συνειδητοποιήσει τις ανάγκες του, σε ό,τι αφορά τις πράξεις του, «πράττει το καλό, γιατί είναι καλό· κ' εκκλίνει από κακό, γιατί είν' τέτοιο». ⁴⁷⁴ Ο Καταρτζής προσθέτει ένα ακόμα χαρακτηριστικό στον φιλόσοφο, αυτό της αντικειμενικότητας, διότι καταφέρνει να αναγνωρίσει το αντικειμενικά ορθό και να το πρεσβεύσει. Επιπλέον αναγνωρίζει στο φιλόσοφο τη χαρά του να «να βρίσκει την αλήθεια που ν' μέσ' στα όντα, και να μην μπερδεύεται με το ψεύδος». Όπως έχουμε αναφέρει ήδη σε προηγούμενα κεφάλαια, η κήρυξη και η εδραίωση της αλήθειας αποτελούσε βασικό μέλημα των εκπροσώπων του Διαφωτισμού. Προκειμένου να καταφέρουν να οδηγήσουν τους ανθρώπους στην αυτονομία τους, οι φιλόσοφοι του πνευματικού κινήματος ένιωσαν την ανάγκη μιας διάκρισης «ανάμεσα σε δύο τύπους δράσης, επομένως και λόγου : ο ένας έχει σκοπό να προαγάγει το καλό· ο άλλος επιδιώκει να εδραιώσει το αληθινό». ⁴⁷⁵ Αν και ο Tzvetan Todorov επισημαίνει πως ο κύριος λόγος για τον οποίο οι διαφωτιστές έσπευσαν να «αποσπάσουν τη γνώση του ανθρώπου και του κόσμου», ήταν ο περιορισμός της επιρροής της θρησκείας, παρατηρούμε πως οι φιλόσοφοι γενικότερα επιθυμούσαν την αυτονομία της σκέψης των ανθρώπων και επεδίωκαν να οξύνουν την κριτική τους ικανότητα, με σκοπό να μπορούν να ελέγχουν μόνοι τους τις πληροφορίες που δέχονται. ⁴⁷⁶ Αυτός ο τρόπος σκέψης παρατηρείται κυρίως στους δυτικούς φιλοσόφους, οι οποίοι υπήρξαν κάθετα αντίθετοι με την σύνδεση της θρησκείας με τη φιλοσοφία. Ο Καταρτζής στο σημείο αυτό δεν φαίνεται να ασπάζεται τις ζυμώσεις των διαφωτιστών και επιχειρεί να ενώσει τις επιταγές του χριστιανισμού με της φιλοσοφίας.

Στη συνέχεια ο Καταρτζής ορίζει ως «απόλαυση» το γεγονός πως ο φιλόσοφος «ακολουθά προαιρετικώς το ότε και η και ως δει στα πάθη του, στις πράξεις του, και στα λόγια του». ⁴⁷⁷ Στο σημείο αυτό λανθάνει η θεωρία της κατά προαίρεσης της κατεύθυνσης των παθών, «ο καθορισμός του ότε, του

⁴⁷³ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 25-26.

⁴⁷⁴ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 73.

⁴⁷⁵ Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 77.

⁴⁷⁶ Στα ίδια χρόνια κυκλοφορίας του *Εγκωμίου του φιλοσόφου*, ο Condorcet δημοσιεύει το βιβλίο του με τίτλο *Vie de Turgot*, στο οποίο επισημαίνει πως : «Η μοναδική πηγή της δημόσιας ευτυχίας είναι να γνωρίζουμε την αλήθεια, ώστε να εναρμονίσουμε την τάξη της κοινωνίας με την αλήθεια». Βλ. Τσβετάν Τόντοροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 84.

⁴⁷⁷ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 73.

η και του ως δεί της ενεργοποίησής τους από μέρους του κυρίαρχου λογικού».⁴⁷⁸ Ο φιλόσοφος επομένως σταθμίζει τις πράξεις του προτού προβεί σε αυτές. Αξιολογεί τις αποφάσεις του πριν τις ακολουθήσει και δεν επηρεάζεται από τα πάθη του. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για «έλλογη και πεφωτισμένη φιλαυτία».⁴⁷⁹ Με λίγα λόγια ο φιλόσοφος ικανοποιεί τις προσωπικές του ανάγκες, χωρίς να δείχνει αδιαφορία για τις ανάγκες των συνανθρώπων του. Ο D'Alembert ορίζει την πεφωτισμένη φιλαυτία ως εξής: «η πεφωτισμένη αγάπη του εαυτού μας είναι αρχή κάθε ηθικής θυσίας».⁴⁸⁰ Προκειμένου η φιλαυτία να μην φορτιστεί αρνητικά σημασιολογικά, η δύναμη του λόγου θα πρέπει να την καθοδηγεί και να την χαλιναγωγεί.⁴⁸¹ Φυσικά, η «πεπαιδευμένη συνείδησι του αδέκαστου εταστή» ενισχύουν την επίτευξη του στόχου του φιλοσόφου να διαχωρίζει το ενάρετο από το επαίσχυντο. Το γεγονός πως ο φιλόσοφος έχει λάβει την πρέπουσα μόρφωση, για τον Καταρτζή έχει διττά αποτελέσματα. Η επιλογή του κάθε ανθρώπου να ασπαστεί τη φιλοσοφία ενδέχεται να αποτελέσει τον «αθλοθέτη του που τον στεφανώνει στα καλά έργα», αλλά και τον «δήμιο που τον βασανίζει στα φαύλα».⁴⁸² Στην συγκεκριμένη πρόταση ο Κ.Θ. Δημαράς εντοπίζει ένα παράδειγμα της ρητορικής τέχνης του Καταρτζή που αποδεικνύει το πόσο «προσεκτικός μελετητής των παλαιών σοφιστών και ρητοδιδασκάλων»⁴⁸³, υπήρξε ο Φαναριώτης λόγιος.

Ο Καταρτζής επαναφέρει το ζήτημα της αλήθειας, προσδίδοντάς της αυτή τη φορά μία ηθική διάσταση. Η αναζήτηση της αλήθειας σχετίζεται με τον ηθικό προβληματισμό του φιλοσόφου. Ο φιλόσοφος με βάση την ηθική συνείδηση που διαθέτει και σε συνδυασμό με τον λόγο, θα επιχειρήσει να επιδοκιμάσει όποια πράξη θεωρήσει πως δεν πρεσβεύει το ορθό. Κατέχει μέσα του αλήθειες και αρετές, «που τα ενάντιά τους, το ψεύδος και την κακία, θαρρείς πως να μην τα ξέρη».⁴⁸⁴ Στη συνέχεια ο Καταρτζής παραθέτει την άποψη πως ο φιλόσοφος, «έχει μ' ενθουσιασμό της τελειότητας του Θεού, όσο είναι δυνατό εις τον άνθρωπο, για υπογραμμό του και για τύπο του». Μέσω αυτής της τοποθέτησης ο Καταρτζής απορρίπτει για ακόμη μία φορά την κατηγορία περί της αθεΐας των φιλοσόφων, καθώς επιβεβαιώνει πως οι φιλόσοφοι πιστεύουν σε ένα Ανώτερο Ον, και μάλιστα το δέχονται με ενθουσιασμό. Κλείνοντας την παράγραφο που αφορά τα χαρίσματα του φιλοσόφου, ο Φαναριώτης λόγιος αναγνωρίζει το ότι ο φιλόσοφος είναι φιλομαθής και θέλει να κατακτά τις γνώσεις του με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, ότι είναι άμεμπτος και πως επιχειρεί «να ευεργετάη άλλους με ό,τι τρόπο μπορεί».⁴⁸⁵

Ο Καταρτζής, αφού έχει τονίσει το ανθρωποκεντρικό ενδιαφέρον του φιλοσόφου, προχωρά στην ανάλυση των γνωρισμάτων του ορθόδοξου. Ο ορθόδοξος λοιπόν αποκτά τις αρχές του «κατ' αποκάλυψιν, απτήν αυθεντία των Θείων Γραφών, απτά βιβλία του τα πατερικά, κ' επομένως από το έμφυτο του το φως». Στο σημείο αυτό ο λόγιος, προβαίνει σε μία εξαιρετικά βαρύνουσα σημασίας τοποθέτηση και υποστηρίζει πως ο ορθόδοξος, διαθέτει αρχές και διαδίδει τις γνώσεις που απέκτησε μέσω της θείας Αποκάλυψης. Το θέμα των εξ Αποκαλύψεως ιδεών έχει απασχολήσει πληθώρα λογίων του Διαφωτισμού, εκφράζοντας ο καθένας από αυτούς τη δική του προσωπική αντίληψη. Ο Παναγιώτης Κονδύλης μελετώντας τον Locke, ερμηνεύει στο πόνημά του την άποψη του φιλοσόφου σχετικά με την θεία Αποκάλυψη. Πιο αναλυτικά ο εμπειριστής φιλόσοφος, εξετάζει τις διδαχές της θρησκείας και προσπαθεί να τις προσεγγίσει με μία περισσότερο έλλογη ερμηνεία. Υποστηρίζει ωστόσο πως, «ακόμα και αν οι

⁴⁷⁸ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 166.

⁴⁷⁹ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμ. Β', ό.π., 78.

⁴⁸⁰ ό.π., 79.

⁴⁸¹ ό.π., 80.

⁴⁸² Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 73.

⁴⁸³ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 213.

⁴⁸⁴ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 74.

⁴⁸⁵ ό.π.

ηθικές αλήθειες μπορούν να ανακαλυφθούν και να διατυπωθούν άπογα από τους φιλοσόφους με τη βοήθεια του Λόγου, όμως στα μάτια της μεγάλης, αμόρφωτης μάζας δεν αποκτούν κύρος και δεσμευτικότητα παρά αν παρουσιαστούν ως θέσφατα, δηλ. ως ιδέες εξ αποκαλύψεως». ⁴⁸⁶ Στην ουσία παρατηρούμε να συμβαίνει μία έμμεση πρώτη σύγκριση των αρετών του φιλοσόφου και του ορθόδοξου, καθώς ο Καταρτζής αναφέρει πως ο ορθόδοξος, «έχει της αυταίς με το φιλόσοφο αρεταίς, πλήν με τελειότερο λόγο». Αν λάβουμε υπόψη ωστόσο την προηγούμενη τοποθέτηση του Locke αντιλαμβανόμαστε πως σε ορισμένες περιπτώσεις η έλλογη εξήγηση φαινομένων δεν γίνεται αποδεκτή από τον κοινό νου. Συμπερασματικά θα λέγαμε πως, «η αποκάλυψη δεν είναι ένα μοναδικό πεδίο βεβαιότητας· είναι απλώς μία επιμέρους μορφή μετάδοσης μιάς αλήθειας της οποίας η τελική απόδειξη και επαλήθευση πρέπει να αναζητηθεί στον ίδιο τον λόγο». ⁴⁸⁷

Σχετικά με τις αρχές που διαθέτει ο ορθόδοξος, ο Καταρτζής υποστηρίζει πως προστίθενται επιπλέον τρεις θεολογικές αρετές, «την πίστι, την ελπίδα, και την αγάπη», που τον κάνουν να υπερτερεί σε σχέση με τον φιλόσοφο. Στο σημείο αυτό ο Καταρτζής υποβαθμίζει τον φιλόσοφο προκειμένου να αναδείξει την ανωτερότητα των γνωρισμάτων του χριστιανού. Αυτά τα γνωρίσματα συμβάλλουν ώστε να μπορέσει ο ορθόδοξος να «συλλάβει μιά φορά στον εαυτό του τα κεφαλαιοδέστερα δόγματα, που με αυτά συναπαρτίζει' η σωτηρία του». Εφόσον καταφέρει να τα αφομοιώσει και να τα ενστερνιστεί, αφοσιώνεται πλήρως «στη χριστιανική αρετή και πολιτεία της», η οποία σύμφωνα με το σχόλιο του Καταρτζή είναι πιο μεστή, «γιατί συμπεριλαμβάνει και μέλλοντα βίον». Φαίνεται πως ο φιλόσοφος έχει ασπαστεί την αντίληψη πως οι άνθρωποι, οφείλουν να πράττουν ενάρετες πράξεις κατά την διάρκεια του βίου τους, προκειμένου να καταφέρουν να κατακτήσουν την ευδαιμονία τους στην επόμενη ζωή. ⁴⁸⁸ Η συγκεκριμένη πρόταση που πραγματεύεται το ζήτημα του μελλοντικού βίου, καθώς και αυτή που ακολουθεί, θα μας επιτρέψει να προβούμε σε μία αρκετά ενδιαφέρουσα προσέγγιση κατά την οποία θα ισχυριζόμασταν πως ο Καταρτζής εισάγει στο έργο του στοιχεία μεταφυσικής φιλοσοφίας. Ειδικότερα, ο λόγιος υποστηρίζει πως ο ορθόδοξος, «δεν είν' περιορισμένος στον παρόντα κόσμος, που τον εβλέπει σα ξένο στον λόγου του, αλλά, τείνωντας κατ' ευθυωρίαν το νου του εις το Θεό, και έχωντας την ελπίδα του να διή εκεί αμέσως το θείο του πρόσωπο, μελετά και γυμνάζει σ' αυτό τη διάνοιά τ' απ' εδώ». ⁴⁸⁹

Ο ορθόδοξος επομένως γυμνάζει το νου του ⁴⁹⁰ στα εγκόσμια και προσπαθεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του με σκοπό να καταφέρει να αντικρίσει το θεϊκό Όν. Επιδίδεται σε καλές πράξεις επειδή επιθυμεί «να γενή άξιος σ' εκείνο όπου ελπίζει» και αποφεύγει τις φαύλες πράξεις για να μην απομακρύνεται από το σκοπό του. Το μυαλό του είναι προσηλωμένο «σ' εκείνον που θέλει αυτός μαζί του να ενωθεί και να ζήσει αιώνια μέσα του, ό έστι στην παντοτινή του μακαριότητα». Αντιλαμβανόμαστε πως για τον ορθόδοξο, κύριο μέλημα αποτελεί η ένωσή του με το Ανώτερο Όν. Η ποιότητα των πράξεών του είναι τέτοια, καθώς αποβλέπει στην κατάκτηση της μακαριότητάς του, σε αντίθεση με τον φιλόσοφο ο οποίος εξετάζει την αληθινή φύση των πραγμάτων, για να μπορέσει να τις μεταδώσει στους ανθρώπους και να τους ευεργετήσει όσο μπορεί.

Αργότερα ο Καταρτζής αναφέρει πως ο Θεός, έχει «μεταδότη με γλώσσα ανθρώπινη» ορισμένες από τις διδαχές του στον ορθόδοξο και πως εκείνος μέσω της κριτικής του ικανότητας αξιολογεί τις

⁴⁸⁶ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 105.

⁴⁸⁷ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, ό.π., 62.

⁴⁸⁸ Βλ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 19. Η πεποίθηση αυτή βέβαια είχε αναθεωρηθεί από το πρόσταγμα του δυτικού Διαφωτισμού.

⁴⁸⁹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 74.

⁴⁹⁰ Η έννοια της μεταφυσικής και ο νέος τρόπος προσέγγισής της από τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού έπαιξε σημαντικό ρόλο προκειμένου να αναδειχθεί η σημασία του Λόγου και να αναγνωριστούν οι δυνάμεις που διαθέτει ο άνθρωπος. Πιο αναλυτικά βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 47-57.

δυνατότητές του και αποφασίζει αν μπορεί να τις διαδώσει ο ίδιος, αλλιώς «τ' αφήνει στους θεολόγους και διδασκάλους της Εκκλησίας». Αξίζει να αναφερθεί πως ο λόγιος παραθέτει μία υποσημείωση σχετικά με την ανθρώπινη γλώσσα, που παραπέμπει σε έργα αρχαίων φιλοσόφων. Θα υποστηρίζαμε πως και στην προκειμένη περίπτωση επιχειρεί μία σύνδεση της φιλοσοφίας με την θρησκεία, ωστόσο με αρκετά έμμεσο τρόπο. Ο ορθόδοξος λοιπόν ενδέχεται να μην καταφέρει να κηρύξει τα διδάγματα του Θεού, οφείλει ωστόσο «να ναι άγιος σαν κ' εκείνονα». Αν τύχει και υποπέσει σε κάποιο σφάλμα, τότε «το εξαλείφει με τη συντριβή, με την ικανοποίηση, και με την χρυσή τους κορωνίδα, την αποχή»⁴⁹¹ Σε ό,τι αφορά τη νουθεσία του πλησίον του, παίρνοντας ως παράδειγμα τον εαυτό του, επιχειρεί να τον διορθώσει χωρίς να του ασκεί έλεγχο, διότι γνωρίζει πως η μέθοδος αυτή ενδέχεται να τον απομακρύνει από τις διδαχές του. Γίνεται έκδηλη για ακόμα μία φορά η διαφορά μεταξύ φιλοσόφου και ορθοδόξου, καθώς ο ορθόδοξος κρίνει τους ανθρώπους και προσπαθεί να τους μεταφέρει τις ηθικές του διδασκαλίες με βάσει υποκειμενικών κριτηρίων και συμπεριφορών. Εν αντιθέσει ο φιλόσοφος μεταλαμπαδεύει τις γνώσεις του έχοντας πάντα ως γνώμονα την αλήθεια. Δεν λαμβάνει ως παράδειγμα τον εαυτό του, αλλά τα κριτήρια που θα οδηγήσουν τόσο τον ίδιο, όσο και τους ανθρώπους που εκπαιδεύει στην θέαση της πραγματικής και υγιούς φιλοσοφίας.

Έχοντας σχηματίσει μία πρώτη εικόνα για τις ιδιότητες του φιλοσόφου και του ορθοδόξου, ο Καταρτζής παραθέτει τα γνωρίσματα του άπιστου με έναν αρκετά οξύ, θα λέγαμε, τρόπο. Ο λόγιος υποστηρίζει για τον άπιστο πως δεν έχει καμία αρχή, εκτός «απ' εκείναις πού τον δίδουν η πέντε του αισθήσεις».⁴⁹² Επιπλέον αρνείται να δεχτεί οτιδήποτε δεν αποτελεί αντικείμενο των αισθήσεων και πως οι πράξεις των ανθρώπων πρέπει να χαρακτηρίζονται από αρχές. Ο Δημήτριος Καταρτζής φαίνεται να τάσσεται ανοιχτά κατά της αισθησιοκρατίας, δηλαδή της φιλοσοφικής εκείνης θεωρίας που «υποστηρίζει ότι το σύνολο των γνώσεων του ανθρώπου προέρχεται αποκλειστικά από τις αισθήσεις»⁴⁹³ διότι όπως έχουμε αναφέρει και σε προηγούμενα κεφάλαια, οι αισθήσεις μπορούν να αποδειχθούν αρκετά παραπλανητικές και να οδηγήσουν στην εξαγωγή λανθασμένων συμπερασμάτων. Η εμπειριοκρατική προσέγγιση βρίσκει εντελώς αντίθετο τον Φαναριώτη λόγιο, ο οποίος φαίνεται να ασπάζεται τις θεωρίες του ορθού λόγου. Ο 18ος αιώνας ξεχώρισε για τη δύναμη του Λόγου, η οποία «δεν συνίσταται στο ότι μας καθιστά ικανούς να υπερβούμε τον εμπειρικό κόσμο αλλά μάλλον στο ότι μας διδάσκει να νιώθουμε άνετα μέσα σ' αυτόν».⁴⁹⁴ Ο λόγος αποτελεί την «πρωταρχική διανοητική δύναμη που καθοδηγεί την ανακάλυψη και τον προορισμό της αλήθειας».⁴⁹⁵

Αρκετά ενδιαφέρουσα αποβαίνει η προσπάθεια του Καταρτζή, την οποία παρατηρούμε και σε πολλούς Ευρωπαίους διαφωτιστές, να συνδυάσει την δύναμη του λόγου με την θεική ύπαρξη. Η αθεΐα λοιπόν, στην προκειμένη περίπτωση, ταυτίζεται με τον εμπειρισμό, ο οποίος θολώνει την κρίση του ατόμου, αφού τον κρατά δέσμιο των αισθήσεων και δεν του επιτρέπει να αποδεχθεί το Ανώτερο Ον. Επομένως θα ισχυριζόμασταν πως η αθεΐα, προκύπτει στον άνθρωπο όταν παύει να αναγνωρίζει τις δυνατότητες του λόγου και στρέφεται αποκλειστικά στην πιστότητα των αισθήσεων. Στο σημείο αυτό θα επισημάνω την τοποθέτηση του Voltaire, ο οποίος θεωρούσε πως η ύπαρξη του Θεού αποτελεί

⁴⁹¹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 75.

⁴⁹² ό.π.

⁴⁹³ Κατά το λεξικό της κοινής νεοελληνικής η λέξη αισθησιοκρατία ορίζεται έτσι. Το λεξικό είναι σε ηλεκτρονική μορφή στην Πύλη για την ελληνική γλώσσα : https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?page=2&lq=%CE%B1%CE%B9%CF%83%CE%B8%CE%B7%

⁴⁹⁴ Βλ. Ernst Cassirer, *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*, ό.π., 25.

⁴⁹⁵ ό.π., 25-26.

μία «αυστηρά αποδείξιμη αλήθεια».⁴⁹⁶ Είναι φανερό πως στην σκέψη του Καταρτζή η φιλοσοφία και ο χριστιανισμός συνδέονται άρρηκτα, καθώς πληθώρα φιλοσόφων, κυρίως οι μετριοπαθείς διαφωτιστές και οι προτεστάντες, πρόβαλε την πεποίθηση πως τα θρησκευτικά ζητήματα μπορούν να προσεγγιστούν με ορθολογικά κριτήρια.

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό γνώρισμα του άθεου, σύμφωνα με τον Καταρτζή, αποτελεί το γεγονός πως «δεν αποδέχεται ιδέα απτά νοήματα, με νοήματα πάλε πάσχει να αναιρή [sic] της ιδέαις [sic] των αλλωνών».⁴⁹⁷ Αντιλαμβανόμαστε πως ο άθεος δημιουργεί μία σύγχυση στις συνειδήσεις των ανθρώπων εσκεμμένα διότι αυτή είναι «η δουλειά του [...] να ρίχνη σε δισταγμό, με τη γλώσσα του ή με το κοντύλι, της γνώμης που δεν αρέσει, ο έστι όλαις».⁴⁹⁸ Σε ό,τι αφορά τις γνώσεις που αποκομίζει, δεν τις χρησιμοποιεί ούτε για την προσωπική του ωφέλεια, ούτε για να ευεργετήσει τους συνανθρώπους του, παρά μόνο για να παραπλανεί συνειδήσεις. Στην ουσία ο άθεος παραφράζει τις αρχές του λόγου με αποτέλεσμα να εξάγονται μη ασφαλή κριτήρια προς εξέταση που στερούνται ηθικών αξιών. Δεν νιώθει τύψεις για τις πράξεις του, «γιατί δεν πρεσβεύει κανένα κακό, κ' αυτό ν' η πληροφορία του».

Ο φιλόσοφος στη συνέχεια περιγράφει την κοινωνία του άθεου, μέσα από τα λεγόμενα του Βιτρούβιου⁴⁹⁹ και αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο άθεος, «χαίρεται πως ειν' ένα ζώο που έβασκε μιά φορά πατώντας στα τέσσερα, και δεν ελαλούσε, ο έστι και δεν εννοούσε».⁵⁰⁰ Η ανάγκη τον έφερε κοντά σε έναν «παρόμοιο βουβό κ' αγριάνθρωπο» και έτσι συστάθηκε η «πολιτική κοινωνία» και ξεκίνησε να μιλάει. Ωστόσο, η πορεία του βίου του μέσα σε αυτή την κοινωνία δεν αποδείχθηκε ιδανική, καθώς ο ίδιος «πονεί την πρώτη ζωή του, που την λέγει άκακη, και χρυσούν αιώνα και είναι δημοκλήρυκας αυτηνής». Ύστερα από μία πιο προσεκτική ανάγνωση, θα παρατηρούσαμε πως οι προτάσεις αυτές έρχονται σε συνάφεια με το έργο του Rousseau, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*⁵⁰¹, διότι ο Ελβετός φιλόσοφος περιγράφει τα στάδια της ανθρωπίνης εξέλιξης από ένα πρωταρχικό επίπεδο ζωής και καταλήγει στην συγκρότηση κοινωνιών. Για τον Rousseau ο άνθρωπος είναι προορισμένος να ζει στην κοινωνία, ωστόσο τα οφέλη της κοινωνίας αλλοιώνονται εξαιτίας ορισμένων παραγόντων, όπως η φιλαυτία, και τότε αρχίζουν να δημιουργούνται οι ανισότητες. Ο άνθρωπος στη φυσική του κατάσταση λειτουργεί περισσότερο ενστικτωδώς και ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την αυτοσυντήρησή του. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός πως η πρόοδος της κοινωνίας επιφέρει δεινά στις διαπροσωπικές σχέσεις των πολιτών, η φυσική κατάσταση φαίνεται πως προσφέρει τα αναγκαία αγαθά στον άνθρωπο, χωρίς να τον μετατρέπει σε ένα άπληστον. Αυτό που οφείλουμε να παρατηρήσουμε είναι πως αυτή τη θεωρία, περί επιστροφής στην φυσική κατάσταση, την ασπάζεται ο άθεος, τον οποίο ο Καταρτζής απαξιώνει πλήρως. Θα σημειώναμε επομένως πως ο Φαναριώτης λόγιος κρατάει μία επικριτική στάση σε ό,τι αφορά το συγκεκριμένο έργο του Ελβετού φιλοσόφου, καθώς σύμφωνα με τον Καταρτζή ο άθεος επιδίδεται αποκλειστικά σε έσχατες πράξεις.

Χρήσιμο θα ήταν στο σημείο αυτό να υπενθυμίσουμε την άποψη του Χριστόδουλου Παμπλέκη,

⁴⁹⁶ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, ό.π., 27.

⁴⁹⁷ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 75.

⁴⁹⁸ ό.π.

⁴⁹⁹ Ενδεχομένως ο Καταρτζής να αναφέρεται στον Βιτρούβιο με σκοπό να τονίσει την ειρωνική του διάθεση απέναντι στον άθεο. Λαμβάνοντας ως δεδομένο πως ο άνθρωπος του Βιτρούβιου αποτελεί ένα σχέδιο που εκφράζει τον κανόνα των αναλογιών και απεικονίζει έναν άνθρωπο απόλυτα συμμετρικό, η οποιαδήποτε σύγκριση με τον άθεο που παρουσιάζει ο διανοητής δεν θα μπορούσε να είναι παρά μόνο ειρωνική, καθώς ο άθεος του Καταρτζή χαίρεται που διατηρεί τη ζωώδη φύση του και περπατάει ακόμη στα τέσσερα χωρίς να μιλάει.

⁵⁰⁰ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 75.

⁵⁰¹ Βλ. Jean Jacques Rousseau, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010.

την οποία αναλύσαμε παραπάνω, σχετικά με την ζωή των ανθρώπων στην κοινωνία. Ο διανοητής στο πρώτο κεφάλαιο του *Περί φιλοσόφου*, παραθέτει και επιχειρηματολογεί για την αντίληψή του σχετικά με την σπουδαιότητα της ύπαρξης της φιλοσοφίας στη ζωή των ανθρώπων, υποστηρίζοντας πως μόνο εάν ο άνθρωπος ζούσε όπως τα τέρατα ή απομακρυσμένος δεν θα του ήταν απαραίτητη η γνώση.⁵⁰² Θεωρεί πως ο άνθρωπος μπορεί να ικανοποιεί τις ανάγκες του σε μία οργανωμένη κοινωνία, για την ευδαιμονία της οποίας θα φροντίζει ο φιλόσοφος. Καθήκον του φιλοσόφου αποτελούν τα ζητήματα της «πολιτικής κοινωνίας»⁵⁰³ και η διατήρηση της αρμονικής λειτουργίας της. Η διαφορά στην οποία οφείλουμε να εστιάσουμε αποτελεί το γεγονός πως ο Παμπλέκης κάνει λόγο για τερατόμορφες κοινωνίες με την προϋπόθεση της έλλειψης της φιλοσοφίας. Ο Ακαρνάνας λόγιος ισχυρίζεται πως ο άνθρωπος χωρίς την πνευματική του εκπαίδευση, μετατρέπεται σε τέρας. Ο Καταρτζής από την άλλη, περιγράφει το περιβάλλον του άθεου ως μία κοινωνία αγριανθρώπων που θυμίζουν ζώα. Αντιλαμβανόμαστε πως στη σκέψη του Καταρτζή η έλλειψη της πίστης μετατρέπει τον άνθρωπο σε ένα άγριο ον.

Εξετάσαμε στην αρχή του έργου τη σπουδαιότητα που κατέχει η δύναμη του νου για την αφομοίωση, την ορθή επεξεργασία ιδεών που θα οδηγήσουν στην προοδευτική πνευματική εξέλιξη των ανθρώπων. Ο Καταρτζής παρουσιάζει τον φιλόσοφο να κοπιάζει προκειμένου να αποκτήσει την οξυνοιά του σε αντίθεση με τον άθεο, ο οποίος δεν θεωρεί αναγκαίο «το νοείν», αφού στην πρώτη ζωή του η λογική δεν συνδυάζεται με την εκφορά λόγου. Επομένως συνειδητοποιούμε πως ο άθεος διαδίδει ιδέες και πορίσματα, χωρίς να τα επεξεργάζεται λογικά, κάτι φυσικά που τον καθιστά εντελώς αναξιόπιστο. Ο άθεος λοιπόν αντιμετωπίζει τη δυνατότητα του νοείν ως κάτι «επείσακτο, μπέλκι και περιττό». Οφείλουμε στο σημείο αυτό να σχολιάσουμε την επιλογή των συγκεκριμένων λέξεων. Η προσωπικότητα του Καταρτζή χαρακτήρισε στην ιστορία του διαφωτιστικού κινήματος κυρίως για το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα στο γλωσσικό ζήτημα. Θεωρούσε πως η καθομιλουμένη γλώσσα ευνοούσε τη μετάδοση των καινοτόμων αντιλήψεων της Δύσης.⁵⁰⁴ Το λεξιλόγιό του «τείνει προς τη χρήση λέξεων οι οποίες προέρχονται από την αρχαία ελληνική με εξοβελισμό αντιστοίχων όρων προερχομένων από ξένες γλώσσες, μικρομεταβολές, χωρίς ουσιαστική μεταρρύθμιση στην δομή».⁵⁰⁵ Στη συγκεκριμένη πρόταση ο φιλόσοφος συνδυάζει ελληνικές λέξεις με μία τουρκική. Ισχυρίζεται λοιπόν πως για τον άθεο, η εκπαίδευση του νου αποτελεί μία ξενόφερτη συνήθεια, μπορεί και περιττή κάτι που φανερώνει την ιδεολογική απομάκρυνση του άθεου από τις επιταγές της δυτικής φιλοσοφίας.

Ο στόχος του άθεου, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, είναι να τυφλώνει το νου και τις συνειδήσεις των ανθρώπων και να μην τους επιτρέπει να εξελιχθούν πνευματικά, προσπαθώντας μέσω των μη ορθολογικών του πεποιθήσεων να αποτρέψει την πνευματική τους πρόοδο. Επιδιώκει τα γυρίσει τους ανθρώπους στα πρωτόγονα στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης, «και να ξαναγένουν ανόητοι κ' άλαλοι». Ο αναγνώστης συνειδητοποιεί με βάση τις απόψεις που αναπτύσσει ο Καταρτζής, πως ο άθεος μπορεί να αποβεί ένας ιδιαίτερα επικίνδυνος άνθρωπος για την πνευματική πρόοδο των συμπολιτών του και θεωρεί πως του αρμόζει περισσότερο ο χαρακτηρισμός του απάνθρωπου, παρά του άθεου. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κονδύλη, «με την εμφιατική απόρριψη της αθεΐας ο Καταρτζής φαντάζεται ότι κάνει τη νεωτερική φιλοσοφία άτρωτη στα πυρά των θεολόγων αντιπάλων της και ότι, παράλληλα, αποκτά το δικαίωμα να απαιτήσει από τους τελευταίους τον εκσυγχρονισμό της θρησκείας σύμφωνα με το πνεύ-

⁵⁰² Βλ. Χριστόδουλος Παμπλέκης, *Περί φιλοσόφου*, ό.π., 11.

⁵⁰³ ό.π., 12.

⁵⁰⁴ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 205-206. Ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης αναφέρει πως ο Καταρτζής, «τόνιζε ότι η ομιλούμενη νεοελληνική, “η ρωμαϊκία γλώσσα”, “έχει στα λογογραφικά της τη μελωδία, και στα ποιητικά της ρυθμό, και το πάθος και την πειθώ στα ρητορικά της”. Κατά συνέπεια “η καλλιέργεια της, κ’ η συγγραφή βιβλίων σ’ αυτήνα είναι γενική και ολική αγωγή του έθνους”».

⁵⁰⁵ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 210-211.

μα διαφωτιστικών αιτημάτων».⁵⁰⁶

Αμέσως μετά την παράθεση των γνωρισμάτων του άθεου, ο Καταρτζής πρόκειται να πραγματευτεί τα χαρακτηριστικά του δεισιδαίμονα. Έχει υποστηριχθεί πως, «το μέγιστο κακό το οποίο πρέπει να πολεμηθεί δεν είναι ο αθεϊσμός αλλά η δεισιδαιμονία»,⁵⁰⁷ καθώς «παίρνει διάφορες και ολοένα πιο διακριτικές μορφές, αλλά η εσώτατη ουσία της παραμένει πάντοτε αναλλοίωτη».⁵⁰⁸ Ωστόσο αυτή η άποψη φαίνεται να εκφράζει περισσότερο τους ευρωπαίους διαφωτιστές. Μέσα από το *Εγκώμιο του φιλοσόφου* ο Καταρτζής με διάφορα μέσα επιχειρεί να τονίσει την επικινδυνότητα της αθεΐας καθώς και τον διεφθαρμένο χαρακτήρα του άθεου που προσπαθεί συνεχώς να παραπλανήσει το νου των ανθρώπων με τις παραπονητικές του αντιλήψεις. Ο φιλόσοφος φρόντισε από την αρχή του έργου να δημιουργήσει ορισμένα ζεύγη που στη συνέχεια άρχισε να τα αντιπαραβάλλει αποσκοπώντας στην ανάδειξη της αξίας της φιλοσοφίας. Επηρεασμένος από την αριστοτελική θεωρία περί της μεσότητας, κατέστησε σαφές πως τόσο η αθεΐα, όσο και η δεισιδαιμονία αποτελούν τα δύο άκρα της φιλοσοφίας και της χριστιανοσύνης, ωστόσο μεταξύ τους αναπτύσσουν κοινούς δεσμούς διότι έχουν ως στόχο τους την εξαπάτηση των συνειδήσεων των ανθρώπων. Ο Καταρτζής υποστηρίζει πως, «ο δεισιδαίμων στη χριστιανοσύνη του, κατά τον λόγον ορμά» και σε ό,τι αφορά την πίστη και την ηθική είναι με τον χριστιανό, «και το ου ένεκά του είν' το αυτό μ' εκείνου το τέλος».⁵⁰⁹ Ο Φαναριώτης λόγιος διακρίνει πως ο δεισιδαίμων δεν χαρακτηρίζεται από οξυδέρκεια και πως νοητικά είναι αρκετά ανώριμος και δεν κρίνει ορθά τις καταστάσεις, «ή σα να είχε κάλπικη ζυγαριά, ζυγιάζει βαρύ εκείνο που ν' αλαφρό, και βγάνει αλαφρό το βαρύ». Η πρόταση αυτή, σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα της ρητορικής τεχνικής του λόγου του Καταρτζή.⁵¹⁰

Κατά τον Καταρτζή ο δεισιδαίμων, έχει την τάση να αναστρέφει τις αξίες των πραγμάτων και να παραιοποιεί τις έννοιές τους. Οτιδήποτε αποδεικνύεται αναγκαίο και επωφελές το αγνοεί, «και καταγίνεται στα μικρά, στα περιττά, στα επιβλαβή». Αντιλαμβανόμαστε πως ο δεισιδαίμων επιδίδεται σε πράξεις οι οποίες δεν προκύπτουν ύστερα από ορθολογική κρίση. Σε ό,τι σχετίζεται με τη θρησκεία, «δε μαθαίνει καλά τα δόγματά μας, που 'ναι θεία, κ' απλά, κ' αρκετά για τη σωτηρία του»⁵¹¹, αλλά ασχολείται με τις αιρέσεις. Ο Καταρτζής παρουσιάζει τον δεισιδαίμονα ως έναν άνθρωπο ανήθικο που, «δεν φροντίζει να 'χη ιδέα των εντολών και των αρετών, και ποιά [sic] 'ν' τα βραβεία τους», αλλά γνωρίζει λεπτομερώς τις παρανομίες, τις κακίες και όσες τιμωρίες έπονται από τέτοιου είδους επιλογές, χωρίς να τον διατρέχει καμία ανησυχία. Επιχειρεί να ασχοληθεί με ενάρετες πράξεις που στην ουσία τους ωστόσο δεν αντιπροσωπεύουν την ίδια την έννοια της αρετής. Αντιθέτως, στρέφεται και προχωρά απευθείας στις κακές πράξεις, κάτι που βεβαιώνει πως ο συλλογισμός του και η συνειδήσή του είναι «πλανημένη, και το χειρότερο που ν' αδιόρθωτη».

Κατά τον Καταρτζή ο δεισιδαίμων επιλέγει να μην παραδειγματίζεται⁵¹² από τις εντολές του Θεού, αλλά προσπαθεί να τον μιμηθεί σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως «στο ν' αφανίση εκείνον που λέγει Σε-

⁵⁰⁶ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 26.

⁵⁰⁷ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, ό.π., 48.

⁵⁰⁸ ό.π., 71.

⁵⁰⁹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 76.

⁵¹⁰ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 213.

⁵¹¹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 76.

⁵¹² Ο Καταρτζής στο έργο του χρησιμοποιεί την λέξη «ζόμπλι» που προέρχεται από τη λατινική λέξη exemplum. Κατά το λεξικό της κοινής νεοελληνικής η λέξη ζόμπλι ορίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο. Το λεξικό είναι σε ηλεκτρονική μορφή στην Πύλη για την νεοελληνική γλώσσα :

https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%BE%CF%8C%CE%BC%CF%80%CE%BB%CE%B9 .

ναχαρίμ⁵¹³, και στο να βουλήσει εκείνο π' ονομάζει Πεντάπολι⁵¹⁴». Ο φιλόσοφος καταλήγει στο ότι αποδίδουμε στον δεισιδαίμονα αυτόν τον χαρακτηρισμό, εξαιτίας της συμπεριφοράς του. Επιχειρηματολογεί για αυτή του την τοποθέτηση, υποστηρίζοντας πως ο δεισιδαίμων φοβάται τον Θεό καθώς δεν είναι αμόλυντος, και σε σχέση με την Εκκλησία του νιώθει «σα να μπορούσαν να την καταβάλουν καμμία φορά η πόρταις του Άδης». ⁵¹⁵ Στην πρόταση αυτή ο Καταρτζής παραπέμπει στην φράση του κατά Ματθαίον Ευαγγελίου⁵¹⁶ προκειμένου να καταστήσει σαφές πως καμία δύναμη του πονηρού δεν θα καταφέρει να υπερισχύσει της Εκκλησίας. Οι παραμορφωτικές απόψεις του δεισιδαίμονα για την θρησκεία, δεν επηρεάζουν σε καμία περίπτωση τα αληθινά θεμέλιά της. Παρατηρούμε την προσπάθεια του Καταρτζή να υπερασπιστεί την ακεραιότητα της Εκκλησίας προς τις δεισιδαιμονικές αντιλήψεις, ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις η Ορθόδοξη Εκκλησία κατηγορήθηκε για την διάδοση προκαταλήψεων. Ο Guys μελετά τις θρησκευτικές εορτές των αρχαίων και των νεότερων Ελλήνων και καταλήγει «σε μία εικόνα της Ορθοδοξίας ως χριστιανικής λατρείας η οποία έτρεφε άθλια στοιχεία δεισιδαιμονίας, ανηθικότητας και ειδωλολατρίας». ⁵¹⁷ Όπως αναφέραμε και σε προηγούμενα κεφάλαια, η αμάθεια που χαρακτήριζε τους κληρικούς εννοούσε την ανάπτυξη των προκαταλήψεων και κατέστησε την Ορθοδοξία «στα μάτια του Διαφωτισμού», να θεωρείται «καθαρή δεισιδαιμονία». ⁵¹⁸ Ωστόσο να τονίσουμε πως αυτή η άποψη ανήκει σε έναν δυτικό μελετητή. Στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Καταρτζή παρατηρούμε τον αγώνα για την κατάρριψη των δεισιδαιμονιών μέσα στην ορθόδοξη Εκκλησία.

Είναι γεγονός πως ο φόβος και η αμάθεια των ανθρώπων θρέφει τέτοιου είδους πεποιθήσεις, καθώς «η θρησκεία δεν είναι ριζωμένη ούτε στο λογικό ούτε στο ηθικό έδαφος· έχει καθαρά ανθρωπολογική βάση». ⁵¹⁹ Οι άνθρωποι έλκονται και γοητεύονται από το άγνωστο και επιχειρούν να το ερμηνεύσουν, «εδώ βρίσκεται και το παιχνίδι του πάθους και της φαντασίας το οποίο ελέγχει και κατευθύνει τα ρεύματα του θρησκευτικού μας βίου. Η πρόσληπτικότητα και η δεισιδαιμονία είναι οι πραγματικές ρίζες της ιδέας μας για τον Θεό». ⁵²⁰ Δεν μπορούμε να εξηγήσουμε με ορθολογικά και εμπειρικά κριτήρια την θεϊκή ύπαρξη, όμως οι άνθρωποι οφείλουν να εξετάζουν τις θρησκευτικές αντιλήψεις που

⁵¹³ Ενδεχομένως ο Καταρτζής να αναφέρεται στον Μιχαήλ Κακού Σεναχηρείμ, ο οποίος είχε καταφέρει να αναλάβει τη θέση του πρωτοασηκητί (το αξίωμα του πρωτοασηκητί προϋπέθετε άριστη μόρφωση, καθώς ο ίδιος ήταν επικεφαλής των υποθέσεων της αυτοκρατορικής γραμματείας. Διοριζόταν από τον αυτοκράτορα και όφειλε να γνωρίζει όλα τα πολιτικά και διπλωματικά ζητήματα. Περισσότερες πληροφορίες για το συγκεκριμένο αξίωμα βλ. Ανδρέας Γκουτζιουκώστας, *Βυζαντινά: επιστημονικόν όργανον Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου*, Θεσσαλονίκη, 2003, 47-93.), κάτι που σημαίνει πως υπήρξε ένας ιδιαίτερα μορφωμένος άνθρωπος με γνώσεις πάνω στην πολιτική και τη διπλωματία. Ο Σεναχηρείμ προέβη σε δυσοίωνες προβλέψεις σχετικά με τα γεγονότα που θα ακολουθούσαν μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, οι οποίες αποδείχθηκαν αληθείς. Για λόγους οικονομίας δεν θα επεκταθώ περαιτέρω στο συγκεκριμένο θέμα. Βλ. Βασιλική Σ. Γεωργιάδου, *Η εικόνα της αυτοκρατορικής εξουσίας και η ιδεολογία της Βυζαντινής ιστοριογραφίας από τον ΙΓ΄ στον ΙΔ΄ αιώνα- Μία μέθοδος ανάγνωσης των ιστορικών κειμένων του Παχυμέρη, του Γρηγορά και του Κατακουζηνού*, (διδασκατορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, Οκτώβριος 1997.

⁵¹⁴ Θα ισχυριζόμασταν πως ο λόγιος αναφέρεται στην Πεντάπολη της Λιβύης, την οποία αποτελούσαν οι περιοχές της Κυρήνης, της Ταύχειρας, της Απολλωνίας, των Ευεσπερίδων και της Βάρκης. Η Κυρηναϊκή περιοχή ξεχώρισε καθώς σε αυτήν αναπτύχθηκε περισσότερο ο αποικισμός των αρχαίων Ελλήνων, αλλά και η εύφορη γη της κατάφερε να εξασφαλίσει την ευημερία της. Στην Κυρήνη εξαπλώθηκε ο χριστιανισμός, αλλά και η φιλοσοφία, καθώς αποτελεί γενέτειρα του Συνέσιου, του Ερατοσθένη, του Καλλίμαχου κ.ά. Βλ. Μιχάλης Στούκας, «Λιβύη: Από την αρχαία ελληνική “Κυρηναϊκή Πεντάπολη” στην αγκαλιά της Τουρκίας», *Πρώτο Θέμα*, 2 Δεκεμβρίου 2019. Ανακτήθηκε από την ηλεκτρονική πηγή: <https://www.protothema.gr/stories/article/951034/livui-apo-tin-arhaia-elliniki-kurinaiki-pedapoli-stin-agalia-tis-tourkias/>.

⁵¹⁵ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 76.

⁵¹⁶ Βλ. Ματθ. 16, 18. «κἀγὼ δέ σοι λέγω ὅτι σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ᾗδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς».

⁵¹⁷ Η άποψη του Guys παρατίθεται στο βιβλίο του Larry Wolff, *Ο Διαφωτισμός και ο Ορθόδοξος κόσμος*, ό.π., 63.

⁵¹⁸ ό.π., 117.

⁵¹⁹ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, ό.π., 70.

⁵²⁰ ό.π.

διαδίδονται προτού τις ασπαστούν, προκειμένου να αποφύγουν τα ολέθρια αποτελέσματα των παραπλανητικών ιδεολογιών.

Προτού ολοκληρώσει την ανάλυση των γνωρισμάτων του δεισιδαίμονα, ο Καταρτζής αναφέρει πως ο δεισιδαίμων διαθέτει και έναν φοβερό πρόμαχο, ο οποίος προσπαθεί να πείσει τους ακροατές του πως μέσω των λόγων του επιθυμεί την προστασία τους ωστόσο στον αντίλογό του, «πρετενδέρει τη θεία σύναρσι στα αδικότερα κέρδη του, στις ψυχρότεραις φιλονεικίαις του, στις μεγαλύτεραις αμαρτίαις του». ⁵²¹ Χάρη στη γνώση του χειρισμού του λόγου του αποκτά περισσότερη έπαρση και «έχει θαρραλαιότερον τον εαυτό του με του Κυρίου τους εκλεκτούς». Με την παράθεση των χαρακτηριστικών του δεισιδαίμονα, ο Καταρτζής ολοκληρώνει την επιμέρους εξέταση των εννοιών και στη συνέχεια δημιουργεί ζεύγη έχοντας ως βασικό μέλημα την ανάδειξη των αρετών της φιλοσοφίας.

Ο Φαναριώτης λόγιος επιλέγει να συνδυάσει πρώτα την φιλοσοφία με τον χριστιανισμό και χαρακτηριστικά αναφέρει πως, «ο φιλόσοφος κοινωνεί με το χριστιανό». Αναγνωρίζει πως και οι δύο διαθέτουν αρχές στη σοφία τους και στην ηθική του, ωστόσο σε ό,τι αφορά τη σοφία του χριστιανού ο Καταρτζής θεωρεί πως είναι «πολλαπλασίως αναγκαιότερη, γιατί περιέχει και τη ψυχική σωτηρία του», αλλά και η ηθική του χριστιανού είναι ανώτερη από του φιλοσόφου, διότι ακολουθεί τις εντολές που δίδαξε ο Κύριος και αγαπάει τον εχθρό του, μένει μακριά από τις απολαύσεις και θεωρεί μοιχεία ακόμα και την απλή επιθυμία και δείχνει ελεημοσύνη στους φτωχούς, με το να τους χαρίζει τα υπάρχοντά του. Επομένως συμπεραίνουμε πως ο Καταρτζής, σε ό,τι αφορά τα ζητήματα της ηθικής υιοθετεί μία καθαρά θρησκευτική έννοια. Ο Καταρτζής ωστόσο αναγνωρίζει πως, «κ' οι δύο τους έχουν τύπο της τελειότητας του θεού», καθώς επιλέγουν να ζουν αποκομμένοι από τον κόσμο, διότι ενδιαφέρονται περισσότερο για την πνευματική τους ζωή, οι πράξεις τους είναι σύμφωνες με τον λόγο του Κυρίου. Τα κηρύγματα που διαδίδουν στηρίζονται πάντοτε σε γεγονότα, ενώ τα λόγια τους έρχονται σε πλήρη συμφωνία με τις πράξεις τους. Τόσο ο φιλόσοφος, όσο και ο χριστιανός δεν βασίζονται μόνο στο να εμφυσήσουν τις ιδέες τους στον λαό με τα λόγια τους, αλλά προχωρούν σε πράξεις για να αποδείξουν την αξία των λεγομένων τους. Αξίζει να σημειωθεί πως σε ό,τι σχετίζεται με την διεύρυνση του πνευματικού ορίζοντα των ανθρώπων ο Καταρτζής υιοθετεί την πλευρά της ηθικής που είναι πιο κοσμική, δηλαδή εκείνης του φιλοσόφου. Άρα αντιλαμβανόμαστε πως στην λογική του Καταρτζή η χριστιανική πίστη βοηθάστη σωτηρία της ψυχής των ανθρώπων, ενώ η φιλοσοφία βοηθάει στη βελτίωση της κοινωνικής ζωής.

Αφού ο λόγιος εντόπισε τα κοινά χαρακτηριστικά του φιλόσοφου και του χριστιανού, στη συνέχεια σχολιάζει τις διαφορές τους. Σύμφωνα με τον Καταρτζή, «ο χριστιανός έχει ελπίδα για ζωή μέλλουσα, κ' ο άλλος περαίνει την ευδαιμονία του στην παρούσα, χωρίς ν' ανασκευάζη την άλλην». ⁵²² Σε υποσημείωσή του σχολιάζει πως η πλειοψηφία των φιλοσόφων ασπάζεται την άποψη πως οι άνθρωποι οφείλουν να λειτουργούν με γνώμονα την κατάκτηση της ευδαιμονίας στην παρούσα ζωή, καθώς αυτό θα τους οδηγήσει στην αληθινή ευτυχία τους. Αυτή η τοποθέτηση αποτέλεσε και μία από τις βασικές αρχές του κινήματος του Διαφωτισμού, διότι «ο άνθρωπος οφείλει να δώσει νόημα στην επίγεια ύπαρξή του» ⁵²³ και να θέσει ως υπέρτατο σκοπό την ευημερία που κερδίζει από τα εγκόσμια, μία τοποθέτηση που κατά βάση εκφράστηκε από τους ριζοσπαστικούς Δυτικοευρωπαίους φιλοσόφους. Από αυτή την πεποίθηση ξεχωρίζει τον Πλάτωνα, ο οποίος δέχεται την ύπαρξη μιας άλλης ζωής και κυρίως την αθανασία της ψυχής. Ακόμη και στην αντιπαραβολή των γνωρισμάτων του φιλόσοφου και του χριστιανού ο Καταρτζής, βρίσκει ένα παράδειγμα με το οποίο οι αρχές της φιλοσοφίας και της χριστιανικής

⁵²¹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 76.

⁵²² ό.π., 77.

⁵²³ Βλ. Τσβετάν Τόντοροφ, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, ό.π., 19.

νοσύνης μπορούν να κοινωνήσουν.

Σύμφωνα με τον λόγο, σε ό,τι σχετίζεται με τη σοφία, ο φιλόσοφος την ακολουθεί διότι αποτελεί φυσικό χαρακτηριστικό του· επομένως έχει μία ροπή προς αυτήν εξαιτίας της φύσης του, ενώ ο χριστιανός «έχει και λαμπρότερο φως : το κατ' αποκάλυψιν».⁵²⁴ Ο Καταρτζής παρουσιάζει τον χριστιανό με τέτοιο τρόπο ώστε στη συνείδηση του λαού να αποτελεί έναν άνθρωπο αλάνθαστο, που πράττει με βάση τις εντολές που δέχτηκε από ένα Ανώτερο Ον. Η κατ' αποκάλυψιν γνώση προβάλλεται ως η πιο σπουδαία ωστόσο για τη συγκεκριμένη αντίληψη οφείλουμε να λάβουμε υπόψη την τοποθέτηση του μελετητή Ernst Cassirer ο οποίος υποστηρίζει πως, «η αποκάλυψη δεν είναι ένα μοναδικό πεδίο βεβαιότητας· είναι απλώς μία επιμέρους μορφή μετάδοσης μιας αλήθειας της οποίας η τελική απόδειξη και επαλήθευση πρέπει να αναζητηθεί στον ίδιο τον λόγο».⁵²⁵ Χάρη στην ικανότητα του λόγου να συνδέει και να αναλύει τα στοιχεία, ο άνθρωπος οδηγείται με πληρότητα στη γνώση της αλήθειας. Ο λόγος «αναλύει κάθε τι καθαρά πραγματολογικό, όλα τα απλά δεδομένα της εμπειρίας και κάθε τι που έχει γίνει πιστευτό επί βάσει της αποκάλυψης, της παράδοσης και της αυθεντίας».⁵²⁶ Την υπεράσπιση και την εδραίωση της δύναμης του λόγου ανέλαβαν οι φιλόσοφοι και κατάφεραν να στιγματίσουν την πνευματική δραστηριότητα του 18ου αιώνα. Ο Δημήτριος Καταρτζής τοποθετείται ανάμεσα σε αυτούς.

Ο Καταρτζής λοιπόν στη συγκεκριμένη περίπτωση καταφέρνει να προβάλει δύο ειδών πρότυπα. Το ένα αποτελεί τον λόγο, την έμφυτη πρόσβαση στη γνώση της αλήθειας που αντιπροσωπεύει ο φιλόσοφος και το δεύτερο βασίζεται στην θεϊκή ύπαρξη και στις κατ' αποκάλυψη γνώσεις, τις οποίες ασπάζεται ο χριστιανός. Είδαμε πως στην αρχή της σύγκρισης, ο φιλόσοφος με τον χριστιανό αλληλοεπηρεάζονται λειτουργώντας ως ιδεατά πρότυπα για την ορθή συμπεριφορά των ανθρώπων στην κοινωνία. Ωστόσο, ο Φαναριώτης λόγιος θέτει σε αξιολογική προτεραιότητα τις αρετές του χριστιανού και επισημαίνει πως ο χριστιανός δεν χρειάζεται για τη σωτηρία του τη φιλοσοφία, παρά μόνο την χρησιμοποεί για «καλλωπισμό»⁵²⁷ του. Η λογική του φιλοσόφου φαίνεται αρκετά μετριοπαθής, καθώς μέσα από το έργο του φαίνεται να τονίζεται η αντίληψη πως η θρησκεία αποτελεί τον τελικό σκοπό του ανθρώπου. Ο χριστιανός έχει λάβει όλα τα πνευματικά εφόδια από τις διδαχές της Εκκλησίας και η φιλοσοφία του χρειάζεται, «παρά μόν' όταν είναι διδάσκαλος της εκκλησίας, σχολάρχης, ή άρχων λαού».⁵²⁸ Παρά τη σαφή ανάδειξη των αρετών του χριστιανού και τον μακαρισμό του η αλληλοσυμπλήρωση αυτών των δύο εννοιών είναι αναπόφευκτη. Ο Καταρτζής ολοκληρώνει την πρώτη σύγκριση καθιστώντας σαφές πως η φιλοσοφία είναι αναγκαία και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση ειδικότερα στα θέματα που αφορούν την εκπαίδευση και τη νοθεσία των ανθρώπων.

Η αμέσως επόμενη σύγκριση αφορά στα χαρακτηριστικά του φιλοσόφου και του άθεου. Ο Καταρτζής επισημαίνει πως «ο φιλόσοφος, σε όλα διαφέρ' απτόν άθεο», παίρνοντας θέση στο ζήτημα της παρουσίας της φιλοσοφίας ως ένα μέσο αναπαραγωγής πεποιθήσεων που δεν άρμοζαν με τα χριστιανικά δεδομένα. Φυσικά η τοποθέτηση αυτή είναι αρκετά προοδευτική και έρχεται σε ρήξη με πολλούς εκκλησιαστικούς παράγοντες. Προκειμένου να αποδείξει αυτή του την τοποθέτηση, ο Καταρτζής υποστηρίζει πως ο φιλόσοφος διαθέτει τόσο φυσικές αρχές, όσο και μεταφυσικές και πιο συγκεκριμένα, «την ενάργεια, την αντίφασι, τον ικανό λόγο κ' άλλαις πολλαις. και τελεούτ' απ' όλαις αυταίς». Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός πως ο λόγιος φαίνεται να γνωρίζει τις αρχές της μεταφυσικής που εδραιώνει με νέα δεδομένα το κίνημα του Διαφωτισμού. Πλέον η μεταφυσική προσεγγίζεται από τους φιλοσόφους

⁵²⁴ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 77.

⁵²⁵ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, ό.π., 62.

⁵²⁶ Βλ. Ernst Cassirer, *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*, ό.π., 26.

⁵²⁷ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 77.

⁵²⁸ ό.π.

με «εμπειρικά αποδείξιμες αρχές»⁵²⁹, καθώς πλέον «η θεώρηση από τη σκοπιά του Όντος δίνει τη θέση της στη θεώρηση από τη σκοπιά του Ανθρώπου και των γνωστικών του δυνατοτήτων».⁵³⁰ Ο Καταρτζής αποδίδει τη συγκεκριμένη προσέγγιση στα γνωρίσματα του φιλοσόφου τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο την προοδευτικότητα της σκέψης του. Ο γερμανός φιλόσοφος Immanuel Kant έδωσε έναν ορισμό με βάση τον οποίο η μεταφυσική αποτελεί την «επιστήμη των νόμων του καθαρού ανθρώπινου Λόγου, άρα υποκειμενική» ή αλλιώς την όρισε ως «φιλοσοφία του καθαρού Λόγου».⁵³¹ Ο φιλόσοφος λοιπόν συγκεντρώνει τις θεωρίες του και από τις δύο αρχές του και φτιάχνει «μία εικόνα θεού τον επίγειό μας τον άνθρωπο».⁵³² Η πρωτοποριακή αυτή σκέψη του φιλοσόφου αποδεικνύει πως, πλέον το κέντρο βάρους μετατοπίζεται στον άνθρωπο, και πως «το Όν τώρα όχι μόνο αναζητείται αλλού, αλλά και θεωρείται στη συνύφανσή του με τις γνωστικές δυνάμεις του Ανθρώπου».⁵³³ Επομένως καθίσταται σαφές πως το ενδιαφέρον του φιλοσόφου είναι κυρίως ανθρωπολογικό, ωστόσο δεν αναφέρεται καμία θεωρία ή προσπάθεια απόρριψης των θεολογικών επιταγών. Χάρη σε αυτή τη διάκριση η σκέψη του Καταρτζή τοποθετείται για ακόμη μία φορά σε προοδευτικό βάθος.

Η δράση του άθεου, με τον τρόπο που την παρουσιάζει ο Καταρτζής, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με αυτή του φιλοσόφου. Ο άθεος αφού κατανοήσει «απτής αρχαίς της ανθρώπινης της σοφίας της μεταφυσικαίς», που περιέχουν το θεϊκό στοιχείο, αφαιρεί «απτού ανθρώπου της πράξης», που του παραχωρούν την αρετή και την αληθινή τους ευδαιμονία, και τους δίνει καινούργιο τίτλο. Προσδιορίζει ως «φυσικαίς κ' αδιάβληταις» τις επιθυμίες που προκύπτουν από αλόγιστα πάθη και δεν συνάδουν με την ορθή κρίση, επιχειρώντας να οργανώσει ενός τέτοιου είδους κοινωνία, ωστόσο δεν το καταφέρνει αυτό και «πλάθει στο ριζικό μας έναν αισθητό βερζεβούλ».⁵³⁴ Σε ό,τι αφορά τον τρόπο με τον οποίο ο άθεος αντιμετωπίζει τον φιλόσοφο, ο Καταρτζής επισημαίνει πως δεν τρέφει ιδιαίτερη εκτίμηση⁵³⁵ στις διανοητικές του ικανότητες και πως τον θεωρεί μωρό, διότι ο ίδιος έχει την πεποίθηση πως είναι νοήμων. Ο φιλόσοφος από την άλλη, έχοντας δικαίωτο λόγο όπως σχολιάζει ο Καταρτζής «έχει εκείνον ζαβό». Ο λόγιος προβάλλει τον φιλόσοφο ως έναν άνθρωπο ταπεινό που δεν περηφανεύεται για τις γνώσεις του, και που θα μιλήσει για τη φιλοσοφία όταν τύχει στο «λακριντί»⁵³⁶ του με άλλους ανθρώπους. Ο φιλόσοφος επιχειρεί να μεταλαμπαδεύσει τις γνώσεις του με τέτοιο τρόπο ώστε να εγείρει το ενδιαφέρον των ακροατών του και «όχι φιλονικώντας»⁵³⁷ μαζί τους. Δεν περιορίζεται στη διδαχή μιας ύλης και δέχεται τις παρατηρήσεις των συνομιλητών του.

Αντιλαμβανόμαστε πως ο φιλόσοφος, για τον Καταρτζή αποτελεί έναν άνθρωπο με διευρυμένους πνευματικούς ορίζοντες, που έχει ως κύριο μέλημά του την ευδαιμονία των συμπολιτών του. Διαδίδει τα κηρύγματά του με μορφή νουθεσίας και δείχνοντας σεβασμό στις αντιλήψεις των ακροατών του

⁵²⁹ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 49.

⁵³⁰ ό.π., 48.

⁵³¹ ό.π., 49.

⁵³² Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 77.

⁵³³ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 48.

⁵³⁴ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 77.

⁵³⁵ Ο Καταρτζής χρησιμοποιεί το ρήμα «μπεγεντίζει» που αποτελεί δάνειο της τουρκικής λέξης *begenmek*, που σημαίνει εκτιμώ. Το λεξικό που χρησιμοποιήθηκε για την μετάφραση των λέξεων είναι σε ηλεκτρονική μορφή στο [bab.la](http://en.bab.la/dictionary/turkish-english/be%C4%9Fenmek) : <http://en.bab.la/dictionary/turkish-english/be%C4%9Fenmek> . Επιπλέον βλ. Ασπασία Μπερμπέρι, *Μορφολογική προσαρμογή και λεξικοσημασιολογικός δανεισμός των Τουρκικών δανείων στα αρχεία του Αλή Πασά*, (Διπλωματική εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017, 52. <https://ikee.lib.auth.gr/record/302254/files/GRI-2019-23370.pdf> .

⁵³⁶ Το ουσιαστικό «λακριντί» αποτελεί ένα ακόμη δάνειο της τουρκικής γλώσσας που σημαίνει συζήτηση. Το λεξικό που χρησιμοποιήθηκε για την μετάφραση των λέξεων είναι σε ηλεκτρονική μορφή στο [bab.la](http://en.bab.la/dictionary/turkish-english/lak%C4%B1rd%C4%B1) : <http://en.bab.la/dictionary/turkish-english/lak%C4%B1rd%C4%B1> . Επιπλέον βλ. Ασπασία Μπερμπέρι, *Μορφολογική προσαρμογή και λεξικοσημασιολογικός δανεισμός των Τουρκικών δανείων στα αρχεία του Αλή Πασά*, ό.π., 108.

⁵³⁷ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 78.

αναπτύσσει έναν υγιή και αρμονικό διάλογο μαζί τους. Αντιθέτως ο άθεος, με έναν «αντιλογίας σκοπό» προσπαθεί διακαώς να αμφισβητήσει την αξία όχι μόνο της φιλοσοφίας και να αναιρέσει τα διδάγματά της, αλλά εκφέρει και την παραποιητική του άποψη και για θέματα που αφορούν την πολιτική, την ηθική και την θρησκεία. Ο Καταρτζής καθιστά σαφές πως ο άθεος αποτελεί έναν επικίνδυνο άνθρωπο για την κοινωνία, καθώς διαστρεβλώνει και αλλοιώνει την αλήθεια δίχως να νοιάζεται για την ευημερία της κοινωνίας του. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός πως, «προκειμένου να εξασφαλιστούν οι ηθικές-κανονιστικές αρχές, ο Καταρτζής δείχνεται πρόθυμος να δεχτεί κάποιες μεταφυσικές βαθμίδες δικαιοδοσίας, των οποίων η ολοσχερής απόρριψη χαρακτηρίζει ακριβώς τον άθεο».⁵³⁸

Ο σωστός χριστιανός και ο δεισιδαίμων, αποτελούν το επόμενο ζεύγος προς ανάλυση. Θα ισχυριζόμασταν πως ο Καταρτζής με τον χαρακτηρισμό «σωστός χριστιανός», πραγματοποιεί έναν διαχωρισμό, όπως έκανε και με την έννοια της υγιούς φιλοσοφίας. Υπάρχει λοιπόν άραγε ο σωστός χριστιανός και ο χριστιανός ο οποίος επιτρέπει να επεμβαίνουν στα πιστεύω του προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες; Ο φιλόσοφος δεν επιχειρηματολογεί περαιτέρω για την απόδοση του συγκεκριμένου χαρακτηρισμού, παρά μόνο αρκείται στο να αναφέρει πως· «σε όλα διαφέρει κ' ο σωστός χριστιανός από δεισιδαίμονα».⁵³⁹ Εφόσον λοιπόν ο χριστιανός «είν' προκομμένος», γνωρίζει τα δόγματα και τα ενάντιά τους, τις αιρέσεις. Φαίνεται να αφοσιώνεται ολόψυχα στις θεωρίες της θεολογίας, ωστόσο παραλείπει τα στοιχεία που της εναντιώνονται και δεν θέλει να γνωρίζει «ολότελα τις παρανομίαις». Αν δεν είναι προκομμένος, αφήνει τις θεωρίες για τους δασκάλους, ασπάζεται μόνο τα δόγματα «και πολιτεύεται κατά της εντολαίς». Όπως και να έχει, στόχος και αυτού του χριστιανού είναι να γίνει ένα με το Θεό, γι' αυτό και «γένεται θεολόγος όσο τον χρειάζεται, ή και όσο μπορεί, γένετ' ενάρετος, και καρτερεί με μιά επαινετή όντως δειλία τη σωτηρία του».

Ο δεισιδαίμων απεναντίας, «είναι δεν είν' τίποτε παιδεμένος» αγνοεί εκούσια τα δόγματα και προσποιείται πως αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους που προσπαθούν να διαδώσουν ψευδή νοήματα για αυτά. Δεν δείχνει τον πρέποντα ζήλο στην άσκηση της αρετής, «κ' επιμελιέται να μάζεται την κακία με λόγους». Στη συνείδησή του δεν υφίστανται οι ιδέες της ορθοδοξίας και η «έξι της αρετής» που θα μπορούσαν να τον καταστήσουν έναν σωστό χριστιανό, αλλά το ενδιαφέρον του στρέφεται προς τις αιρέσεις. Ξεδιπλώνει τη ρητορική του δεινότητα «στην κακία απάνου, κάμνωντάς την ένα είδος επιστήμης ξεχωριστό· και δίδωντάς το ότε και ου και ως δει, και σ' αυτήνα», εκθέτει τις ανορθολογικές και παραποιητικές αντιλήψεις δικαιολογώντας τα πορίσματα αυτής της επιστήμης.

Ο Καταρτζής πλάθει την εικόνα ενός ένδοξου βασιλιά, που χωρίς κανένα δισταγμό δικαιούται να «φορέση την κορώνα που επαγγέλετ' η αρετή κ' η ευσέβεια».⁵⁴⁰ Με συμβολικούς χαρακτηρισμούς ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως μέσω του καλού χριστιανού θα καταφέρει ο λαός να αντικρίσει το φως της αλήθειας και πως θα προστατευτούν από «την λάβρα της χριστιανικής αγάπης». Συμπεραίνουμε πως από τον συγγραφέα μας ο χριστιανός, αντλώντας τη δύναμη και την αγάπη από την επαφή του με τις θεωρίες της θεολογίας εκπροσωπεί το θεϊκό. Ον και επιχειρεί να φέρει την πραγματική του ουσία στους ανθρώπους. Ο δεισιδαίμων όμως έχοντας πλάσει ένα δικό του ιδεατό, το οποίο δεν βασίζεται όλως διόλου στις χριστιανικές αρχές, παρουσιάζεται από τον Καταρτζή «σαν ένας κακόζηλος μιμητής» του χριστιανού, που φέρει και αυτός το δήθεν φως της αλήθειας. Ωστόσο οι αντιλήψεις που μεταλαμπαδεύει ο ίδιος θολώνουν την κρίση των ανθρώπων και τους βλάπτουν. Ο δεισιδαίμων λειτουργεί ως «κόλακας του Θεού», ενώ ο χριστιανός είναι ένας πραγματικά ευλαβής πιστός που σε ό,τι αφορά τις διαπροσωπικές του σχέσεις, ενδιαφέρεται να προάγει την αρετή με «λόγια ειρηνικά» και παρόμοιες πράξεις, τις

⁵³⁸ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 139-140.

⁵³⁹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 78.

⁵⁴⁰ ό.π.

οποίες ο δεισιδαίμων κατηγορεί «και τον λέγει τουλάχιστον στα θεία ψυχρό».⁵⁴¹

Σκόπιμη θα απέβαινε η παρατήρηση σχετικά με τα κοινά χαρακτηριστικά που φαίνεται να φέρουν για ακόμη μία φορά ο φιλόσοφος με τον χριστιανό. Η ομοιότητα στη συγκεκριμένη περίπτωση αφορά τη στάση που κρατούν και οι δύο όταν δέχονται πληροφορίες από τους συνανθρώπους τους. Και οι δύο επιδιώκουν να μάθουν εκείνα που δεν ξέρουν και ακούνε με ενδιαφέρον τον συνομιλητή τους. Ο κάθε άνθρωπος φαίνεται να αποτελεί πηγή γνώσεων για τους ίδιους, καθώς μέσω των συζητήσεών τους διευρύνουν περισσότερο τους πνευματικούς ορίζοντές τους διότι επεξεργάζονται συνεχώς καινούργιες γνώσεις. Επιπλέον και ο τρόπος με τον οποίο επιχειρούν να εμψυχήσουν τα διδάγματά τους είναι ο ίδιος, αφού ο φιλόσοφος εκθέτει «τα νοήματά του με χάρι πολλή στον ακροατή»⁵⁴² και ο χριστιανός διδάσκει «με λόγια ειρηνικά». Ανεξάρτητα από το γεγονός πως τόσο ο φιλόσοφος, όσο και ο χριστιανός διαθέτουν την αρετή της γνώσης δεν κρατούν μία υπεροπτική στάση απέναντι στους συνανθρώπους τους, αλλά επιδιώκουν να βελτιώνονται και οι ίδιοι συνεχώς μέσω των συζητήσεών τους χωρίς να παρουσιάζονται στο λαό ως αυθεντίες.

Ωστόσο οι νουθετήσεις του φιλοσόφου και του χριστιανού δεν εφαρμόζονται, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Καταρτζή, στις συνειδήσεις του άθεου και του δεισιδαίμονα. Η πλανεμένη αντίληψή τους δεν τους επιτρέπει να δεχτούν την αλήθεια σε σημείο μάλιστα που την αποστρέφονται. Ο άθεος προσπαθεί να αναιρέσει τα διδάγματα του φιλοσόφου, ενώ ο δεισιδαίμων με πιο δόλια μέσα μιμείται τις χριστιανικές αρχές και φορώντας τον μανδύα της αλήθειας προσπαθεί να παραπλανήσει το λαό. Ο χριστιανός αντιλαμβάνεται τον τρόπο δράσης του δεισιδαίμονα και «τον βλέπει και τον λυπάται πως είν' πλανεμένος», όμως «δεν μπορεί να τον διορθώσει, μήτε με λόγια μήτε με υπόδειγμα».⁵⁴³ Οι δύο αυτές κατηγορίες ανθρώπων αποτελούν τις πιο επικίνδυνες τόσο για τη φιλοσοφία, όσο και για τη θρησκεία διότι δεν αρκούνται στο να παραποιούν την αλήθεια, αλλά κατηγορούν και όσους την πρεσβεύουν.

Οι δύο ακρότητες της δεισιδαιμονίας και της αθεΐας αποτελούν το τελευταίο ζεύγος εννοιών που πρόκειται να αναλύσει ο φιλόσοφος. Ο Καταρτζής ισχυρίζεται πως ο δεισιδαίμων με τον άθεο «διαφωνούν μόνε, γιατί είν' ο ένας πιστός κ' ο άλλος άπιστος», διότι διαφορετικά και οι δύο είναι δέσμοι των παθών τους. Ο άθεος έχοντας άγνοια των αποτελεσμάτων των παθών του, και «για να μην τον ελέγχ' η συνείδησί του, σηκώνει από της πράξεις του το καλό και το κακό», τις ορίζει ως φυσικές και θεωρεί πως συμφωνούν με τις αρχές του δικαίου και της ηθικής, εκεί βέβαια που δεν είναι παράνομες. Ο δεισιδαίμων από την άλλη μηχανεύεται διαρκώς προτάσεις με τις οποίες προσποιείται πως είναι πιστός, προκειμένου να πείσει το λαό να ασπαστεί τις θεωρίες του. Εμφανίζεται δήθεν⁵⁴⁴ ευμενής προς τα θεία και «προμελετημένως κάμνει το κακό και συμμελετά' εν ταυτώ πως το εξαλείφει».⁵⁴⁵ Ο Καταρτζής επιπλέον επισημαίνει πως ο δεισιδαίμων δεν μετανοεί πραγματικά, διότι συνεχώς επινοεί προτάσεις σχεδιάζοντας την επόμενη κακία που θα πράξει.

Ο φιλόσοφος στη συνέχεια δεν διστάζει να εκθέσει την άποψή του για τον άθεο και τον δεισιδαίμονα και να τους αποδώσει υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς. Πιο συγκεκριμένα θεωρεί πως ο άθεος είναι αξιολύπητος, διότι φοβάται «μη χαλάση το σύστημά του», για το οποίο ίσως να μην είναι σίγουρος ούτε ο ίδιος πως το έχει θεσπίσει σωστά. Παρ' όλα αυτά, ακόμα και γνωρίζοντας πως οι γνώσεις του είναι αβάσιμες «δε λείπει από να συγγράφη βιβλία πολεμικά» και δεν παύει σε συζητήσεις του να προσπαθεί να αναιρεί παγιωμένες έννοιες, όπως αυτές που αναφέραμε και προηγουμένως. Σε ό,τι αφορά τον δεισι-

⁵⁴¹ ό.π., 79.

⁵⁴² ό.π., 78.

⁵⁴³ ό.π., 79.

⁵⁴⁴ Βλ. Ασπασία Μπερμπέρη, *Μορφολογική προσαρμογή και λεξικοσημασιολογικός δανεισμός των Τουρκικών δανείων στα αρχαία του Αλή Πασά*, ό.π., 161.

⁵⁴⁵ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 79.

δαίμονα, ο φιλόσοφος τον ονομάζει δυστυχή, δειλό, ένα χαρακτηριστικό που τον ταυτίζει με τον άθεο, αλλά προπάντων τον ορίζει ως «διάπυρο ζηλωτή». Ο Καταρτζής σχηματίζει την εικόνα του δεισιδαίμονα ως ενός ανθρώπου που γνωρίζει πως να χειρίζεται το λόγο του προκειμένου να καταφέρει να πλανήσει τις συνειδήσεις των πιστών. Μάλιστα αναφέρει πως τον λυπεί όταν κάποιος από το ακροατήριό του δεν του εναντιώνεται, «που να μπορή πανδήμως να γυμνάξη το ταλέντο του».

Σε προηγούμενα κεφάλαια αναφέραμε πως η σωτηρία της ψυχής των πιστών, αποτελούσε βασικό μέλημα για την Εκκλησία και φρόντιζε μέσω των διδαχών της να το καταστήσει σαφές και στους πιστούς. Για τον άθεο, σύμφωνα με τον Καταρτζή, η σωτηρία δεν έχει καμία απολύτως σημασία και «δε θέλει να ξέρη τι θε να πη σωτηρία». Συμπεραίνουμε για ακόμη μία φορά πως ο άθεος απορρίπτει βασικές θέσεις της θρησκείας και προσπαθεί διαρκώς να τις πολεμά. Για τον δεισιδαίμονα ο Καταρτζής αναρωτιέται αν «τάχα διαφέρει πολύ απ' εκείνονα κατά τούτο;». ⁵⁴⁶ Ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως και για τον δεισιδαίμονα, η σωτηρία δεν αποτελεί κύριο μέλημα. Φαίνεται να την επιθυμεί αρκετά, ωστόσο δεν την διεκδικεί για να την κερδίσει. Συμπεριφέρεται σα να γνωρίζει «κ' όλας την ώρα που διώρισε για μετάνοια, για να ωφεληθή απ' αυτήνα» και να συγχωρεθεί για τις αμαρτίες του.

Έχει υποστηριχθεί από τους εκπροσώπους του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού πως, «το μέγιστο κακό το οποίο πρέπει να πολεμηθεί δεν είναι ο αθεϊσμός αλλά η δεισιδαιμονία» ⁵⁴⁷, διότι σε αυτή συνδυάζονται «αλήθεια και φαντασίωση, διόραση και πρόληψη, λογική και πάθος» ⁵⁴⁸, με αποτέλεσμα να αλλοιώνεται η πραγματική πίστη. Με τον διαχωρισμό μεταξύ Ανατολής και Δύσης, σύμφωνα με τον Larry Wolff, έγινε και πιο έκδηλη η καταδίκη «της ορθόδοξης δεισιδαιμονίας, αλλά πάντοτε στο πλαίσιο μιας καθυστέρησης όπως αυτή της εκκοσμίκευσης». ⁵⁴⁹ Οι philosophes ωστόσο, δεν στιγμάτισαν την Ανατολή ως φορέα δεισιδαιμονικών αντιλήψεων, αλλά συνειδητοποίησαν πως «έπαιζε έναν ανάλογο ρόλο στις περισσότερες θρησκείες». ⁵⁵⁰ Η δεισιδαιμονία λοιπόν, αποτελεί ένα φαινόμενο που συναντάται σε αρκετούς λαούς και βασίζεται για την ευρεία διάδοσή της στην αμάθεια των ανθρώπων και στον φόβο τους για το υπερφυσικό. Ο Καταρτζής μέσα από την περιγραφή τόσο του δεισιδαίμονα, όσο και του αθέου υποστηρίζει έμμεσα πως ο άθεος μπορεί να αποβεί αρκετά επικίνδυνος για την κοινωνία, διότι ο δεισιδαίμων ακόμα και αν εκθέτει παραποιητικές αντιλήψεις πιστεύει στην θεϊκή ύπαρξη, ενώ ο άθεος δεν δείχνει πίστη σε κανένα Ανώτατο Όν και σκοπεύει στην αναίρεση και στην απόρριψη θεσμών που κηρύττουν την ύπαρξή του.

Αφού ο φιλόσοφος πραγματοποίησε την σύγκριση των εννοιών, αποσκοπώντας στην περαιτέρω αποσαφήνισή τους, στη συνέχεια παραθέτει ορισμένα επίθετα για να «συμφωνούν τα ονόματα των έξεων αυτών με τους χαρακτήρες τους». Με βάση επομένως την κρίση του Φαναριώτη λογίου, «το φιλόσοφο πρέπει να τον λέμε σοφό φρόνιμο, και τον άθεο σοφό ζαβό· και πάλε, το χριστιανό μας να τον ονομάζουμε πιστό φρόνιμο, και το δεισιδαίμονα του πιστό ζαβό». ⁵⁵¹ Ξεκινώντας με τον φιλόσοφο, θα υποστηρίξαμε πως μέσω των πράξεών του ενσαρκώνει την έννοια της αρετής, καθώς είναι απόλυτα αφοσιωμένος στη δουλειά του και κοπιάζει γι' αυτή διαρκώς. Στις σχέσεις του με τους ανθρώπους δεν προβαίνει σε διακρίσεις καθώς, «τους ομοεθνείς του τους έχει σα φίλους, και τους επίλοιπους τους βλέπει ανθρώπους, εκείνο που 'ναι κ' αυτός». Ο Καταρτζής δεν εισάγει τυχαία την τελευταία πρόταση. Το φως της γνώσης που διαθέτει ο φιλόσοφος, δεν τον ξεχωρίζει από τους συνανθρώπους του, αλλά ούτε και ο ίδιος εκμεταλλεύεται την πνευματική του υπεροχή για να παρουσιάζει τον εαυτό του ανώ-

⁵⁴⁶ ό.π., 79-80.

⁵⁴⁷ Βλ. Ernst Cassirer, *Διαφωτισμός και θρησκεία*, ό.π., 48.

⁵⁴⁸ ό.π., 47-48.

⁵⁴⁹ Βλ. Larry Wolff, *Ο Διαφωτισμός και ο ορθόδοξος κόσμος*, ό.π., 41.

⁵⁵⁰ ό.π.

⁵⁵¹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 80.

τερο από τους ακροατές του. Ο φιλόσοφος είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικός και μεριμνά ώστε να μην προκαλέσει θλίψη σε κανέναν συνάνθρωπό του. Ακόμη και όταν δεν μπορεί να τους ωφελήσει άμεσα, «τους παρηγορεί ή τους συμβουλεύει».⁵⁵²

Ο Καταρτζής προσθέτει ένα σχόλιο και αναφέρει πως όλες αυτές οι ιδέες βρίσκονται «στον Αριστοτέλη και τέτοιους άλλους σαν κ' εκείνον». Σκόπιμο θα ήταν να ανατρέξουμε στην αρχή του έργου όπου ο φιλόσοφος κάνει λόγο για την έννοια της μεσότητας, την οποία ακολουθούν ο φιλόσοφος και ο χριστιανός. Η μεσότητα, σύμφωνα με την αριστοτελική θεωρία αποτελεί ένα είδος αρετής το οποίο καθορίζεται από τη λογική που πρεσβεύει ο φρόνιμος άνθρωπος.⁵⁵³ Ο φρόνιμος λειτουργεί πάντοτε με γνώμονα τη λογική και τον ορθό λόγο, είναι ενάρετος, συνετός και σώφρων. Ο φρόνιμος επιπλέον διακρίνεται και για την κριτική του ικανότητα, που τον βοηθά να εκτιμά εύστοχα καταστάσεις και να οδηγεί τόσο τον εαυτό του, όσο και τους συνανθρώπους του στην ευδαιμονία. Λαμβάνοντας υπόψη το αριστοτελικό πρότυπο, ο Καταρτζής εκθέτει τις απόψεις του για τον φιλόσοφο και προβάλλει την προσωπικότητα ενός ανθρώπου που βασική του μέριμνα είναι η αναζήτηση μέσων που θα ανάγουν τη ζωή των ανθρώπων σε ένα ανώτερο πνευματικό επίπεδο.

Ο χριστιανός πάλι περιγράφεται ως εξίσου ενάρετος με τον φιλόσοφο, ωστόσο ο ίδιος διαθέτει «τα ίδια και καλλίτερα». Ταυτίζονται απόλυτα με τον φιλόσοφο ως προς τις πνευματικές αρετές, «κι' αν δεν ειν' προκομμένος, τον λείπει μον' η σπουδή». Πολύ σημαντικό σημείο διάκρισης αποτελεί το γεγονός πως ο χριστιανός, «ειν' θεολογικότερος του στα θεία και τελειότερός του στην αρετή». Αλλά και σε ό,τι αφορά τις σχέσεις του με τους γύρω του, ο χριστιανός δεν αντιμετωπίζει τους «ομόπιστους» του σαν φίλους, όπως ο φιλόσοφος, αλλά ως αδέρφια, και «τους άλλους σαν πλάσματα του Θεού».⁵⁵⁴ Σχετικά με την μακαριότητα του χριστιανού ο Καταρτζής παραπέμπει στις μορφές των αγίων της ορθόδοξης πίστης, στο Μέγα Βασίλειο και στον Άγιο Νικόλαο, οι οποίοι φημιζόταν για την φιλανθρωπική τους δράση και την γενναιοδωρία τους.⁵⁵⁵

Οι αρετές που προαναφέρθηκαν αποτελούν εκ διαμέτρου αντίθετα γνωρίσματα του «σοφού ζαβού», δηλαδή του άθεου, καθώς ο ίδιος μοχθεί να κατακτήσει ορισμένες γνώσεις προκειμένου να μπορέσει να επιχειρηματολογήσει ενάντια αυτών. Η ζωή του είναι αξιοκατάκριτη, ωστόσο ο ίδιος δεν μεριμνά για την διόρθωση των λαθών του και συνεχίζει να προβαίνει σε αδικίες. Όμως για τον φιλόσοφο, το χειρότερο από όλα τα δεινά που πράττει ο άθεος είναι το γεγονός πως «διδάσκει μεθοδικώς μια άπειρη άδεια σ' όλους να αδικούν, να γυρεύουν, και να τα κάμνουνε όλα, σά νά μήν είν' όλα μαζί τίποτες».⁵⁵⁶ Με αυτό τον τρόπο ο άθεος βλάπτει την κοινωνία, καθώς αλλοιώνοντας τα νοήματα και διαδίδοντας αντιλήψεις που δεν συνάδουν με την αρετή, τυφλώνει το νου των πολιτών και τους απομακρύνει από το ευ ζην τους. Επιπλέον, ο λόγος του άθεου δεν είναι καθόλου επιμελημένος και φροντισμένος, όπως αυτός του φιλοσόφου και του χριστιανού, διότι γελά, στέκεται ειρωνικός απέναντι στους συμπολίτες του, βωμολοχεί και αισχρολογεί. Σχετικά με την συμπεριφορά του ως προς τους αλλοεθνείς, εφόσον κρίνει πως δεν θα ενδέχεται να κατακρίνουν τα λεγόμενά του, «τόσο λιγότερο τους περιγελά και πολλούς τους εγκωμιάζει». Τους ομόφυλους του ωστόσο φροντίζει να τους κρατά πλανεμένους, στερώντας τους την πνευματική τους εξέλιξη και καθιστώντας τους έρμια των δικών του διδαχών. Μέσω της περιγραφής του άθεου

⁵⁵² ό.π., 80.

⁵⁵³ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1106a - 1107a.

⁵⁵⁴ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 80.

⁵⁵⁵ Πληροφορίες σχετικά για τον Μέγα Βασίλειο βλ. Συναξαριστής της Ορθόδοξης Εκκλησίας, *Φιλάνθρωποι Άγιοι* : https://www.synaxarion.gr/cms/gr/content/agioi_prostates_filanthropoi.aspx και για τον Άγιο Νικόλαο βλ. Συναξαριστής της Ορθόδοξης Εκκλησίας, *Ο Άγιος Νικόλαος ο θαυματοργός Αρχιεπίσκοπος Μύρων της Λυκίας* : <https://www.synaxarion.gr/gr/sid/1370/sxsaintinfo.aspx> .

⁵⁵⁶ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 80-81.

καταλήγουμε στην πεποίθηση που είχε επικρατήσει καθολικά πως, «ο ‘άθεος’ δεν έχει επίγνωση του σωστού και του λάθους, και δεν σέβεται τη δικαιοσύνη».⁵⁵⁷ Δεν ενδιαφέρεται για την τήρηση των κανόνων της ηθικής, ούτε για την άσκηση της δικαιοσύνης, παρά μόνο για τα μέσα με τα οποία θα οδηγήσει σε πνευματική σύγχυση τους συνανθρώπους του.

Παρά το γεγονός πως ο Καταρτζής θαυμάζει το έργο της *Εγκυκλοπαίδειας* και έχει εκφράσει πληθώρα εγκωμιαστικών σχολίων για τους συγγραφείς της, σε ό,τι αφορά τις αντιλήψεις του Γάλλου φιλοσόφου Voltaire, ο Καταρτζής κρατάει μία απαξιωτική στάση. Στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου*, ο Φαναριώτης λόγιος ισχυρίζεται πως εξαιτίας της επιρροής του Voltaire ο άθεος πλάθει κατά αυτό τον τρόπο τον χαρακτήρα του, και χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «όλη αυτήν την ιδέα καμάρωσαί [sic] τηνα στον πολυθρύλλητο τό Βολταίρ».⁵⁵⁸ Βέβαια δεν είναι η πρώτη φορά που ο Έλληνας λόγιος εκφράζεται υποτιμητικά για τον Γάλλο φιλόσοφο. Στο έργο του *Συμβουλή στους νέους*, επιχειρεί να απορρίψει τη σπουδαιότητα του φιλοσόφου, συγκρίνοντάς τον μάλιστα και με τον Λουκιανό⁵⁵⁹, ενώ στην συνέχεια τον κατηγορεί πως «ήταν ένας άκρος δεισιδαίμων εις την ασέβεια»⁵⁶⁰, παρά το γεγονός πως προσπάθησε να την καταπολεμήσει. Φαίνεται πως ο Καταρτζής ενοχλείται περισσότερο για τις τοποθετήσεις του Γάλλου φιλοσόφου σχετικά με τη θρησκεία, γι’ αυτό το λόγο σε μερικά έργα του προβαίνει και στην καταδίκη του.⁵⁶¹ Λαμβάνοντας υπόψη το σχήμα του Israel για τους ριζοσπαστικούς και μετριοπαθείς φιλοσόφους θα λέγαμε πως ο Καταρτζής στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτελεί έναν συντηρητικό λόγιο. Ωστόσο, σχετικά με τα καθ’ ημάς δεδομένα, ο Καταρτζής δεν θα μπορούσε να ενταχθεί στους συντηρητικούς κύκλους των διανοητών, αλλά στους προοδευτικούς που επιθυμούν την πρόοδο και την εξέλιξη χωρίς όμως να προβαίνουν σε ανατρεπτικές τοποθετήσεις. Οι πρωτοποριακές θέσεις που πρόσβευε ο Voltaire και το γεγονός πως δεν απέκρυπτε τη γνώμη του, τοποθετούνταν δημόσια και στρατευόταν με σκοπό να «προστατεύει από τον κίνδυνο της δογματικής τύφλωσης και του φανατισμού» τον λαό, τον έφερε πολλές φορές αντιμέτωπο με τους εκπροσώπους της Εκκλησίας.⁵⁶² Συγκεκριμένα, ένας «επίσκοπος απαγόρευσε στους πιστούς να διαβάσουν όχι μόνο Encyclopedie [...], αλλά και Montesquieu, Voltaire, and Rousseau»⁵⁶³, με την κατηγορία της καταστροφής της θρησκείας.

Τέλος, ο «πιστός ζαβός» χαρακτηρίζεται για την αμάθειά του ή χειρότερα, σύμφωνα με τον Καταρτζή, για την ολιγομάθειά του. Ίσως ο φιλόσοφος να θεωρεί χειρότερη την ολιγομάθεια από την πλήρη έλλειψη γνώσεων, διότι ο δεισιδαίμων νομίζοντας πως κατέχει ορισμένες γνώσεις, πορεύεται με αυτές και τις διαδίδει ως ορθές, ενώ στην πραγματικότητα δεν γνωρίζει τίποτα. Για να μπορέσει να διαμορφώσει ορθά την κρίση του δεν λαμβάνει υπόψη του τα βιβλία, «μόν’ απ’ εδώ κ’ απ’ εκεί πάσχει να μαθαίνει τί πράγμα αδετ’ εναντίο στην πίστι και στις εντολαίς [sic], και με τόσο κάμνει το φόρτωμά του».⁵⁶⁴ Ακόμα και η πολιτεία του παρουσιάζεται με τέτοιο τρόπο, ώστε ο αναγνώστης να κατανοήσει τους παράγοντες που ενισχύουν τις παραμορφωτικές αντιλήψεις του δεισιδαίμονα. Χαρακτηριστικά, ο Καταρτζής επισημαίνει πως πρόκειται για μία τερατόμορφη κοινωνία, όπου εντός της οποίας σχηματίζεται μία τομή που από τη μία πλευρά της πρεσβεύονται «αυστηρόταταις μικραίς αρεταίς» και από την άλλη «κακίαις μεγαλώταταις». Τέτοιου είδους παρομοιώσεις, με τερατόμορφα πλάσματα, συναντούμε

⁵⁵⁷ Βλ. Jonathan Israel, *Enlightenment contested...*, ό.π., 164.

⁵⁵⁸ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 81.

⁵⁵⁹ ό.π., 55.

⁵⁶⁰ ό.π., 61.

⁵⁶¹ Περισσότερα για την στάση του Δημήτριου Καταρτζή απέναντι στον Voltaire βλ. Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «Ο Καταρτζής και οι questions sur l'Encyclopedie του Βολταίρου», *Ο Ερασιστής*, 24, (2003), 105-110.

⁵⁶² Βλ. Βολταίρος, *Πραγματεία περί ανεκτικότητας*, ό.π., 9.

⁵⁶³ Βλ. Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment*, ό.π., 82.

⁵⁶⁴ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 81.

στο χώρο της ελληνικής μυθολογίας, όπου τα 'τέρατα' συνδυάζουν στοιχεία του εξωπραγματικού με στοιχεία του υπαρκτού κόσμου. Πρόκειται για πλάσματα που δημιουργούνται μέσω της ανθρώπινης επινόησης και συνήθως ενσαρκώνουν τραγικές φιγούρες, που διεκδικούν τα δικαιώματά τους για ζωή.⁵⁶⁵

Η προσωπικότητα του δεισιδαίμονα επομένως, πλάθεται σε μία τέτοια πολιτεία, όπου οι κακίες υπερτερούν των αρετών και αυτό αντανακλάται στον τρόπο αντιμετώπισης του ίδιου προς τους συμπολίτες τους. Οι αλλόπιστοι για τον «πιστό ζαβό» δεν δυσχεραίνουν τη δράση του, αφού στέκονται μακριά από την πίστη του και δεν επεμβαίνουν σε αυτή. Με εκείνους όμως «που βαφτίστηκαν στην ίδια κολυμβήθρα»⁵⁶⁶, δεν μπορεί να συμφιλιωθεί και τους εχθρεύεται αποδίδοντάς τους χαρακτηρισμούς οι οποίοι δεν είναι βάσιμοι. Κατηγορώντας τους ως αιρετικούς και άθεους, ευελπιστεί να αυξήσει τον αριθμό των ανταγωνιστών του, «κ' ακολούθως ν' αυξήσει της νίκαις του και της δάφναις του». Με αυτό τον τρόπο θεωρεί πως καταφέρνει να δείχνει πιο ευσεβής και ενάρετος στους συμπολίτες του, αλλά το σημαντικότερο πως έχει τη δυνατότητα να αντιλαμβάνεται τις σκέψεις και τις επιθυμίες τους. Δεν βοηθάει κανέναν συνάνθρωπό του και αντιθέτως, μη έχοντας βάρος στη συνείδησή του, τους κάνει κακό. Η συνάντησή του με άλλους ανθρώπους παρομοιάζεται με μονομαχία, καθώς ο ίδιος δεν μοιράζεται τις σκέψεις του μέσω ενός υγιούς διαλόγου και γίνεται μανιακός «μ' όποιον απαντήσει προτύτερα».

Ο παραλληλισμός που πραγματοποιείται στη συνέχεια είναι αρκετά αξιοσημείωτος, καθώς ο Καταρτζής συνδέει την εικόνα του δεισιδαίμονα με αυτή του θεολόγου Novatian, στον οποίο αφιερώθηκε η παλαιοχριστιανική αίρεση του novatianism και χαρακτηριστικά αναφέρει πως «η εικόνα του βρίσκεται στο Ναυάτο, τον αντίπαλο του θείου Κυπριανού, που σε τόσους φαυλόβιους κ' αμαθείς [...]».⁵⁶⁷ Το όνομα του Novatian έμεινε στην ιστορία εξαιτίας των πολύ σκληρών απόψεων που εξέφρασε για την επανένταξη των πεπτωκότων ή Λάψων, εκείνων που για κάποιους λόγους αρνήθηκαν την πίστη τους και έγιναν ειδωλολάτρες. Οι πεποιθήσεις του novatianism κρίθηκαν ως αιρετικές και καταδικάστηκαν από την Εκκλησία της Ρώμης. Στον αγώνα αυτό συνέβαλαν οι επιστολές του αγίου Κυπριανού της Καρχηδόνας, ο οποίος συνέβαλε στην επανένταξη των αιρετικών στην Καθολική Εκκλησία.⁵⁶⁸ Ενδεχομένως το παράδειγμα αυτό αναφέρεται από τον Καταρτζή, με σκοπό να εισάγει ένα ακόμα αρνητικό χαρακτηριστικό στον ειδωλολάτρη, αυτό του αιρετικού που παρουσιάζεται εντελώς αδιάλλακτος σε θέματα μετάνοιας. Επιπλέον ο φιλόσοφος αναφέρει πως ο «πιστός ζαβός» συναναστρέφεται με ανθρώπους που κάνουν μία αισχρή ζωή και με αμαθείς που, «στου θεού της ειρήνης το όνομα, έφεραν άνου-κάτου τον κόσμο του».

Αναπτύσσοντας περαιτέρω το λογισμό του, ο Φαναριώτης λόγιος προβάλλει ως δεδομένη την πίστη στην ύπαρξη της Τριαδικής θεολογίας, για τη διαμόρφωση της οποίας σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε ο Άγιος Γρηγόριος Ναζιανζηνός ο Θεολόγος, στον οποίο παραπέμπει ο φιλόσοφος.⁵⁶⁹ Δεν χρειάζονται επομένως περαιτέρω επιχειρήματα για να πειστεί κάποιος πως ο θεός είναι «τρισυπόστατος και αθάνατη η ψυχή».⁵⁷⁰ Πέρα από την αποδοχή της τριαδικότητας, ο Καταρτζής συνδέει για

⁵⁶⁵ Αναφορές σε τερατόμορφα πλάσματα συναντάμε και στο έργο του Αριστοτέλη, *Πολιτικά*, όπου ο φιλόσοφος αναπτύσσει ορισμένα επιχειρήματα με σκοπό να εκθέσει την άποψή του πως, η πολιτική εξουσία μπορεί να ασκηθεί και από το πλήθος των πολιτών. Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1281a39–1281b21.

⁵⁶⁶ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 81.

⁵⁶⁷ ό.π.

⁵⁶⁸ Οι πληροφορίες για τον Novatian αντλήθηκαν από το λεξικό που βρίσκεται σε ηλεκτρονική μορφή στο Dictionary of Christian Biography : <https://www.ccel.org/ccel/wace/biodict.html?term=Novatianus%20and%20Novatianism> και στο Catholic Encyclopedia στο λήμμα Novatian and novatianism : <https://www.newadvent.org/cathen/11138a.htm> .

⁵⁶⁹ Σχετικά με τριαδική υπόσταση του Θεού λαμβάνουμε πληροφορίες από τον πέμπτο θεολογικό λόγο (Oration 31).

<https://www.newadvent.org/fathers/310231.htm> .

⁵⁷⁰ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 81.

ακόμη μία φορά τις θεωρίες της θεολογίας και της φιλοσοφίας παραθέτοντας την άποψη του Αριστοτέλη σχετικά με την ένωση της ψυχής με ένα Ανώτατο Ον. Για την ορθόδοξη διδασκαλία η ψυχή-πνεύμα και το σώμα αποτελούν τον άνθρωπο. Η έννοια της ψυχής, «η οποία συμπίπτει με την έννοια του υποκειμένου και η οποία στα υψηλά θρησκευτικά συστήματα και στα μεγάλα φιλοσοφήματα εμφανίζεται ως πλήρως ανεπτυγμένη, προκύπτει έπειτα από μία μεγάλη και μακρά πνευματική ζωή».⁵⁷¹ Ο Καταρτζής δοκιμάζει για ακόμη μία φορά να προβάλει τα κοινά σημεία της φιλοσοφίας με την χριστιανοσύνη, καθώς η ύπαρξη της ψυχής απασχολεί με παρόμοια τρόπο και τους δύο κλάδους. Στη συνέχεια ο λόγιος δημιουργεί ένα ιδανικό πρότυπο, όπου ο φιλόσοφος θα «φιλοσοφή στη θεωρία των όντων» και θα πορεύεται με βάση τις φιλοσοφικές αρχές, και ο χριστιανός θα «θεολογή στα υπερουσία» προκειμένου να καταφέρει να αποκτήσει έναν χριστιανικό βίο. Αυτοί λοιπόν γνωρίζοντας για «τα τωρινά, τα μέλλοντα, τα περασμένα»⁵⁷² έχουν τη δυνατότητα να πουν αδιακρίτως το «ενελχάκ».

Προτού συνεχίσουμε την ανάλυση του έργου, σκόπιμος θα απέβαινε ο σχολιασμός του τουρκικού όρου *Enel Hak*⁵⁷³ που σημαίνει εγώ είμαι η αλήθεια. Στο έργο του Καταρτζή η σημασία του όρου αποδίδεται ως «ο εστί “είμαι θεός”»⁵⁷⁴, κάτι που φανερώνει το μεγάλο εύρος των γνώσεων του φιλοσόφου που δεν περιορίζεται μόνο στην καθ’ ημάς φιλοσοφία και στα δυτικά φρονήματα. Οι αναφορές του τόσο στον μουσουλμανικό όρο, όσο και στους Αλεβίτες μουσουλμάνους⁵⁷⁵ δίνουν μία άλλη διάσταση στη θεολογία του συγγραφέα. Η σκέψη του Καταρτζή πάνω στα θεολογικής φύσης ζητήματα δεν φαίνεται καθόλου συντηρητική. Ο ίδιος φαίνεται να ενδιαφέρεται και να μελετά και άλλες θρησκείες, ταυτόχρονα όμως προβάλλει τον χριστιανισμό όχι με φανατικό τρόπο αλλά με διδακτικό.

Σε παραπομπή του ο φιλόσοφος δίνει την ερμηνεία της αραβικής λέξης σύμφωνα με την οποία, αν ένας άνθρωπος «πέση σε θείο έρωτα [...] στην αναγωγή του προς τον θεόν, γένητ’ ένα με το θεό».⁵⁷⁶ Στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου* ο Καταρτζής υποστηρίζει πως χάρη στις γνώσεις που διαθέτουν ο φιλόσοφος και ο χριστιανός, μπορούν να καταφέρουν να έρθουν κοντά στον Θεό, και μάλιστα να πέσουν σε θείο έρωτα. Παρόμοια αναφορά συναντήσαμε και στο έργο του Παμπλέκη, *Περί φιλοσόφου*, όπου εκεί ο διανοητής έκανε λόγο για τους εραστές της φιλοσοφίας.⁵⁷⁷ Στην περίπτωση του Παμπλέκη, γίνεται αναφορά για το δέος που νιώθει ένας άνθρωπος όταν έρχεται σε επαφή με τις φιλοσοφικές γνώσεις που καταλήγει να βιώνει μία βαθιά έλξη για αυτές. Στον Καταρτζή ωστόσο ο έρωτας αυτός έχει περισσότερο θρησκευτικό περιεχόμενο, αφού ένας άνθρωπος μπορεί να «πέση σε θείο έρωτα» όταν θα έρθει σε επαφή με το Θεό.

Ο φιλόσοφος καταλήγει στο συμπέρασμα πως, για να μπορούν ο φιλόσοφος και ο χριστιανός να νοούν κατ’ αυτό τον τρόπο, θα υπήρχε κάποιος που «νοούσε υπερφυσέστερα, και θα νοεί ομοίως αιώνια».⁵⁷⁸ Ο διανοητής προσωποποιεί τα παραδείγματα του φιλοσόφου που διαθέτει το σύμφυτο φως της γνώσης, και του χριστιανού που αποκτά τις αρχές του κατ’ αποκάλυψη αναφερόμενος στον Αριστοτέλη και στον Γρηγόριο. Οι γνώσεις του Αριστοτέλη που τις απέκτησε από το «έμφυτο φως» προκαλούν θαυμασμό στους ανθρώπους, ενώ οι νουθετήσεις του Γρηγορίου που «ξέρει εκ περιουσίας, με θεία

⁵⁷¹ Βλ. Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, ό.π., 223.

⁵⁷² Τη συγκεκριμένη φράση ο Καταρτζής τη δανείζεται από το έργο του Ησιόδου, *Θεογονία*. Βλ. Ησιόδος, *Θεογονία*, 1-52.

⁵⁷³ Βλ. Deniz Eroglu, Jeffrey H. Cohen, Ibrahim Sirkeci, *Turkish Migration 2016 selected papers*, Transnational Press London, 2016, 221.

⁵⁷⁴ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 82.

⁵⁷⁵ Βλ. Ahmet Kerim Gultekin, *Kurdish Alevism creating new ways of practicing religion*, Leipzig University, 2019, 6.

Ανακτήθηκε από την ηλεκτρονική πηγή : https://www.multiple-secularities.de/media/wps_18_gueltekin_alevikurds.pdf .

⁵⁷⁶ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 82.

⁵⁷⁷ Βλ. *Περί φιλοσόφου...*, 1.

⁵⁷⁸ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 82.

φώτησι», οφείλουν να αποτελούν παράδειγμα ορθού βίου.

Ο Καταρτζής στη συνέχεια εστιάζει στη μορφή του φιλοσόφου και ισχυρίζεται πως «τα ξέρει, ναι, όλα» όμως ο ίδιος μιλώντας μέσω αλληγοριών, συσχετίζει τις ιδέες του με χαλκάδες «και τη συνάφεια και συνέχειά τους με μία αλυσίδα». Ο φιλόσοφος επιχειρεί να καταστήσει σαφές πως οι ιδέες του και οι γνώσεις του βασίζονται σε λογικά πορίσματα που αλληλοσυνδέονται και πως αν μία άποψή του δεν είναι ορθά τεκμηριωμένη και επεξεργασμένη ενδέχεται να διαλύσει τη συνέχεια του λογισμού. Υποστηρίζει λοιπόν πως δεν κατέχει εξ ολοκλήρου τις γνώσεις, ακόμα και από τα αντικείμενα που θεωρεί πως γνωρίζει καλά, διότι του λείπουν άλλοτε πολλές ή άλλοτε λίγες ιδέες. Η αναφορά στις αλυσίδες και στους χαλκάδες μάς φέρνουν στο νου, ανάμεσα σε άλλες θεωρίες, και εκείνη του Πλάτωνα με τους συμβολισμούς της αλληγορίας του σπηλαίου. Ο αρχαίος φιλόσοφος στο έργο του *Πολιτεία*, εκφράζει περίτεχνα τις απόψεις του σχετικά με το αντίκτυπο της έλλειψης της παιδείας στην ανθρώπινη φύση. Λαμβάνοντας υπόψη τη θεωρία του Πλάτωνα, οι αλυσίδες και τα δεσμά αποτελούσαν τις αισθήσεις που κρατούσαν δέσμους τους ανθρώπους και δεν τους επέτρεπαν να αντικρίσουν την πραγματική όψη των πραγμάτων και τους απομάκρυνε από τη θέαση του αγαθού. Παρομοίως, οι ιδέες του φιλοσόφου τον κρατούν δέσμιο και δεν του επιτρέπουν να αντικρίσει την αλήθεια που προσφέρει η θεϊκή αποκάλυψη.

Ο διανοητής στη συνέχεια θέτει τρία ερωτήματα με τα οποία θα επιχειρήσει να καταλήξει στο συμπέρασμα πως η φιλοσοφία οφείλει να συνδεθεί με την θρησκεία προκειμένου να τελειοποιηθεί. Σύμφωνα με τη φιλοσοφική του σκέψη η φιλοσοφία με την θρησκεία θα πρέπει να έρθουν κοντά, κάτι που σύμφωνα με το σχήμα του Israel θα μπορούσε να καταταχθεί στους μετριοπαθείς διαφωτιστές έως και στους συντηρητικούς. Ο Καταρτζής αναρωτιέται λοιπόν, αν μερικές από αυτές τις ιδέες που λείπουν από τον φιλόσοφο είναι δυνατόν να τις διαθέτει κάποιος άλλος και να μην τις ξέρει ο ίδιος. Και επιπλέον σκέφτεται, μήπως υπάρχει κάποιος μέσος όρος που να συνδέει τις ιδέες που ήδη έχει απομοιώσει με αυτές που του λείπουν. Με το ερώτημα «δεν πρέπει τάχα σ' αυτό απάνου να κάμη έναν σοφό του πυρρωνισμό, που τον συνηθίζει αυτός εκεί που πρέπει και όταν πρέπει και καθώς πρέπει;»⁵⁷⁹ οδηγεί την σκέψη του πιο κοντά στην εξαγωγή του πορίσματος που επιθυμεί διακαώς να καταστήσει σαφές. Η τελευταία ερώτηση τίθεται με τέτοιο τρόπο ώστε να καταφέρει ο λόγιος να επιχειρηματολογήσει και να αναπτύξει όσο το δυνατόν πιο πειστικά την άποψή του. Ρωτάει λοιπόν, που θα έπρεπε να τον οδηγήσει η φρόνησή του, αν έφτανε ποτέ σε τέτοιο δισταγμό.

Προτού δώσουμε την απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα, είναι απαραίτητο να σχολιαστεί η φράση σχετικά με τον «σοφό πυρρωνισμό».⁵⁸⁰ Ο Καταρτζής υπήρξε ένας από αυτούς τους λογίους που έλαβαν μέρος στο πρόβλημα του σκεπτικισμού και «προτού περάσει στην καταδίκη του σκεπτικισμού ως σχετικισμού, αποτιμά θετικά τον σκεπτικισμό τόσο με την έννοια του μεταφυσικού αγνωστικισμού όσο και με την έννοια της μεθοδικής προπαρασκευαστικής αμφιβολίας».⁵⁸¹ Ο Παναγιώτης Κονδύλης εικάζει πως ο Καταρτζής αναφέρεται στον πυρρωνισμό με σκοπό να θίξει το θέμα της ελλιπούς ανθρώπινης γνώσης που «δεν μπορεί να αποφανθεί έλλογα για την Αποκάλυψη».⁵⁸² Στη συνέχεια του έργου θα αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει ο φιλόσοφος το ζήτημα. Ο διανοητής παρουσιάζει τον φιλόσοφο ως έναν άνθρωπο, που αμφισβητεί κάθε είδους αλήθειας, ειδικότερα στα θέματα που αφορούν τη θρησκεία, καθώς για τον ίδιο δεν υπάρχει η αντικειμενική γνώση των πραγμάτων. Αφού λοιπόν ο φιλόσοφος διαμορφώνει τέτοιου είδους ιδεολογίες και οδηγείται σε δισταγμό, ο Καταρτζής τον συμβουλεύει να δεχτεί τις κατ' αποκάλυψη γνώσεις, «απτό στόμα μας, και τη μέλλουσα ζωή». Ενδιαφέ-

⁵⁷⁹ ό.π.

⁵⁸⁰ ό.π.

⁵⁸¹ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 138-139.

⁵⁸² ό.π., 139.

ρον προκαλεί το γεγονός πως σε ό,τι αφορά τις νουθετήσεις που αφορούν τη θρησκεία, ο φιλόσοφος δεν ξεχωρίζει τον εαυτό του και εντάσσεται μαζί με αυτούς που την υπερασπίζονται.

Προκειμένου να καταστήσει ακόμα πιο πειστικά τα επιχειρήματά του, ο λόγιος υποστηρίζει πως σχετικά με τη θεωρία της ύπαρξης της μέλλουσας ζωής «όλοι οι συμφιλόσοφοί του δεν την αναιρούν, κ' α δεν τη συστήνουνε». Αντιλαμβανόμαστε πως στα μάτια του Καταρτζή, η πλειοψηφία των φιλοσόφων εξετάζει τέτοιου είδους θέματα, χωρίς ωστόσο να προχωρά στην απόρριψή τους ή στη διάδοσή τους, καθώς δεν καταλήγουν σε ένα ορθολογικό συμπέρασμα που να συνάδει εξ ολοκλήρου με τις διδασχές τους. Οι φιλόσοφοι αποδέχτηκαν την ύπαρξη μιας Ανώτερης Δύναμης, ωστόσο ο καθένας από αυτούς την προσέγγισε διαφορετικά καθώς πρόσθεσε τα δικά του προσωπικά πιστεύω. Ο συγγραφέας ολοκληρώνει το συλλογισμό του επισημαίνοντας πως, εάν όλα αυτά είναι αληθινά τότε ο φιλόσοφος «κερδαίνει το παν». Εάν όμως δεν είναι αληθινά δεν φαίνεται να χάνει τίποτα, εφόσον φυσικά δεν ζημιώνει κάτι τη φιλοσοφία του. Η χριστιανισμός φαίνεται για ακόμη μία φορά να υπερτερεί στη σκέψη του Καταρτζή, διότι θεωρεί πως ο φιλόσοφος κατέχει όλη τη φιλοσοφική γνώση, «όση δεν αντιφάσκει στο κατ' αποκάλυψιν». Τέλος, σχετικά με την ηθική του διδασκαλία φροντίζει να τη διατηρεί και όπου είναι εφικτό να την τελειοποιεί.

Η σοφία που διαθέτει ο «φρόνιμος πιστός» είναι λίγη, παράλληλα όμως είναι και όσο χρειάζεται για τη σωτηρία του. Η ηθική του είναι πιο σύντομη, όμως τελειότερη σε σχέση με αυτή του φιλοσόφου. Ο χριστιανός ακόμα και αν δεν έχει φιλοσοφικές γνώσεις και δεν αναγνωρίζει εξ ολοκλήρου την ουσία της φιλοσοφίας δεν την αποστρέφεται, αποδεικνύοντας κατ' αυτό τον τρόπο την πνευματική του υπεροχή. Η αλληλοσυμπλήρωση των δύο εννοιών γίνεται και πάλι έκδηλη αφού ο λόγιος αναφέρει πως «πολλότατοι Πατέρες μας άγιοι» σπούδασαν φιλοσοφία, και πολλοί επίσης ταξίδεψαν για αυτήν σε μακρινά μέρη, όπως η Αθήνα και η Αλεξάνδρεια. Οι δύο αυτές τοποθεσίες φυσικά και δεν αναφέρονται τυχαία. Η αρχαία Αθήνα υπήρξε μία από τις σημαντικότερες πόλεις στην οποία αναδείχθηκε ο πολιτισμός, με τις καινοτόμες τέχνες και τα γράμματα, το πολίτευμα, οι επιστήμες κ.ά. Στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου σχηματίστηκε πληθώρα ελληνικών παροικιών, όπου με τη σειρά τους άφησαν το δικό τους στίγμα σε πολλούς τομείς.⁵⁸³

Ο φιλόσοφος φέρνει και πάλι ως παράδειγμα τον Άγιο Βασίλειο, ο οποίος «διδάχθηκε στην Αθήνα ρητορική, φιλοσοφία, αστρονομία, γεωμετρία και ιατρική»⁵⁸⁴, και έχει την πεποίθηση πως «κ' άλλοι θειότατοι άνθρωποι» ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία πολύ πρωτότερα από αυτόν, γι' αυτό το λόγο και ο ίδιος τώρα της αποδίδει επαίνους. Μέσα από αυτή την παρατήρηση αποδεικνύει πως ακόμα και οι άγιοι της χριστιανικής πίστης θεωρούσαν τη φιλοσοφία απαραίτητη για την ολοκληρωμένη διαμόρφωση των χρηστών ηθών τους. Δεν την αποστρεφόταν ούτε αναιρούσαν τις προσταγές της, αντιθέτως αφομοίωναν τις αρχές της. Ο Καταρτζής προτείνει στους αναγνώστες να εξετάσουν το κατά πόσο μπορεί να αποβεί χρήσιμη η φιλοσοφία σε έναν τέτοιο άγιο άνθρωπο. Αρχικά αναπτύσσει τον συλλογισμό του και αναφέρει πως προκειμένου να χαρακτηριστεί ένας άνθρωπος ως «γραμματισμένος μας χριστιανός», οφείλει να γνωρίζει πρώτα τα «γραμματικά, τα ποιητικά, τα ρητορικά, που ν' εν' απτ' άλλο αχώριστα».⁵⁸⁵ Επομένως ο μορφωμένος χριστιανός διαθέτει την πρόποσα μόρφωση προτού έρθει σε επαφή με τις φιλοσοφικές αντιλήψεις.

Ο Καταρτζής δεν κρίνει πως για τον χριστιανό είναι απαραίτητη η γνώση της ελληνικής μυθολογίας, γιατί «αντίς αυτήνα» γνωρίζει αιώνιες αλήθειες «που μας άφησ' ο Θεολόγος, ο Απολινάριος, και ο Νόν-

⁵⁸³ Βλ. Φάνης Κατωμάνης, «Οι Έλληνες στην Αίγυπτο. Η ελληνική παροικία της Αλεξάνδρειας», *Ο Εραμιστής*, 31 Μαρτίου 2013. Ανακτήθηκε από το ηλεκτρονικό περιοδικό, χωρίς σελιδαρίθμηση.

⁵⁸⁴ Ανακτήθηκε από την ηλεκτρονική πηγή : <https://www.synaxarion.gr/gr/sid/1584/sxsaintinfo.aspx> .

⁵⁸⁵ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 83.

νος». Ο φιλόσοφος παραθέτει αυτά τα τρία παραδείγματα σημαντικών χριστιανών αποσκοπώντας στο να αποδείξει πως τα αληθινά και ορθά διδάγματα προέρχονται από τον χριστιανικό χώρο. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο ή Ευαγγελιστή, ο οποίος πέρα από το ομώνυμο βιβλίο της *Καινής Διαθήκης* έγραψε και την *Αποκάλυψη*, ένα προφητικό βιβλίο που πραγματεύεται τα οράματα που είδε ο ίδιος ο Ιησούς και τα φανέρωσε μέσω ενός αγγέλου στον Ιωάννη.⁵⁸⁶ Στη συνέχεια ο διανοητής κάνει λόγο για τον Απολλινάριο τον Λαοδικέα, ο οποίος ασχολήθηκε με την διακρίβωση της ανθρώπινης φύσης του Ιησού Χριστού⁵⁸⁷ και τέλος, για την προσφορά των αιώνιων γνώσεων, ο διανοητής παραπέμπει στον Νόννο τον Πανοπολίτη, ο οποίος υπήρξε ένας χριστιανός επικός ποιητής που έγραψε τα *Διονυσιακά*, επικά ποιήματα στα οποία περιέχεται η ιστορία ζωής του θεού Διόνυσου.⁵⁸⁸ Επιπλέον παράφρασε το κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο και παρουσίασε τον Διόνυσο ως σωτήρα των ανθρώπων που κατοικούσαν στα μέρη που διέσχισε. Συνήθως, «γίνεται λόγος για δάνεια του χριστιανισμού από τις παλιές παγανιστικές θρησκείες, πρέπει όμως να υπήρχαν και αμφίδρομα φαινόμενα, αφού ειδωλολατρικές θρησκείες επηρεάζονταν επίσης από το σύγχρονό τους χριστιανικό περιβάλλον».⁵⁸⁹ Ενδεχομένως ο Καταρτζής τοποθετεί δίπλα στις δύο σημαντικές προσωπικότητες της χριστιανοσύνης τον Νόννο, με σκοπό να αναδείξει όλες τις εκφάνσεις της χριστιανικής πίστης.

Μέρη της φιλοσοφίας που μπορούν να αποδειχθούν ιδιαίτερα ωφέλιμα είναι «η λογική, τα μεταφυσικά και τα ηθικά», αλλά και οι μαθηματικές επιστήμες που ενισχύουν το νου των ανθρώπων. Οι μαθηματικές επιστήμες συνδέονται άρρηκτα με την φυσική επιστήμη της αστρονομίας. Ο λόγιος υποστηρίζει πως, αφού ενδυναμωθεί η νόηση των χριστιανών μέσα από τα μαθηματικά, θα έχουν την δυνατότητα να εποπτεύσουν «τον αμήχανο όγκο που έχουσε τα πολυάριθμα ουράνια σώματα, και τα άπειρα διαστήματα».⁵⁹⁰ Γενικότερα η αστρονομία αποτελεί ένα είδος επιστήμης το οποίο θεμελιώθηκε στην αρχαία Ελλάδα, καθώς πληθώρα Ελλήνων φιλοσόφων ασχολήθηκαν συστηματικά μαζί της και μέσω των παρατηρήσεών τους χάραξαν την ιστορία της.⁵⁹¹ Γνωρίζοντας ουσιαστικότερα την αστρονομία ο χριστιανός, «γένετ' ένας μέγας λάτρης ενού μεγαλοουργού μας θεού». Ο Καταρτζής αφήνει να εννοηθεί πως η δημιουργία του σύμπαντος αποτελεί έργο του Θεού, τονίζοντας με αυτό τον τρόπο τη μεγαλοσύνη του. Οι γνώσεις του δεν θεωρούνται εμπλουτισμένες εφόσον δεν μελετά προσεκτικά τη «φυσική ιστορία των ζώων, των φυτών και των ορυκτών», αλλά και τη γεωγραφία και τη χρονολογία, που χωρίς αυτές δεν φαντάζει εφικτή η τακτική εξέταση της κοσμικής ιστορίας και της εκκλησιαστικής. Η κλασική παιδεία θα τον βοηθήσει να γίνει περισσότερο συγκροτημένος, ενώ οι γνώσεις στη νομική θα τον βοηθήσουν να διακρίνει το δίκαιο και το άδικο στην πολιτική του κοινωνία. Να μην λησμονούμε πως «αφετηρία της πολιτικής σκέψης του Καταρτζή παρέμεναν λοιπόν οι στοχασμοί του Αριστοτέλη για την

⁵⁸⁶ Βλ. Ιωάννης Σκιαδαρέσης, *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη, Ερμηνευτικά και θεολογικά Μελετήματα Α'*, Π. Πουρνάρα, 2005, 55-122.

⁵⁸⁷ Βλ. Ανδρέας Θεοδώρου, *Βασική Δογματική Διδασκαλία, Απαντήσεις σε ερωτήματα σωτηριολογικά*, Αποστολική Διακονία, Αθήνα, 2015, 101-103.

⁵⁸⁸ Το περιεχόμενο των Διονυσιακών βρίσκεται στην Bibliotheca Augustana. Ανακτήθηκε από : http://www.fh-augsburg.de/~harsch/graeca/Chronologia/S_post05/Nonnos/non_di00.html .

⁵⁸⁹ Βλ. Μ.Α. Τιβέριος, «Χριστιανισμός και διονυσιακή λατρεία», *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2008. Ανακτήθηκε από την ηλεκτρονική πηγή :

<https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/xristianismos-kai-dionysiaki-latrea/> . Επιπλέον για τη σύνδεση του χριστιανισμού με το θεό Διόνυσο βλ. Μ.Α. Τιβέριος, *Διόνυσος και χριστιανισμός*, *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2008.

Ανακτήθηκε από την ηλεκτρονική πηγή :

<https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/dionysos-kai-xristianismos/> .

⁵⁹⁰ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 83.

⁵⁹¹ Βλ. Ευάγγελος Σπανδάγος, *Η αστρονομία των αρχαίων Ελλήνων Από το 6000 π.Χ έως το 600 μ.Χ*, Αίθρα, 2004.

πολιτική κοινότητα».⁵⁹² Στο έργο του Αριστοτέλη, *Πολιτικά*, ο φιλόσοφος προσπαθεί να αποδείξει πως η συγκρότηση των πόλεων αποτελεί την υπέρτατη μορφή κοινωνίας που μπορεί να οδηγήσει τους πολίτες της στο απόλυτο αγαθό.⁵⁹³ Η κοινωνία του χριστιανού επομένως, παρουσιάζεται ως η τελειότερη συμβιωτική κοινωνία, αφού ο ίδιος διαθέτει τις αρχές και φροντίζει να αποκτή τις νομικές γνώσεις που θα εξασφαλίσουν την αρμονία στους συμπολίτες του.

Η χημεία και η βοτανική, αποτελούν επίσης σημαντικές επιστήμες τις οποίες οφείλει να μαθαίνει, όπως και πολλές «άλλαις εκατοσταίς τέχναις» που είναι αδύνατον να παραλείψει. Ο Καταρτζής υποστηρίζει πως ο χριστιανός χάρη στην υπεροχή της πνευματικής του δύναμης μπορεί να θριαμβεύσει σε όλες αυτές τις επιστήμες που προαναφέρθηκαν, χωρίς να τις φοβάται. Με συμβουλευτικό τόνο, ο φιλόσοφος προτείνει στον χριστιανό να φυλάσσεται και να αποφεύγει «τη σχολαστική την περίνοια», η οποία είχε επιφέρει τη δημιουργία πολλών αιρέσεων. Κατά του σχολαστικισμού είχε στραφεί και ο Χριστόδουλος Παμπλέκης, όπως είδαμε προηγουμένως, και κράτησε μία επικριτική στάση απέναντι στην κατηγορία των «ακαταλήπτων θεολόγων, των απαιδευτών διαλεκτικών».⁵⁹⁴ Ο Παμπλέκης υποστηρίζει πως στον σχολαστικισμό ο φιλόσοφος, «ουχ ο την πρακτικήν συνάγων σοφίαν, αλλ' ο διαλεκτικός»⁵⁹⁵ και απορεί με το γεγονός πως οι άνθρωποι που διαθέτουν «τοσούτοις αντιφιλοσοφικούς χαρακτήρησι», τόλμησαν να αυτοαποκαλεστούν φιλόσοφοι. Η διαφορά την οποία πρέπει να προσέξουμε και να επισημάνουμε, έγκειται στο γεγονός πως ο Παμπλέκης επιτίθεται στην σχολαστική θεωρία και στους εκπροσώπους της προκειμένου να διαφυλάξει την ουσία της υγιούς φιλοσοφίας, ενώ ο Καταρτζής αναφέρεται στον σχολαστικισμό με σκοπό να επισημάνει τον κίνδυνο που διατρέχει ο χριστιανός από αυτή. Για ακόμα μια φορά, συγκρίνοντας τις αντιλήψεις των φιλοσόφων, αντιλαμβανόμαστε πως στον πυρήνα του ενδιαφέροντος του Χριστόδουλου Παμπλέκη βρίσκεται η φιλοσοφία, ενώ του Δημήτριου Καταρτζή η θρησκεία και ειδικότερα ο χριστιανισμός.

Ο Φαναριώτης λόγιος προτείνει στον χριστιανό σε ό,τι αφορά τη θεολογία του και τη φιλοσοφία του να αρκείται στο «ότι», δηλαδή στην διαπίστωση των γεγονότων που θα προκύπτουν από την έρευνά του με σκοπό να εξασφαλίσει τη σωτηρία του. Απεναντίας, αν ασχοληθεί υπερβολικά με το «διότι», δηλαδή την αναζήτηση των αιτιών δημιουργίας του θα καταλήξει σε βλασφημίες και σε ανούσια και μηδαμινά πράγματα. Επομένως ο χριστιανός οφείλει να είναι προσηλωμένος στον κυρίως στόχο του και να μην παρεκκλίνει από αυτόν από τα ελκυστικά ερεθίσματα που ενδέχεται να δεχτεί. Προτού προχωρήσει στην περαιτέρω ανάλυση των γνωρισμάτων του άθεου, ο Καταρτζής παραθέτει μερικά ακόμη ερωτήματα. Αναρωτιέται λοιπόν, «και πως δεν είν' η φιλοσοφία στη χριστιανισύν' αναγκαία;»⁵⁹⁶, αφού η κοινωνία έχει ανάγκη από «διδασκάλους της εκκλησίας και άρχοντες του λαού» που να είναι εκπαιδευμένοι και εύστροφοι, προκειμένου να αντιλαμβάνονται τις επιθυμίες των πολιτών και να «τους διευθύνουν καλά στη θεωρία τους και στην πράξι, στα θεία ή στα ανθρώπινα». Ο Καταρτζής ολοκληρώνει τον λογισμό του σχετικά με την χρησιμότητα της φιλοσοφίας θέτοντας δύο ρητορικά ερωτήματα, στα οποία λανθάνει η απάντηση. Ειδικότερα, αναρωτιέται «σα δεν έχουμε τέτοιους δασκάλους εις τα σχολεία μας, ποιος θε να τα τους πλάσ' εκείνους; Και ποιος θε να δωσ' αγωγή καλή και χριστιανική σ' όλο το έθνος μας;».⁵⁹⁷ Οι γνώσεις των μαθητών δεν θα καλλιεργηθούν με ορθό τρόπο, αν δεν υπάρχουν οι κατάλληλοι άνθρωποι που θα συμβάλλουν στο να πλαστεί σταδιακά και προσεκτικά η προσωπικότητά τους, αλλά και του έθνους που χρήζει καλής και χριστιανικής αγωγής. Αρκετά ενδιαφέ-

⁵⁹² Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 213.

⁵⁹³ Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252a1–1253a39.

⁵⁹⁴ Βλ. Χριστόδουλος Παμπλέκης, *Περί φιλοσόφου*, ό.π., 4.

⁵⁹⁵ ό.π., 5.

⁵⁹⁶ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 83-84.

⁵⁹⁷ ό.π., 84.

ρουσα είναι η χρήση της λέξης «έθνος» που «στο πολιτικό λεξιλόγιο του Καταρτζή ο όρος “έθνος” αποκτά, για πρώτη φορά ουσιαστικά στην ελληνική γλώσσα, τη σημασία που αποδίδουν οι νεότερες ευρωπαϊκές γλώσσες στον όρο nation».⁵⁹⁸

Ο λόγιος τονίζει πως δεν προσπαθεί να υποδείξει στον «ζαβό πιστό» πώς να προσηλυτιστεί, ούτε πώς να ασπαστεί τις φιλοσοφικές αρχές, αλλά ούτε ακόμα πώς να γίνει άνθρωπος, καθώς δεν διαθέτει κανένα επιχείρημα που να καταφέρει να τον μεταπεισεί, αφού ο ίδιος απομακρύνθηκε συνειδητά από τη λογική σκέψη. Με ειρωνικό ύφος ο Καταρτζής επισημαίνει πως απόρροια της συμπεριφοράς του άθεου είναι η αμάθεια, ωστόσο για τον ίδιο τον άθεο αυτό δεν γίνεται αντιληπτό, αφού θεωρεί τον εαυτό του σοφό. Ακόμη και τώρα ο φιλόσοφος αποπειράται να οδηγήσει στη σωτηρία του τον άθεο, προτείνοντάς του να ακολουθήσει τις συμβουλές του που είναι προς το συμφέρον του. Προτρέπει τον «σοφό ζαβό» να μιμηθεί τους φιλοσόφους και τους χριστιανούς που έχουν ανεπτυγμένη τη λογική τους και «ακολουθούν τους ζωγράφους, και διδάσκουν το παραπάνου, σαν κ' αυτουνούς, με παράδειγμα».⁵⁹⁹ Προκειμένου να στηρίξει το λογισμό του σχετικά με τον παραδειγματισμό της διδασκαλίας του φιλοσόφου και του χριστιανού με αυτή των ζωγράφων, ο Καταρτζής παραπέμπει στα λεγόμενα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού και χαρακτηριστικά αναφέρει πως, «γραφεις διδάσκει το πλέον τοις εκτύποις».⁶⁰⁰ Στο έργο του ο Γρηγόριος προβαίνει σε έναν διαχωρισμό μεταξύ του λόγου και του βίου. Υποστηρίζει πως ο άνθρωπος μπορεί να διαθέτει είτε τον ορθό λόγο είτε τον άμεμπτο βίο, ωστόσο στον ζωγράφο αυτός ο διαχωρισμός δεν υφίσταται.⁶⁰¹

Ο φιλόσοφος επανέρχεται στο πρόβλημα του σκεπτικισμού επιδιώκοντας να καταλήξει στο συμπέρασμα πως «με τον σκεπτικισμό ως σχετικισμό δεν νοείται ούτε συνεννόηση ούτε συνύπαρξη».⁶⁰² Για τον λόγιο όποιος «δοξάζει πως δεν είναι καμιά αλήθεια» οφείλει να «σωπαίνει ολωσδιόλου, γυρίζοντας στη ζωώδη κατάσταση»⁶⁰³, διότι μόνο τότε δεν θα αποτελεί κίνδυνο για την κοινωνία του. Αντιλαμβανόμαστε πως για τον Φαναριώτη λόγιο, ο άθεος θα πρέπει να απομακρυνθεί από την κοινωνία διότι δεν πιστεύει σε καμία αλήθεια και συχνά ηρακλειτίζει.⁶⁰⁴ Ο Καταρτζής προτείνει να μιμηθεί τον Κρατύλο⁶⁰⁵, ο οποίος «εδόξαζε πως για τούτο και δεν πρέπει να λαλή τινάς· θθεν εμέμφουνταν τον Ηράκλειτο, όχι λαλώντας, αλλά κινώντας το δάχτυλό του».⁶⁰⁶ Η σιωπή του άθεου αποτελεί το ορθότερο εγχείρημα για τον φιλόσοφο, επισημαίνοντας επιπλέον πως αν ακολουθήσει την συμβουλή του δεν θα έρχεται σε πειρασμό και δεν θα υποστεί τη θεία τιμωρία διότι, «ο θεός μας δεν τιμωρεί μήτε τ'

⁵⁹⁸ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 216.

⁵⁹⁹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 84.

⁶⁰⁰ Βλ. S. Gregorii Nazianzeni, *Carmina selecta. Accedit Nicetae Davidis paraphrasis, nunc primum e codice Cusano edita*, cura Ernesti Dronke, 1840, 136. Ανακτήθηκε από :

https://books.google.gr/books?id=P21jAAAACAAJ&dq=%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B5%CF%85%CF%82+%CE%B4%CE%B9%CE%B4%CE%AC%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%B9+%CF%84%CE%BF+%CF%80%CE%BB%CE%AD%CE%BF%CE%BD+%CF%84%CE%BF%CE%B9%CF%82+%CE%B5%CE%BA%CF%84%CF%8D%CF%80%CE%BF%CE%B9%CF%82&hl=el&source=gbs_navlinks_s.

⁶⁰¹ ό.π., «ως γαρ ο ζωγράφος ου τοσούτον, φησί τοις λόγοις όσον τοις υποδείγμασι των αρχετύπων τους υπ' αυτώ την γραφικήν μανθάνοντας ωφελεί, ούτως οι τον μονήρη βίον εν αμωμήτω πράξει κατορθούντες εν τούτο μάλλον οικοδομούντες τους εγγίζοντας ήττον του λόγου της διδασκαλίας επιδέονται».

⁶⁰² Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό.π., 139.

⁶⁰³ ό.π.

⁶⁰⁴ Η φιλοσοφική σκέψη του Ηράκλειτου υπήρξε αρκετά αινιγματική και δεν απέβη ιδιαίτερα εύκολη η ερμηνεία της, γι' αυτό και του αποδόθηκε ο χαρακτηρισμός «σκοτεινός φιλόσοφος». Βλ. Geldard Richard, *Ηράκλειτος ο σκοτεινός φιλόσοφος*, μτφρ. Σοφία Λειβαδοπούλου, Αρχέτυπο, Θεσσαλονίκη, 2004.

⁶⁰⁵ Δυστυχώς δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες για το έργο του Κρατύλου και του δασκάλου του Ηράκλειτου, παρά μόνο μέσα από τον πλατωνικό διάλογο από τον οποίο θεμελιώνονται οι λειτουργίες της γλώσσας. Βλ. part 1, the presocratic philosophers, Heraclitus, A.C. Grayling, *The history of philosophy*, Penguin, United Kingdom, 2019, το κεφάλαιο σχετικά με τον Heraclitus. Ανακτήθηκε από το ηλεκτρονικό βιβλίο, χωρίς σελιδαρίθμηση.

⁶⁰⁶ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 84.

ακούσια μήτε τα εκούσια θρέμματα σαν κ' αυτόνα». ⁶⁰⁷

Οι πεποιθήσεις του δεισιδαίμονα φαίνεται να απασχολούν ιδιαίτερα τον φιλόσοφο, καθώς αναρωτιέται ποια θα μπορούσε να υπάρξει η πιο κατάλληλη μέθοδος πειθούς για τον ίδιο που να του ανατρέψει την αντίληψη πως είναι αληθινά πιστός. Η συνείδησή του είναι τόσο πλανεμένη που αντιμετωπίζει την φιλοσοφία ως μαγεία και τον χριστιανό ως «ψυχρό στα θεία» και αλλάζει τα νοήματα των αρχών του. Ο «πιστός ζαβός» τροποποιεί τις υπάρχουσες αρχές με σκοπό να θεμελιώσει τις δικές του που είναι παράλογες, προκειμένου να δικαιολογεί τις άδικες πράξεις και να προμελετά το κακό που κάνει, πιστεύοντας πως για όλα αυτά διαθέτει την εύνοια του Θεού. Ο Καταρτζής συμπεραίνει πως οι προσπάθειες που θα καταβάλλει για να μεταπείσει τον δεισιδαίμονα είναι απέλπιδες, αφού τον διακατέχουν η «απαιδευσία του ή απονοία του»⁶⁰⁸ που για τον φιλόσοφο αποτελούν «ανίατα σχεδόν πράγματα και τα δύο τους». Και στην περίπτωση του δεισιδαίμονα ο φιλόσοφος θα προτείνει την σιωπή, αλλά συγκεκριμένα προτρέπει τον δεισιδαίμονα να σωπάσει για πέντε χρόνια, όπως ακριβώς είχε αποφανθεί ο Πυθαγόρας.⁶⁰⁹ Κατά τη διάρκεια αυτού του διαστήματος ή το προτιμότερο για όλη του τη ζωή, να πράττει, να ακούει ό,τι λέει και να πιστεύει όσα πιστεύει ο καλός χριστιανός, αλλά να εξακολουθεί να σωπαίνει. Αν τηρήσει αυτή τη συμβουλή, μόνο τότε θα μπορεί να ελπίζει για την σωτηρία του.

Στο σημείο αυτό ο Καταρτζής απευθύνεται στους «αδερφούς του τους χριστιανούς» και θέτει ορισμένα ρητορικά ερωτήματα. Αρχικά αναρωτιέται ποιος θα είναι αυτός που «θα περιεργαστή τους χαρακτήρες που έχ' η ευσέβεια, η σοφία η εξωτερική, η ασέβεια, και η δεισιδαιμονία» και δεν θα επιθυμήσει πολύ έντονα τις αρχές που πρεσβεύουν οι καλοί τους, ή δεν θα αγανακτήσει με τις αποτρόπαιες αντιλήψεις που διαδίδουν «οι αίσχιστοι».⁶¹⁰ Για τον φιλόσοφο δεν υπάρχουν περιθώρια αμφιβολίας σχετικά με την κρίση των ανθρώπων σε ό,τι αφορά την αναγνώριση των ενάρετων γνωρισμάτων των φιλοσόφων και των χριστιανών και των αισχρών και παραπλανητικών του δεισιδαίμονα και του άθεου. Μέσω της ανάλυσης των ιδιοτήτων των εκπροσώπων των παραπάνω εννοιών, οι άνθρωποι αποφασίζουν πλέον χωρίς κανένα δισταγμό πως οι δύο πρώτοι θα τους οδηγήσουν στην σωτηρία τους, ενώ οι άλλοι δύο θα τους οδηγήσουν στην αιώνια καταδίκη τους. Ο φιλόσοφος καταλήγει πως μέσα από αυτό το έργο ο αναγνώστης πληροφορείται για τις αρχές που διαθέτει η ορθοδοξία τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, καθώς και για την πίστη και την αφοσίωση που δείχνει σε αυτές. Η παρουσίαση αυτή είχε σκοπό να αναδείξει «το αναγκαιότατο πράγμα σε όλους μας, ήγουν σε τι διαφερ' η ορθοδοξία μας από τη φιλοσοφία, και σε τι κοινωνεί μετ' αυτήνα».⁶¹¹ Αφού έχει αναδείξει την ανωτερότητα της χριστιανικής πίστης, αξιολογεί πως η ανθρώπινη σοφία δεν πρέπει να είναι κατακριτέα από τους χριστιανούς, καθώς λειτουργεί συμπληρωματικά με την χριστιανική πίστη. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της συμπίεσης της χριστιανοσύνης με την φιλοσοφία φέρνει και πάλι τους άγιους Πατέρες, οι οποίοι αγάπησαν τη φιλοσοφία. Με τον τρόπο αυτό απενοχοποιεί τη φιλοσοφία από τις κατηγορίες της διάδοσης αθεϊστικών αντιλήψεων και επιχειρεί να οδηγήσει την ελληνική υπόδουλη κοινωνία στην ανανέωση.

Η ρητορική δεινότητα του Καταρτζή γίνεται έκδηλη στο σημείο που εκθειάζει τη σπουδαιότητα του χριστιανού που σπουδάζει τα θεολογικά και απομακρύνεται από τις σχολαστικές θεωρίες.⁶¹² Συγκεκριμένα αναφέρει πως ο χριστιανός, «δεν αφήνει το περιγιάλι, και να βγαίνει πολλά πολλά στο γιαλό, γιατί βεβαιώνεται πως φτάνει και χωρίς αυτό στο λιμώνα, και χωρίς κίνδυνο ποτέ του να ναυαγή-

⁶⁰⁷ ό.π.

⁶⁰⁸ ό.π., 85.

⁶⁰⁹ Ο Πυθαγόρας θεώρησε την σιωπή ως αρετή και απέδωσε το αρχαίο γνωμικό : «χρη σιγάν ή κρείσσονα σιγής λέγειν».

⁶¹⁰ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 85.

⁶¹¹ ό.π.

⁶¹² Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 213.

ση».⁶¹³ Οι αρχές του καλού χριστιανού δεν του επιτρέπουν να κάνει λόγο για θεολογικά ζητήματα, εφόσον δεν τα έχει διδαχθεί. Εξαιρούνται ωστόσο «δύο και μοναχαίς αφορμαίς». Στην πρώτη περίπτωση αφορά την επιθυμία του χριστιανού να αντλήσει γνώσεις από κάποιον καλύτερό του, ενώ στην άλλη όταν ο ίδιος ερωτηθεί από κάποιον και θα οφείλει να μοιραστεί τις πεποιθήσεις του. Ο χριστιανός γνωρίζει πως δεν πρέπει να επιδεικνύει τα διδάγματα που έχει δεχτεί και έχει καλλιεργήσει ο ίδιος, αλλά ούτε να φιλονικά γι' αυτά. Επιπλέον, ακόμη και αν είναι ολόψυχα αφοσιωμένος στα θεία δεν πρέπει να δείχνει υπερβάλλοντα ζήλο και όπου του ζητηθεί η βοήθειά του να δείξει μεγάλη προσοχή, λαμβάνοντας πάντα υπόψη τα πατερικά βιβλία.

Με τον τρόπο που φέρεται ο χριστιανός στη θεολογία του λοιπόν, φέρεται και ο φιλόσοφος στη φιλοσοφία του, «κ' ο ένας κ' ο άλλος στη σπουδαιολογία τους πάντοτε». Ο Καταρτζής φέρνοντας στο μυαλό του ανθρώπους που έχει γνωρίσει και έχει ξεχωρίσει για τη φιλοσοφία τους, αναρωτιέται πως είναι δυνατόν να μην παρακινηθεί ο χριστιανός ολόψυχος να συναναστραφεί με αυτούς τους ανθρώπους. Ο Κ. Θ. Δημαράς στη μελέτη του παραθέτει συγκεκριμένα τα ονόματα των φιλοσόφων στα οποία αναφέρεται ο Καταρτζής στο έργο του. Ο μελετητής επισημαίνει πως, «μνημονεύει τους ανθρώπους που ε γνώρισε· “τον κυρ Αλέξανδρο” τον Τυρναβίτη, “τον κυρ Ευγένιο” τον Βούλγαρη, “τον κυρ Σωφρόνιο” τον Οικουμενικό Πατριάρχη, “τον κυρ Νικόλαο Βελαρά”, τον παλαιό του δάσκαλο αυτοί όλοι, φιλόσοφοι μαζί και θεολόγοι, είχαν “μια συνομιλία για παράδειγμα, πραεία, ηδεία και χαριέστατη”».⁶¹⁴ Αποδεικνύεται πως με την συνέντευξη των εκπροσώπων των δύο κλάδων, διεξάγονται θέματα για συζήτηση τα οποία διαπνέονται από υψηλές ιδέες και ιδανικά.

Στην περίπτωση που ο χριστιανός δεν είναι αρκετά πεπαιδευμένος στα θεολογικά ζητήματα και στην Θεία Γραφή, αποστασιοποιείται από συζητήσεις με τέτοιου είδους θέματα, «γιατί δε ξέρει πως και πότε και σε τί θέ να βλασφημά». Ωστόσο δεν πρέπει να επαναπαύεται και οφείλει να εκδηλώνει το ενδιαφέρον του για τη γνώση και να ρωτά τους ανώτερούς του. Η αντίληψή του για τις επιστήμες και τις τέχνες έχει διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να θεωρεί πως δεν ζημιώνεται αν δεν τις γνωρίζει εξ ολοκλήρου ή εν μέρει, παρά μόνο αν δεν λάβει την επιδοκιμασία του. Από την άλλη, οφείλει να μην χάνει ό,τι πρόκειται να τον ωφελήσει από αυτές. Ο χριστιανός έχει την πεποίθηση πως υπάρχουν δύο θεολογικές μαθήσεις οι οποίες δεν μπορούν να αποκτηθούν. Εξαιτίας αυτής της αντίληψής του θεωρεί πως, «δεν αρμόζει καθόλου να καταπιάνεται να θεραπευή ή να δικάζη, γιατί αναμφιβόλως, διά την άγνοια κάμνωντας σφάλματα, επιφορτίζει τη ψυχή του βαρύτατα».⁶¹⁵

Στο σημείο αυτό του *Εγκωμίου* ο Καταρτζής εισάγει έναν πολιτικό τόνο και αναφέρει χαρακτηριστικά πως, ανάμεσα σε όλες τις επιστήμες και τις τέχνες υπάρχει μία ανώτερη, «η τέχνη και επιστήμη του άρχειν». Ο Καταρτζής επιθυμεί να δημιουργήσει για την κοινωνία του την ηγεσία που της αξίζει, γι' αυτό και παραθέτει τα γνωρίσματα ενός σωστού ηγέτη. Αρχικά εκείνος που θα «περιζωσθή άπαξ την αρχή, πιάνει προς ώρας τον τόπο εκείνου του προαιώνιου εξουσιαστή». Επιπλέον είναι υποχρέωσή του να «επαγρυπνά για τη σύσταση, την ασφάλεια, την ευδαιμονία των υπό χείρα του, όταν τους ευεργετά και τους σωφρονίζει σαν τέκνα του». Αν όμως ο έχων την εξουσία δεν ευεργετεί το λαό του, τότε «είν' ένας αντάρτης του Θεού, που εσφετέρισε την εξουσία για να ευχαριστήση τα ίδια πάθη του, τη φιλοτιμία του, την πλεονεξία του, τη σάρκα του, τη γαστέρα του».⁶¹⁶ Στη συνέχεια του έργου ο φιλόσοφος, θα αναπτύξει περαιτέρω τον συλλογισμό του για τον ποιον θεωρεί ως τον ιδανικό κυβερνήτη μιας κοινωνίας.

⁶¹³ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 86.

⁶¹⁴ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 196.

⁶¹⁵ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 87.

⁶¹⁶ ό.π., 87.

Προσθέτοντας και αναλύοντας ακόμη περισσότερα γνωρίσματα του χριστιανού, ο λόγιος αναφέρει πως για τον χριστιανό το να ενεργεί με βάση τις αρετές και τις εντολές αποτελεί μία αναγκαία πράξη, «γιατί μαθαίνει πως είν' αναγκαία τα έργα σ' αυτόνα, σαν και την πίστι του». Η νομοθεσία αυτών των δύο είναι αποτέλεσμα προσωπικής του διεργασίας και μάλιστα απαιτεί από τον εαυτό του την αυστηρή τήρησή τους, διότι θα απέβαινε μάταιη η νομοθεσία τους, αν δεν ήταν απαραίτητη η σύνδεσή τους. Αντιλαμβανόμαστε πως για τον χριστιανό η θέσπιση αρχών προκύπτει ύστερα από προσεκτική και ιδιαίτερα επιμελημένη προετοιμασία. Θεωρεί επιπλέον πως, ακόμη και αν για κάποιο λόγο δεν τηρηθεί ένα μικρό μέρος από αυτές τις αρχές που έχει θεσπίσει, τότε «δεν έχει να ελπίζει τη σωτηρία του». Ο χριστιανός με τη συμπεριφορά του έχει χρέος απέναντι στην κοινωνία, γι' αυτό και αν ακόμη διαπράξει κάποια κακία ή παρανομία επειδή τον συνεπήρε ο ενθουσιασμός του, δεν τις αρνείται αναίσχυντα όπως κάνει ο άθεος ή να τις δικαιολογεί όπως κάνει ο δεισιδαίμων. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα τη ανασκευή των αρχών του φιλοσόφου και του χριστιανού, αλλά και την παράλληλη ατίμωση του θεσμοθέτη τους.

Ο χριστιανός θα πρέπει επίσης να γνωρίζει πως δεν βρίσκεται σε θέση, εξαιτίας της πίστης του να κρίνει και να δικάζει τον αδέκαστο κριτή του. Επιπλέον, όταν αντιλαμβάνεται την πτώση του, εξαιτίας κάποιας παραβατικής του συμπεριφοράς, πρέπει να μετανοεί για αυτήν ειλικρινά και «να έχει πάντα στο νου του του Θεού τη δικαιοσύνη, κ' όχι την ευσπλαχνία του». ⁶¹⁷ Ο χριστιανός δεν θα προσπαθήσει να ευνοηθεί από την συμπόνια του Θεού, αντιθέτως επιδιώκει την αμεροληψία του, διότι παρατηρεί πως μόνο όταν τηρήσει τις πιο βασικές αρχές, «δηλ. αφ' ου ενεργήσει την πίστι του, αφ' ου πράξει τα καλά, αφ' ου αποφύγει τα κακά, κ' αφ' ου με τα παραπάνου εξαλείψει τα σφάλματά του με μετάμελο, με κανόναν, με αποχή», μόνο τότε θα μπορέσει να επικαλεστεί το θεϊκό έλεος. Ο ίδιος, προκειμένου να αποδείξει την αγάπη του προς τον Θεό, αρκεί να την εκδηλώσει και στον αδελφό του τον χριστιανό και να έχει αναγκαίους τους λόγους του. Τη μεγαλύτερη τιμή μπορεί να την προσφέρει στον Θεό με «το να εξομοιάζει τον εαυτό του μ' εκείνονα». Εφόσον ακολουθεί τις εντολές του Κυρίου, «βλέπει πως οι κόποι που διορίζ' η άσκησι της θρησκείας του είναι για να κάμουν τη ψυχή τ' εύθυμη και το κορμί του γερό, και τον εαυτό του στον κόσμο χρήσιμο, και για τούτο κ' εράσμιο». ⁶¹⁸

Βασική επιδίωξη του χριστιανού, όπως μας πληροφορεί ο Καταρτζής, είναι η κατάκτηση της μέλλουσας ζωής. Προσπαθεί οι πράξεις του να είναι ενάρετες και να συμφωνούν με τον λόγο του. Σκέφτεται πως αν με τα λόγια επιχειρήσει να κρύψει τις πράξεις, αυτό θα αποτελέσει την αφορμή να γίνει αντικείμενο σχολιασμού και γλευσμού, ακόμα και αν υπάρχουν πολλοί αφελείς που θα γελαστούν, υπάρχουν «και πολλοί φρόνιμοι, κ' αυτός ο κριτής του, που δε γελιούνται». Με βάση τα δικά του ιδανικά και τις αντιλήψεις συγκρίνει την συμπεριφορά του με του φιλοσόφου και αναρωτιέται αν δεν κατηγορεί τους συνανθρώπους του εξαιτίας της μεγαλοψυχίας του ή εξαιτίας της συνήθειάς του. Παρατηρεί επιπλέον πως ούτε επαινεί κανέναν. Ο Καταρτζής υποστηρίζει πως ο χριστιανός «πρέπει να το 'χη και αμαρτία» να κακολογεί τις συνήθειες των συμπολιτών του, επομένως αποκλείει το ενδεχόμενο να επιρρίπτει ευθύνες στον αδελφό του χριστιανό για πράξεις που δεν έχει κάνει. Ο χριστιανός κρίνει πως είναι προτιμότερο από το να κακολογεί τις έσχατες πράξεις και να σχετίζεται με αυτούς που τις εκπροσωπούν, να απομακρύνεται από αυτές σαν να μην έχουν κάποιο όφελος να του αποφέρουν. Όπου συναντήσει ωστόσο «τους δυό ολέθριους χαρακτήρες, να εκκλίνη απ' αυτουनों σαν οπού ένα πάθος κολλητικό και ψυχόλεθρο». ⁶¹⁹ Προφανώς και ο φιλόσοφος αναφέρεται στον άθεο και στον δεισιδαίμονα που αντιπροσωπεύουν δύο πολύ επικίνδυνες προσωπικότητες και ο λόγιος δεν διστάζει να το επισημάνει με κάθε ευκαιρία. Ο Καταρτζής αναφέρεται σε έναν άνθρωπο που είναι πρωτίστως χριστιανός και

⁶¹⁷ ό.π., 88.

⁶¹⁸ ό.π.

⁶¹⁹ ό.π., 88-89.

δευτερευόντως φιλόσοφος, διότι δρα σκεπτόμενος πρωτίστως τις χριστιανικές επιταγές και διαθέτει ως συμπληρωματικά τα φιλοσοφικά φρονήματα.

Μέσα στις υποχρεώσεις του καλού χριστιανού είναι και να «διορθώνη τον ομόπιστό του ορθόδοξο» σε κάθε είδους πλάνης του και θα πρέπει μέσα από τις νουθετήσεις του που θα δίνονται με ιδιαίτερη αγάπη και προσοχή, να τον οδηγήσει στη μετάνοιά του. Ο κύκλος των ανθρώπων με τους οποίους συναναστρέφεται αποτελείται από αγαθούς χριστιανούς, που στις συζητήσεις τους αστείζονται μεταξύ τους χωρίς όμως να βωμολοχούν. Ο χριστιανός προσπαθεί συνεχώς να βελτιώνει τις συμπεριφορές των γύρω του με τις νουθετήσεις τους με σκοπό να τους οδηγήσει σε μία πιο ενάρετη ζωή, στην οποία καθοριστικό ρόλο θα έχουν οι χριστιανικές αρχές. Επιπλέον συμπεραίνει πως στα πειράγματα του άθεου και του δεισιδαίμονα πρέπει να στέκεται αγέρωχος, αλλά «πρέπει να συνορίζεται να περάση το φιλόσοφο που περπατεί με το φυσικό φως στις έξεις και στις πράξεις του». Στο σημείο αυτό ο Καταρτζής παραπέμπει τον αναγνώστη του στο έργο του Αριστοτέλη *Ηθικά Ευδήμεια*, στο οποίο ο φιλόσοφος ταξινομεί ορισμένες αρετές τις οποίες επιλέγει ο Καταρτζής προκειμένου να πλέξει το εγκώμιο του φιλοσόφου.

Μέχρι τώρα ο λόγιος φρόντισε να τονίσει την ηθική του φιλοσόφου, τον ανθρωπιστικό του προσανατολισμό, καθώς και τα σημεία που κοινωνεί με τον χριστιανό προκειμένου να καταρρίψει τα στερεότυπα. Από εδώ και στο εξής, θα τον παρουσιάσει ως μία ολοκληρωμένη προσωπικότητα, που χάρη στο πεπαιδευμένο πνεύμα του διαθέτει σχεδόν όλες τις αρετές. Ο φιλόσοφος λοιπόν για τον Καταρτζή επιμένει στην ενδυνάμωση της λογικής του και μέσω της φρόνησής του, θα οδηγηθεί στην ευδαιμονία του. Η φρόνηση για τον Αριστοτέλη αποτελεί μία διανοητική αρετή που ασχολείται με «τα δίκαια και τα καλά και αγαθά ανθρώπων».⁶²⁰ Επιπλέον αποτελεί ένα είδος έξης, το οποίο καθοδηγείται από τον ορθό λόγο και βοηθάει στην επίλυση των προβλημάτων που παρουσιάζονται στην ζωή του ανθρώπου.⁶²¹ Μέσω της φρόνησης επομένως ο φιλόσοφος αντιλαμβάνεται καλύτερα τον σκοπό των πράξεών του και βρίσκεται σε θέση να τις κρίνει ορθολογικότερα, κερδίζοντας με αυτόν τον τρόπο την πρόσκαιρη ευδαιμονία του. Ο Καταρτζής υποστηρίζει πως η φρόνηση αποτελεί μία αρετή την οποία οφείλει να κατέχει και ο χριστιανός, όμως στην περίπτωση του θα πρέπει να τον οδηγεί στην αιώνια ευδαιμονία.

Η επόμενη αρετή την οποία καταγράφει ο Καταρτζής αποτελεί αυτήν της πραότητας και χαρακτηριστικά αναφέρεται πως ο φιλόσοφος, «υποφέρει με μετριότητα τα εγκλήματα των άλλων σ' αυτόνα και δεν τα 'κδικιέται». Εδώ, δίνεται μία θρησκευτική διάσταση, εντελώς χριστιανική, διότι ο συγγραφέας του εγκωμίου υποστηρίζει πως, εάν κάποιος προβεί σε χειροδικία εναντίον του φιλοσόφου, αυτός θα πρέπει να γυρίσει και το άλλο μάγουλό του για να τον ξαναχτυπήσουν. Η ανδρεία αποτελεί επίσης ένα γνώρισμα του φιλοσόφου, αφού δεν φοβάται ούτε τα δεινά, ούτε τον θάνατο. Για τον Αριστοτέλη η ανδρεία αποτελεί ένα είδος μεσότητας μεταξύ φόβου και θάρρους⁶²². Ο φόβος για τον αρχαίο φιλόσοφο δεν περιορίζεται μόνο στις δυσκολίες και στον θάνατο, αλλά και «στο κακό όνομα, στη φτώχεια, στην αρρώστια και στην έλλειψη φίλων».⁶²³ Αυτά τα χαρακτηριστικά που υπερβαίνουν τις δυνάμεις του ανθρώπου είναι λογικό να τους φοβίζουν, «τα άλλα όμως, αυτά που είναι μέσα στα όρια της δύναμης του ανθρώπου, παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους» και αυτά είναι που εμπνέουν το θάρρος και τη σιγουριά.⁶²⁴ Ο άνθρωπος λοιπόν που χαρακτηρίζεται ως ανδρείος καλείται να χειριστεί αυτές τις δυσκολίες «με όσα ο λόγος ορίζει, και αυτό για χάρη του ωραίου». Η ορθολογική αντιμετώπιση των κατα-

⁶²⁰ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1143b-1144b.

⁶²¹ *ό.π.*, 1140a-1141a.

⁶²² *ό.π.*, 1115a-1115b.

⁶²³ *ό.π.*

⁶²⁴ *ό.π.*, 1115b-1116a.

στάσεων κυριαρχεί και στη συγκεκριμένη μορφή αρετής. Βλέπουμε τη συγκεκριμένη πεποίθηση να αναπτύσσεται και στον λογισμό του Καταρτζή, καθώς αναφέρει πως ο φιλόσοφος αντιμετωπίζει υπομονετικά όλα τα δεινά που προκύπτουν στην ζωή του και μάλιστα μετατρέπει τις συμφορές σε ευτυχίες, αποδεικνύοντας τη δύναμη της σκέψης του.

Σχετικά με την αρετή της σωφροσύνης, ο λόγιος της αποδίδει την ίδια σημασιολογική έννοια με αυτήν που της προσδίδει και ο Αριστοτέλης. Για τον αρχαίο Έλληνα φιλόσοφο, η σωφροσύνη αποτελεί επίσης ένα είδος μεσότητας μεταξύ των ηδονών και των λυπών.⁶²⁵ Επιπλέον την συνδέει με την έννοια της φρόνησης και τη θεωρεί ως μιας μορφής σωτηρίας της.⁶²⁶ Η σωφροσύνη δεν αποτελεί μία διανοητική αρχή ωστόσο όπως η φρόνηση, αλλά ηθική και σχετίζεται ως επί το πλείστον με τις σωματικές ηδονές.⁶²⁷ Ο Καταρτζής αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο φιλόσοφος, «δε θαυμάζει της θεμιταίς ηδοναίς της αφής, και της αναγκαίαις της γεύσις[sic]»⁶²⁸ και επισημαίνει επίσης πως περιφρονεί «με την ολότη της αισχαίς τους, την ασέλγεια, τη γαστριμαργία κ' οινοφλυγία», προσθέτοντάς του και το χαρακτηριστικό της εγκράτειας. Ο χριστιανός αποστρέφεται τις αθέμιτες απολαύσεις, καθώς η χριστιανοσύνη όρισε την έλλειψη των ηδονών στις σαρκικές επιθυμίες με «μία θειότερη αρετή, και την ονόμασε παρθενία», ενώ την ύπαρξη ηδονών στην απόλαυση του φαγητού της απέδωσε «μι' αγγελικότερη» σημασία «και την ειπ' ασιτία [sic]».⁶²⁹

Αφού λοιπόν ο φιλόσοφος αναπτύζει την ικανότητά του να σκέφτεται και να κρίνει ορθά με σύνεση, ωριμότητα και ευγένεια, φροντίζει να διανέμει εκείνο που αξίζει στον καθένα και προστατεύει τα παραδοσιακά έθιμα, που αποδίδονται «στο θεϊόν, στους οσίους του, στην πατρίδα, στους γονείς, σε κάθε κατοιχόμενο», φανερώνοντας έτσι και το πνεύμα της δικαιοσύνης που τον διακατέχει. Η σύγκριση με την αριστοτελική θεωρία είναι αναπόφευκτη και σε αυτήν την περίπτωση. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η δικαιοσύνη αποτελεί ένα είδος έξης που κάνει τους ανθρώπους, «να έχουν την τάση και την ικανότητα να πράττουν ό,τι είναι δίκαιο, χάρη στην οποία πράττουν το δίκαιο, και χάρη στην οποία θέλουν ό,τι είναι δίκαιο».⁶³⁰ Επιπλέον υποστηρίζει πως η δικαιοσύνη είναι η κορωνίδα όλων των αρετών διότι, «θεωρείται —μόνη αυτή από όλες τις αρετές— “κάποιου άλλου αγαθό”, επειδή έχει να κάνει με τον άλλον γιατί κάνει ό,τι είναι ωφέλιμο σε κάποιον άλλον, άρχοντα ή συμπολίτη». Αντιλαμβανόμαστε πως η αρετή της δικαιοσύνης αντιμετωπίζεται ως η σπουδαιότερη, διότι δεν προσφέρει ωφέλεια μόνο σε αυτόν που την διαθέτει ως αίσθημα αλλά, το κυριότερο, σε ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο. Επιπλέον δείχνει ευσέβεια προς την εξουσία τηρώντας τις συμφωνίες που έχουν συνάψει και διαπνέει ένα αίσθημα στους πολιτικούς άρχοντες, διότι «δεν πλεονεκτεί στο αλησφερήσι του».

Για τον διανοητή δεν υπάρχει ενδεχόμενο αμφιβολίας πως ο χριστιανός διαθέτει όλες τις παραπάνω αρχές, «καθ' όσον μάλιστα είν' σιγουρότερος πως είν' τέτοια και θειότερα και πιστότερα». Ο χριστιανός έχει ως πρότυπό του τον Θεό, και από Αυτόν αντλεί όλες τις ανώτερες αρετές και αρχές, καθώς και «άλλα θεία μυστήρια, και το τρόπαιο της φθοράς». Επίσης ακολουθεί τα διδάγματα των αγίων που τον βοηθούν στη σωτηρία του, διότι «είναι τα λείψανά τους σ' αυτόνα υπόδειγμα της μεγάλης του αρετής, και παρακαταθήκαις της προστασίας τους». Ο φιλόσοφος συνεχίζει τον συλλογισμό του μακαρίζοντας τον χριστιανό για τα χαρακτηριστικά του, αφού όπως αναφέρει ο χριστιανός θα πέθαινε για την πατρίδα του προκειμένου να καταφέρει να τη σώσει, δείχνει εκτίμηση και αγάπη για τους γονείς του που τον ανέθρεψαν και αποδίδει τιμές στους αποθανόντες του και δεν ξεχνά τις ευεργεσίες που δέχτηκε από

⁶²⁵ *ό.π.*, 1117b-1118b.

⁶²⁶ *ό.π.*, 1140b.

⁶²⁷ *ό.π.*, 1250b.

⁶²⁸ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, *ό.π.*, 89-90.

⁶²⁹ *ό.π.*, 90.

⁶³⁰ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1129a-1129b.

αυτούς. Σε όλο του τον βίο ακολουθεί το παράδειγμα του Κυρίου και σε σχέση με την προσφορά αγαθών στους συμπολίτες του αποδεικνύεται ιδιαίτερα δοτικός, με τον τρόπο που ορίζουν οι χριστιανικές αρχές.

Ο χριστιανός παρατηρεί πως αυτός που κατέχει σε μεγάλο βαθμό τις γνώσεις για την παιδεία είναι γενναιόδωρος και προσφέρει οτιδήποτε έχει στην κατοχή του, χωρίς όμως να απαιτεί την ανταπόδοση. Αυτό το χαρακτηριστικό ο Καταρτζής το προσδιορίζει με την έννοια της ελευθεριότητας. Ο όρος «ελευθεριότητα» αποδείχθηκε ιδιαίτερα κομβικός, καθώς συνδέθηκε με τον λιβερτινισμό ο οποίος ως φιλοσοφία προωθούσε την απαλλαγή από τους ηθικούς περιορισμούς ή το αίσθημα ευθύνης ειδικά σε ό,τι αφορούσε τα σεξουαλικά θέματα. Η απενοχοποίηση σχετικά με τα σεξουαλικής φύσης ζητήματα σημειώνεται όμως κυρίως στο τέλος του 18ου αιώνα. Από την άλλη κατέληξε να χαρακτηρίζει όλους εκείνους που αντιμετώπιζαν τα διδάγματα της Αγίας Γραφής με μία περισσότερο ελεύθερη σκέψη και αψηφούσαν τις καθιερωμένες θρησκευτικές αρχές.⁶³¹ Γενικότερα οι φιλόσοφοι που διακρίθηκαν για τον φιλελευθερισμό τους απέσπασαν καυστικές κριτικές και καταπολεμήθηκαν κυρίως από την θρησκευτική ηγεσία. Ωστόσο, ο συγγραφέας του *Εγκωμίου*, δεν φαίνεται να εισάγει κανέναν από τους δύο προαναφερθέντες όρους στο έργο του. Το πιο πιθανό είναι πως ο φιλόσοφος αναφέρεται στην έννοια της ελευθεριότητας με τον τρόπο με τον οποίο την όρισε ο Αριστοτέλης.

Πιο συγκεκριμένα ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος στο έργο του *Ηθικά Νικομάχεια*, προσδιορίζει την έννοια της ελευθεριότητα πως «είναι η περί χρήματα μεσότης».⁶³² Ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για χρήματα, χωρίς ωστόσο να τους αποδίδει την έννοια των νομισμάτων, αλλά αναφέρεται στην περιουσία που διαθέτει ο κάθε άνθρωπος. Ο αρχαίος φιλόσοφος υποστηρίζει πως «η χάρις τω διδόντι, ου τω μη λαμβάνοντι, και ο έπαινος δε μάλλον»⁶³³, καθιστώντας σαφές πως ο άνθρωπος που έχει διάθεση να προσφέρει στον συνάνθρωπό του, είναι άξιος σεβασμού και επαίνου. Η φράση «ελευθέριοι δε λέγονται οι διδόντες»⁶³⁴, αποδεικνύει πως ο Φαναριώτης λόγιος έχει ασπαστεί την αριστοτελική θεωρία και μέσω αυτής προσδίδει ακόμα μία αρετή στον φιλόσοφο παρουσιάζοντας έναν άνθρωπο, ο οποίος είναι πρόθυμος να προσφέρει την περιουσία τους στους συνανθρώπους του και να ευνοήσει την κοινωνία του. Υπό την έννοια αυτή ο όρος της ελευθεριότητας αποκτά μία περισσότερο πολιτική χροιά.⁶³⁵

Η σύγκριση που ακολουθεί αφορά την δοτικότητα που χαρακτηρίζει και τον χριστιανό, αφού και αυτός θα στεκόταν «βοηθητικός στον αδερφό του το χριστιανό στην αρρώστια του, στην ορφάνια του, στην απορία και βάσανά του».⁶³⁶ Ο Καταρτζής ισχυρίζεται πως η χριστιανοσύνη διακρίνεται για την δοσοληψία της, και μάλιστα επηρεασμένος από την αριστοτελική θεωρία αναφέρει πως, «την υπερβολή της δοσοληψίας την έκαμε σαν την μεσότητά της, μιά γενναιότερη αρετή». Ο χριστιανός «μοιράζ' όλα όσα έχει για το Θεό»⁶³⁷ και δεν ενδιαφέρεται να κρατήσει τίποτα για τον ίδιο, παρά μόνο την πίστη του για τον ίδιο τον Θεό, ονομάζοντας αυτή του την έξι ως φτώχεια. Στρέφοντας το βλέμμα και πάλι στον φιλόσοφο, ο χριστιανός παρατηρεί πως στην απόκτηση της ευτυχίας του και της καλής φήμης η στάση του παραμένει αρκετά μετριοπαθής, και δεν αποχαυνώνεται στη «δυστυχία, μήτε τα χάνει στην ατιμία του». Αυτή τη συμπεριφορά ο λόγιος την αποδίδει στην μεγαλοψυχία του. Η υιοθέτηση της αριστοτε-

⁶³¹ Για το λήμμα «libertine» βλ. Oxford English and Spanish Dictionary, Synonymous, and Spanish to English translator, powered by Oxford Lexico, <https://www.lexico.com/en/definition/libertine>. Επιπλέον βλ. Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και Encyclopedie πρόδρομη ανακοίνωση», ό.π., 13, υποσ. 3.

⁶³² Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1119b.

⁶³³ ό.π., 1120a.

⁶³⁴ ό.π.

⁶³⁵ Βλ. Θανάσης Μπαντές, «Ο Αριστοτέλης και η ελευθεριότητα», *Ο Ερασιστής*, (21 Μαρτίου 2018). Ανακτήθηκε από το ηλεκτρονικό περιοδικό, χωρίς σελιδαρίθμηση.

⁶³⁶ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 90.

⁶³⁷ ό.π., 91.

λικής λογικής γίνεται έκδηλη και στην τελευταία αρετή που αναγνωρίζει ο λόγιος στην προσωπικότητα του φιλοσόφου.

Αναλυτικότερα, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη μεγαλοψυχία στο έργο του και υποστηρίζει πως «η μεγαλοψυχία, όπως δείχνει και η ίδια η λέξη, έχει για αντικείμενό της μεγάλα πράγματα». ⁶³⁸ Αμέσως μετά, προκειμένου να γίνει πιο σαφής, παραθέτει τον ορισμό του μεγαλόψυχου ανθρώπου ως εξής : «μεγαλόψυχος λοιπόν είναι, κατά την κοινή αντίληψη, ο άνθρωπος που θεωρεί τον εαυτό του άξιο μεγάλων πραγμάτων και είναι πράγματι άξιος μεγάλων πραγμάτων· γιατί ο άνθρωπος που θεωρεί τον εαυτό του άξιο μεγάλων πραγμάτων χωρίς στην πραγματικότητα να το αξίζει, είναι ανόητος — κανένας όμως ενάρετος άνθρωπος δεν είναι ηλίθιος ή δίχως νου». ⁶³⁹ Ο φιλόσοφος συνηθίζει να επιδίδεται σε μεγάλες πράξεις και να κατορθώνει σπουδαία επιτεύγματα, και μάλιστα, όπως μας πληροφορεί ο Καταρτζής, χωρίς να καυχιέται για αυτά. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως, «δεν υπάρχει χαρακτηριστικό στον μεγαλόψυχο που να μην αποπνέει μεγαλείο» ⁶⁴⁰, διότι γνωρίζει πως να εκτιμά σωστά τα χαρακτηριστικά του εαυτού του και πως να χειρίζεται ανάλογα το καθένα από αυτά. Φυσικά, για την αρετή της μεγαλοψυχίας πέρα από τον φιλόσοφο, ο Καταρτζής διακρίνει και τον χριστιανό, ο οποίος οφείλει να φροντίζει να έχει ταπεινή καρδιά όπως ο Κύριός του και να μεριμνά ώστε η ψυχή του να μην απελευθερώνεται σε απρεπείς πράξεις.

Ο Καταρτζής προβαίνει σε μία αρκετά σημαντική παρατήρηση, αναφέροντας πως ο σοφός υμνεί τον Θεό «χωρίς καμμία δεισιδαιμονία ελληνική». Να διευκρινίσουμε πως ο διανοητής μέσω του επιθέτου «ελληνική» αναφέρεται στην αρχαιοελληνική δεισιδαιμονία, που αποτελούνταν κυρίως από ειδωλολατρικές τελετές και παγανιστικές δοξασίες. Ο Καταρτζής επιθυμεί να δείξει την συνέχεια των προκαταλήψεων και την διατήρησή τους ανά τους αιώνες από την ελληνική κοινωνία. Λίγα χρόνια αργότερα την ίδια τοποθέτηση θα υποστηρίξει και ο Αδαμάντιος Κοραής, ο οποίος μέσω των επιστολών του στο φίλο του Δημήτριο Λώτο επισημαίνει πως οι δεισιδαιμονίες κληρονομήθηκαν από τους Έλληνες, αφού από την γέννηση ακόμη των παιδιών τους, τοποθετούσαν στα κεφάλια τους φυλαχτά και σκόρδα. ⁶⁴¹ Ο Φαναριώτης λόγιος φαίνεται να αναγνωρίζει τις επιπτώσεις της δεισιδαιμονίας στην εποχή του, ωστόσο παρουσιάζει τον φιλόσοφο ανεπηρέαστο, αποδεικνύοντας για ακόμη μία φορά την ανωτερότητα του πνεύματός του.

Ο Καταρτζής συνεχίζει υποστηρίζοντας πως ο σοφός, αναγνωρίζει τον Θεό ως δημιουργό των πάντων και ομολογεί την αφοσίωσή του σε Αυτόν. Επιπλέον, «επικαλείται το θεϊκό έλεος και τη θεία φώτισι κ' οδηγία» και πιστεύει πως δεν πρέπει να αποτελεί «λειτούργημ' ανώτερο στα επίγεια και ουράνια νοητικά όντα», αλλά περισσότερο ο υπέρτατος λόγος είναι αυτός που θα πρέπει να επαινείται και να εγκωμιάζεται. Πάνω σε αυτή την τοποθέτηση, ο λόγιος παραπέμπει στην φιλοσοφική προσευχή του Κλεάνθη, τον *Ύμνο εις Δία* ⁶⁴² τον οποίο «διέσωσε μετά από οκτώ περίπου αιώνες ο Στοβαίος» ⁶⁴³ που σύμφωνα με τα λεγόμενα του Δημήτριου Καταρτζή αποτελεί «το υψηλότερο πράγμα που να μας άφη-

⁶³⁸ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1123a-1124a.

⁶³⁹ *ό.π.*

⁶⁴⁰ Βλ. Θανάσης Μπαντές, «Ο Αριστοτέλης για τη μεγαλοψυχία», *Ο Ερανιστής*, (3 Απριλίου 2018). Ανακτήθηκε από το ηλεκτρονικό περιοδικό, χωρίς σελιδαρίθμηση.

⁶⁴¹ Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, τόμ. Α', εκδοτική επιτροπή: Κ. Θ. Δημαράς, Άλ. Αγγέλου, Αικατ. Κουμαριανού, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα 1964, επιστολή υπ' αριθμόν 87, 293.

⁶⁴² Βλ. *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας των Θ.Κ. Στεφανόπουλου, Στ. Τσιτσιρίδη, Λ. Αντζουλή, Γ. Κριτσέλη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας*, 2012. Το απόσπασμα από το ποιητικό έργο του Κλεάνθη, *Ύμνος εις Δία* ανακτήθηκε από την ηλεκτρονική βάση :

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=497 .

⁶⁴³ Βλ. Μυρτώ Δραγώνα-Μοναχού, *Ο'' Ύμνος στο Δία,, και τα Χρυσά Έπη Η ποιητική θεολογία του Κλεάνθη και η Ορφικο-Πυθαγορική παράδοση*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1971.

σαν οι αρχαίοι στο είδος της υμνολογίας». ⁶⁴⁴ Ο Κλεάνθης υπήρξε μία από τις κεντρικές μορφές της στωικής φιλοσοφίας και όπως ήταν φυσικό, επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις διδασχές του Ζήνωνα, τις οποίες εμπλούτισε με περισσότερο θρησκευτικό περιεχόμενο. Γενικότερα, υπήρξε αρκετά μεγάλη «η επίδραση της στωικής ηθικής φιλοσοφίας στον χριστιανισμό», καθώς ένας από τους τρεις τομείς από τους οποίους διακρίνεται η στωική φιλοσοφία, αυτός της φυσικής, «αφορά κυρίως τη μελέτη της φύσης, αλλά ταυτόχρονα και τη θεολογία, αφού οι Στωικοί κατά βάθος ταυτίζουν τη φύση με το θεό και αυτόν με την σειρά του με τον λόγο». ⁶⁴⁵

Το ποίημα του Κλεάνθη ξεχωρίζει για την θρησκευτική του ευλάβεια, καθώς ο Δίας υμνείται ως ο εξουσιαστής της πλάσης που κυβερνά με νόμο και είναι άξιος σεβασμού από όλα τα πλάσματα. Ακόμα και όταν οι άνθρωποι παρασύρονται από τα πάθη τους, ο Θεός προσπαθεί να τους επαναφέρει στην τάξη με τη δύναμη του λόγου του. Για λόγους οικονομίας δεν θα επεκταθούμε περαιτέρω στην ανάλυση της φιλοσοφικής προσευχής του Κλεάνθη, ωστόσο αντιλαμβανόμαστε πως οι προθέσεις του φιλοσόφου και στην συγκεκριμένη παραπομπή αφορούν την σύνδεση και αλληλοσυμπλήρωση της φιλοσοφίας με την θεολογία. Στην ουσία ο Θεός έρχεται πιο κοντά στους ανθρώπους μέσω του λόγου, γι' αυτό και ο Καταρτζής φροντίζει να τονίσει τη σημασία του προβάλλοντας διαρκώς τη σπουδαιότητά του.

Ο συγγραφέας του *Εγκωμίου* επισημαίνει πως ο χριστιανός οφείλει να δείχνει την αμέριστη αφοσίωσή του και την ευγνωμοσύνη του στον δημιουργό του, ο οποίος δεν του προσφέρει μόνο το φως της αλήθειας που τον οδηγεί στο να ασπάζεται ηθικές αρχές, αλλά τον προστατεύει επίσης από το να παρασύρεται από διάφορους πειρασμούς. Ο Καταρτζής υποστηρίζει πως ο χριστιανός αντιλαμβάνεται την τελειότητα που διέπει τις χριστιανικές αρχές σε σύγκριση με τις αρετές τις οποίες ερμηνεύει ο φιλόσοφος, που κατά τη γνώμη του είναι «εύκολαις και πρακταίς». Λίγο πριν την ολοκλήρωση του έργου, ο φιλόσοφος αναπτύσσει ένα από τα βασικά του ιδεώδη που αφορά την διακυβέρνηση της κοινωνίας από έναν ικανό πολιτικό ηγέτη. Ως ιδανικός κυβερνήτης παρουσιάζεται «ο χριστιανός φιλόσοφος, τον οποίον οραματιζόταν ως υπόδειγμα φωτισμένης αρετής» ⁶⁴⁶, καθώς λόγω των αρχών του θα ήταν δίκαιος και αμερόληπτος, αλλά ταυτόχρονα θα φρόντιζε για την ευτυχία των συμπολιτών του επιδιώκοντας να βελτιώσει τον βίο τους εξασφαλίζοντας την ευημερία τους. Επιπλέον οφείλει να σέβεται τους νόμους και να υπακούει σε αυτούς, προκειμένου να μπορεί ο ίδιος αργότερα να του επιβάλλει στο λαό.

Σχετικά με τις αρετές και σε ό,τι αφορά την ανταμοιβή τους, ο συγκεκριμένος τύπος κυβερνήτη θα τις έπραττε με χαρά, ενώ τις κακίες θα τις τιμωρούσε και θα ένιωθε λύπη για αυτές. Ο ίδιος, αφού θα ακολουθούσε το πρότυπο του Κυρίου, θα επιχειρούσε να πείσει και τον λαό του να τον μιμηθεί και να ασπαστεί τις αρχές που πρεσβεύει το θείο πρότυπο. Αυτές τις αρχές θα εκπροσωπεί ακόμη και όταν είναι «μερικότερο μέλος της πολιτικής διοίκησης», δηλαδή αρχιερέας και «θε να στοχάζεται πως πρέπει νάναι δάσκαλος και πατέρας και κηδεμών των τέκνων του κατά πνεύμα». ⁶⁴⁷ Μέσω της γλυκιάς του διδασκαλίας θα φωτίζει τις συνειδήσεις των πιστών και θα φροντίζει για τις ψυχές τους όπως ακριβώς μεριμνά και για τη δική του. Εξασκώντας ως επάγγελμα την διδασχή της χριστιανικής τελειότητας, στοχεύει στο να διευθύνει τα ήθη του λαού, αλλά και την ίδια την πολιτεία, με τον τρόπο που ο φιλόσοφος διδάσκει την αρετή.

⁶⁴⁴ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 91.

⁶⁴⁵ Βλ. Εβίνα Σιστάκου, *Ελληνιστική Γραμματεία*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2012. Ανακτήθηκε από την ηλεκτρονική βάση : https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/hellenistic/page_016.html .

⁶⁴⁶ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 216.

⁶⁴⁷ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 92.

Τις ίδιες προαναφερθείσες αρετές φαίνεται να πράττει ακόμη και όταν είναι «μερικότερο όργανο αυτηνής της πνευματικής μας πατρονομίας», δηλαδή αρχόμενος, και κρίνει πως πρέπει να προσφέρει βοήθεια στο λαό ακόμα και από το υστέρημά του, χωρίς παράπονο. Ο Καταρτζής συνεχίζει τον συλλογισμό του προβάλλοντας κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία οφείλει να έχει ο χριστιανός και κάθε στάδιο της ζωής του. Συγκεκριμένα, όταν είναι σε μικρή ηλικία, πρέπει να πείθεται εύκολα, όταν γίνεται άντρας οφείλει να είναι συνετός, ενώ ως πατέρας θα ξεχωρίζει για την τρυφερότητα και την στοργή του. Η ειλικρίνεια θα αποτελεί βασικό γνώρισμα για τον αδελφό του και ως φίλος θα είναι ιδιαίτερα πιστός. Γενικότερα σε όλες τις διαπροσωπικές του σχέσεις διακρίνεται για τις αξίες του, γι' αυτό και θέλει «να σηκώσει στο νόμο του το σταυρό του και να πάρη κατόπι στον Εσταυρωμένο». Ο μοναδικός λόγος για τον οποίο ενδέχεται να μην ασχοληθεί με τα εγκόσμια αποτελεί μόνο η αφοσίωσή του στο Θεό και σε οτιδήποτε σχετίζεται με τα θελήματά Του.

Ο Καταρτζής συμπεραίνει πως αν ο χριστιανός ακολουθήσει όλες τις χριστιανικές αρχές και ασπαστεί τις διδαχές της τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πρακτικό της μέρος, τότε θα αποτελεί γεγονός η εξασφάλιση της πνευματικής του υγείας και χαράς, ενώ αναμφίβολα θα έχει κερδίσει την αιώνια γαλήνη της ψυχής του. Ο λόγιος παραθέτει την άποψή του και αναγνωρίζει πως δεν βρίσκεται σε θέση να νουθετήσει τον ευσεβή χριστιανό, παρά μόνο να του προτείνει να «συχνοδιαβιβάζη εσκεμμένως τους χαρακτήρες» που του εκθέτει ο ίδιος και τον προτρέπει να κάνει αρχές του τόσο στο θεωρητικό, όσο και στο πρακτικό μέρος της ζωής του «τα καλά που δικαίως ο παρών Λόγος τα μεγαλύνει». Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, η δύναμη του λόγου έχει ιδιαίτερη σημασία στη φιλοσοφική σκέψη του Καταρτζή, καθώς μέσω του ορθού λόγου απορρέουν και οι ηθικές πράξεις, αλλά κυρίως διαδίδονται αντιλήψεις που έχουν ως βάση τους την αλήθεια. Τέλος τον συμβουλεύει να απομακρύνεται από τις πεποιθήσεις που στρέφονται ενάντια στις αρχές του, τις οποίες φυσικά και ο ίδιος αναγνωρίζει και κατακρίνει.

Το *Εγκώμιο του φιλοσόφου* θα ολοκληρωθεί με μία προσευχή⁶⁴⁸ που απευθύνει ο φιλόσοφος προς τον Θεό και τον παρακαλεί να βοηθήσει τον «χριστολάτρι» να φτάσει σε πέρας το έργο του που θα τον οδηγήσει στην σωτηρία του. Του ζητά να δυναμώσει τη σκέψη του χριστιανού προκειμένου να στέκεται «ενάντια στη μερική της φιλοσοφίας μωρία».⁶⁴⁹ Λίγα χρόνια πριν ο γάλλος φιλόσοφος Voltaire, ολοκληρώνει το έργο του *Πραγματεία περί ανεκτικότητας*, απευθύνοντας μία προσευχή στο Θεό παρακαλώντας τον για την αρμονική συμβίωση των ανθρώπων. Η διαφορά έγκειται στο περιεχόμενο των δύο προσευχών, όπου στην περίπτωση του Voltaire υποκρύπτεται η ιδέα της ανεκτικότητας, ενώ στον Καταρτζή γίνεται φανερή η επιθυμία του φιλοσόφου να τονίσει την ανωτερότητα των αρετών του χριστιανού και τη σπουδαιότητα του έργου του που ο Θεός πρέπει να προφυλάξει. Όπως ήδη αναλύσαμε, ο Καταρτζής στρέφεται εναντίον της σχολαστικής φιλοσοφίας και την κατακρίνει ξεχωρίζοντάς την από τις διδαχές της υγιούς φιλοσοφίας. Να υπενθυμίσουμε πως την ίδια άποψη εκφράζει και ο Παμπλέκης στο *Περί φιλοσόφου*, σχετικά με τους απαίδευτους διαλεκτικούς που έχουν ασπαστεί τη σχολαστική φιλοσοφία. Επιθυμεί επιπλέον να τον προστατέψει από την απιστία και από τις απάτες της δεισιδαιμονίας, ακόμη και αν ο ίδιος τις γνωρίζει, όπως υποστηρίζει ο λόγιος, και προσπαθεί να προστατέψει τη συνείδησή του. Ο φιλόσοφος επισημαίνει πως ο χριστιανός «ώντας όλος αλήθεια κ' όλος αρετή»⁶⁵⁰ έχει ως σκοπό να υπηρετεί τα θελήματα του Κυρίου του και να οδηγεί τους ανθρώπους στη

⁶⁴⁸ Το 1763, ο Βολταίρος επιλέγει να ολοκληρώσει το έργο του *Πραγματεία περί ανεκτικότητας*, απευθύνοντας στο Θεό μία προσευχή προκειμένου να φωτίσει τους ανθρώπους και να πάψει να τους προβληματίζει η διαφορετικότητα. Η προσευχή του Βολταίρου προς τον Θεό και η έκκλησή του για βοήθεια δείχνει πως ό,τι και να κάνει ο άνθρωπος σε όλη την πορεία της ζωής του, στο τέλος η σωτηρία του θα κριθεί από το Θεό. Βλ. Βολταίρος, *Πραγματεία περί ανεκτικότητας*, ό.π., 172-173.

⁶⁴⁹ Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., 92.

⁶⁵⁰ ό.π., 93.

λατρεία Του. Επίσης αποτελεί καθήκον του η περίθαλψη των συμπολιτών του και η ευεργέτησή τους. Ωστόσο, κατά τη διαδικασία του θεάρεστου έργου του, ενδέχεται να εμφανιστούν ορισμένα εμπόδια και κάποιοι άνθρωποι οι οποίοι θα δυσχαιράνουν την αποστολή του. Για αυτούς που θα επιχειρήσουν με τις κενολογίες τους να αποσπάσουν τον χριστιανό από το έργο του, ο Καταρτζής παρακαλεί τον Θεό να τους πει «“πεφίμωσο” και να βουβαθούν»⁶⁵¹ και τελειώνει την προσευχή του με τον ευχητικό τύπο «γένοιτο Κύριε». Ο λόγιος αφού έχει πλέξει το εγκώμιο του φιλοσόφου, επιλέγει να ολοκληρώσει το έργο του με μία παράκληση στον Θεό, επιθυμώντας να προστατεύσει τον εκπρόσωπό Του, αφήνοντας στον αναγνώστη μία έντονη θρησκευτική χροιά καθιστώντας σαφή την υπεροχή που διαθέτει στη συνείδησή του ίδιου η χριστιανοσύνη.

Μελετώντας τον συλλογισμό του Δημήτριου Καταρτζή σχετικά με την φιλοσοφία, συμπεραίνουμε πως στη σκέψη του λογίου ο φιλόσοφος αποτελεί τον «πρώτο στόχο των ανθρωπίνων επιδιώξεων».⁶⁵² Ο Καταρτζής φαίνεται να θέτει βαθμίδες ιεράρχησης τοποθετώντας το αξίωμα του φιλοσόφου στην κορυφή, ακόμα και αν ο ίδιος μακαρίζει περισσότερο τις αρετές του χριστιανού. Όπως επισημαίνει και ο Κ. Θ. Δημαράς⁶⁵³, στο έργο που αναλύσαμε πρωτεύει η ιδιότητα του φιλοσόφου, ωστόσο αυτό θα λέγαμε πως συμβαίνει σε ό,τι αφορά την προσφορά του φιλοσόφου στην κοινωνία. Ο Καταρτζής τονίζει την σπουδαιότητα της δράσης του φιλοσόφου σε ό,τι σχετίζεται με την βοήθειά του στην καθημερινότητα των ανθρώπων και την προσπάθεια βελτίωσής της. Ωστόσο φροντίζει να καταστήσει σαφές πως ο τελικός σκοπός στη ζωή ενός ανθρώπου αποτελεί η ένωσή του με τον Θεό. Το ζήτημα της φιλοσοφίας απασχολεί όμως τον συγγραφέα του *Εγκωμίου*, καθώς είναι άλλωστε και μία περίοδος που «το θέμα του φιλοσόφου, της φιλοσοφίας, παρουσιάζεται κυρίαρχο στις απασχολήσεις και ανησυχίες του ελληνισμού [...] δανεισμένο, κι αυτό από τη δυτική πνευματική ζωή».⁶⁵⁴ Ο Καταρτζής ενδιαφέρεται πρωτίστως για τον διαχωρισμό της υγιούς φιλοσοφίας και των εκπροσώπων της που επιχειρούν να διαδίδουν την αληθινή ουσία της, από τη σχολαστική φιλοσοφία, την οποία και κατακρίνει, καθώς και όλους τους οπαδούς παρόμοιων ιδεολογιών που διασπείρουν κενολογίες και εξαπατούν τη συνείδηση του λαού. Θα λέγαμε επίσης πως επιχειρεί την αποκατάσταση της σημασίας της φιλοσοφίας, καθώς το πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί με την απόδοση του όρου «νεωτερική φιλοσοφία», είχε προκαλέσει αναστάτωση στον κόσμο που ακόμα εχθρευόταν την ανακαίνιση.⁶⁵⁵

Το *Εγκώμιο του φιλοσόφου* ξεχωρίζει κατ'εξοχήν για την προσπάθεια της ανασύνθεσης των σχέσεων μεταξύ της φιλοσοφίας και της χριστιανοσύνης. Ο Καταρτζής εκφράζει την άποψή του και για τις δύο έννοιες, αφού προηγουμένως τις έχει ορίσει με σκοπό να βοηθήσει τη σκέψη του αναγνώστη να διεξάγει το συμπέρασμα πως ο φιλόσοφος με τον χριστιανό κοινωνούν και πως η φιλοσοφία με την χριστιανική πίστη αποτελούν αλληλοσυμπληρώμενα μεγέθη, σε αντίθεση με την δεισιδαιμονία και την αθεΐα που βρίσκονται στον αντίποδα της ενάρετης ζωής. Οι δύο αυτές έννοιες αλλοιώνουν τη γνησιότητα των νοημάτων της φιλοσοφίας και της χριστιανοσύνης, παραφράζοντας τις αλήθειες τους με αποτέλεσμα την δημιουργία ολέθριων συνεπειών στην κοινωνία. Οι δύο αυτές ακρότητες, όπως τις ορίζει στην αρχή του έργου ο λόγιος, αναπτύσσονται με τέτοιο τρόπο ώστε όχι μόνο να τονιστεί η επικινδυνότητά τους, αλλά και για να προβληθεί η αξία της δράσης του φιλοσόφου.

Πιο συγκεκριμένα, ο δεισιδαίμων ακόμα και αν φαίνεται πως έχει ίδιες αρχές με τον χριστιανό, κατακρίνεται για την πλανεμένη συνείδησή του που τον οδηγεί στον φανατισμό, εξαιτίας της έλλειψης της

⁶⁵¹ Βλ. *Ευαγγέλιον Κατά Μάρκον*, 4: 39.

⁶⁵² Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 232.

⁶⁵³ ό.π., 238.

⁶⁵⁴ ό.π., 239.

⁶⁵⁵ ό.π.

ορθής κρίσης. Από την άλλη ο άθεος αντιμετωπίζει την οξεία κριτική του διανοητή, καθώς διακρίνεται για την έλλειψη ηθικών αρχών αφού δεν αξιολογεί ηθικά καμία πράξη και ακολουθεί τα πάθη του χωρίς να τα ελέγχει. Και στις δύο περιπτώσεις η παρουσία του φιλοσόφου στέκεται σωτήρια, διότι αντιλαμβάνεται τις διεφθαρμένες αντιλήψεις που πρεσβεύουν τόσο ο δεισιδαίμων όσο και ο άθεος, και επιχειρεί μέσω των ορθολογικών του επιχειρημάτων να φωτίσει τα μελανά σημεία των διδασχών τους. Καθήκον του φιλοσόφου είναι να ευεργετεί την κοινωνία του και να μην επαναπαύεται ποτέ στις γνώσεις που ήδη έχει κατακτήσει. Οφείλει να εισάγει στα φρονήματά του συνεχώς νέες ιδέες, τις οποίες θα αντλεί από εγκεκριμένους φιλοσόφους και επιστήμονες. Ειδικότερα ο Καταρτζής, φαίνεται να έχει επηρεαστεί κατά πολύ από τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη κάτι που γίνεται αισθητό σε όλη την έκταση του έργου.

Ο Καταρτζής αποδεικνύεται πως διαθέτει άριστη γνώση των έργων του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου, ιδέες από τα οποία εισάγει στο έργο όχι μόνο για να αναδείξει τις αρετές του φιλοσόφου, αλλά και για να αναπτύξει τον σκεπτικισμό του σε ό,τι αφορά την μορφή του ικανού ηγέτη και τη διαμόρφωση της ορθής διακυβέρνησης. Ειδικότερα λίγο πριν την ολοκλήρωση του έργου ο Καταρτζής τονίζει τη σπουδαιότητα της φιλοσοφίας, αφού επισημαίνει πως προκειμένου να συσταθεί μία υγιής πολιτική ηγεσία, ο άρχων της οφείλει να είναι πεπαιδευμένος και να διαθέτει ορισμένες από τις αρετές του φιλοσόφου. Αντιλαμβανόμαστε έτσι πως η έννοια της φιλοσοφίας είναι πολυδιάστατη. Επεκτείνεται σε διάφορους τομείς έχοντας πάντα ως κυρίαρχο στόχο την ανάδειξη της αλήθειας, την φώτιση των συνειδήσεων και την ορθολογικότερη εξέταση των καταστάσεων. Μέσω της υγιούς φιλοσοφίας δομείται σύμφωνα με τον Καταρτζή και μία περισσότερο ηθική ζωή, στην οποία ο λόγιος δίνει περισσότερη βαρύτητα. Με λίγα λόγια, ο φιλόσοφος συμβάλλει στην απόκτηση της ενάρετης ζωής των ανθρώπων, αφού όπως ήδη έχουμε προαναφέρει, το σύστημά του είναι ανθρωποκεντρικό και αποβλέπει στην διαρκή βελτίωση της κοινωνίας.

Προτού ολοκληρώσουμε την ανάλυση του *Εγκωμίου του φιλοσόφου* χρήσιμο θα ήταν να αναφερθούν και οι επιρροές που δέχτηκε ο διανοητής κατά τη διάρκεια της σύνθεσης του έργου. Το γεγονός πως αντλεί πολλές θεωρίες από την αρχαιοελληνική φιλοσοφία γίνεται αισθητό στον αναγνώστη, ακόμα και όταν ο λόγιος δεν κατονομάζει τις πηγές του. Αξιοσημείωτες ωστόσο, είναι και οι γνώσεις του σχετικά με τη θρησκεία. Δεν είναι λίγες οι φορές που ο λόγιος προσθέτει στο έργο του αποφθέγματα θεολόγων είτε παραπέμπει σε αποσπάσματα από τα Ευαγγέλια προκειμένου να τονίσει τη σπουδαιότητα της χριστιανοσύνης που σε συνδυασμό με τις αρχές του φιλοσόφου θα καταπολεμήσουν τις παραμορφωτικές αλήθειες της δεισιδαιμονίας και της αθεΐας. Οι δύο αυτές έννοιες που επιφέρουν πληθώρα δεινών στην ανθρωπότητα αποτελούν «κοινούς τόπους του γαλλικού Διαφωτισμού [...] και σε πολλά άρθρα της *Εγκυκλοπαίδειας* ξαναβρίσκεται το σχήμα τούτου του ζευγαριού».⁶⁵⁶ Ο Καταρτζής έτρεφε έναν ιδιαίτερο σεβασμό για την *Εγκυκλοπαίδεια* του D'Alembert και του Diderot και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κ.Θ. Δημαράς: «εκείνο που αποτέλεσε για τον Καταρτζή δώρο θεού είναι η “Εγκυκλοπαίδεια”, “η πρώτη”, την οποία του “έδос’ο Θεός”, και δεν είχε “πλέον χρεία από άλλο βιβλίο”».⁶⁵⁷ Τα άρθρα της *Εγκυκλοπαίδειας* δεν επηρέασαν τον Καταρτζή μόνο στα θέματα που αφορούσαν τη φιλοσοφία και τη θρησκεία, αλλά και στα ζητήματα που σχετιζόταν με την αγωγή και την εκπαίδευση. Οι θεωρίες του D'Alembert εντοπίζονται σε αρκετά έργα του Φαναριώτη λογίου, επομένως φαίνεται πως «ο μετρημένος και ευήνιος χαρακτήρας του γάλλου φιλοσόφου»⁶⁵⁸, ταίριαζε με τα φιλοσοφικά πρότυπα του Καταρτζή.

Συνοψίζοντας, αντιλαμβανόμαστε πως ο Φαναριώτης λόγιος είχε αντιληφθεί πλήρως τις ανάγκες

⁶⁵⁶ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 238.

⁶⁵⁷ ό.π., 200.

⁶⁵⁸ ό.π., 199.

της εποχής του και επιχείρησε να συμβάλλει ιδιαίτερα αποφασιστικά για την ανανέωση του γένους του. Το γεγονός πως μοχθούσε δραστικά για την πνευματική ανάπτυξη της υπό Οθωμανικής κατοχής ελληνικής κοινωνίας αποδεικνύεται από την προσπάθειά του να εισάγει στην ελληνική διδασκαλία τα δυτικά πρότυπα με αρμονικό τρόπο, έτσι ώστε να καταφέρει να τα καταστήσει ευκολότερα αποδεκτά. Ακόμα και αν το ενδιαφέρον του στράφηκε περισσότερο στα θέματα που αφορούσαν το εκπαιδευτικό σύστημα και τα ζητήματα της γλώσσας, οι αντιλήψεις του για την φιλοσοφία δεσπόζουν στο *Εγκώμιο του φιλοσόφου*, στο οποίο προβάλλεται η αναγκαιότητα της ύπαρξής της στη ζωή του ανθρώπου. Άλλωστε, προκειμένου να καταφέρει η ανθρωπότητα να κατακτήσει την ακεραιότητά της, θα πρέπει η φιλοσοφία «να γίνει κτήμα του λαού».⁶⁵⁹

---

⁶⁵⁹ *ό.π.*, 240.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού έθεσε γερά θεμέλια για την πρόοδο των επιστημών, των τεχνών, των γραμμάτων και προέβη σε μεταρρυθμίσεις που πέρα από τις αλλαγές που επέφεραν στην κοινωνία άλλαξαν και τον τρόπο σκέψης και δράσης των ανθρώπων. Η βαρύτητα που δόθηκε στην ορθολογική προσέγγιση των θεμάτων και η αναγνώριση των αναγκών και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, έφεραν την πρόοδο και την ανανέωση σε πάρα πολλούς τομείς. Σημαντικό ρόλο στο ανθρωπιστικό αυτό κίνημα διαδραμάτισαν οι φιλόσοφοι, οι οποίοι στην αρχή της δράσης του δέχτηκαν οξύτατες κριτικές και κατηγορήθηκαν για την υποτιθέμενη επικινδυνότητα των ιδεολογιών που πρόσβευαν. Η προσφορά των φιλοσόφων, ωστόσο, κατά τη διάρκεια του αιώνα των Φώτων υπήρξε ιδιαίτερα καθοριστική. Η φιλοσοφία αναζητά πάντοτε την αληθινή φύση των πραγμάτων και επιχειρεί να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα που ταλανίζουν την σκέψη των ανθρώπων. Αυτή την αντίληψη φαίνεται να υιοθετούν και οι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, οι οποίοι φαίνεται πως έχουν συλλάβει την ανατρεπτική διάθεση που φέρει το κίνημα του Διαφωτισμού και επιχειρούν να την εισάγουν και στην καθ' ημάς κοινωνία.

Η βασική διαφορά που εντοπίζουμε στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό έγκειται στο γεγονός πως οι Έλληνες εκπρόσωποι του κινήματος δεν επεδίωκαν να φέρουν την επανάσταση στις επιστήμες, αλλά στην συνείδηση του λαού. Έτσι, εισάγουν τα δυτικά πρότυπα με σκοπό να φωτίσουν τον τρόπο σκέψης του υπόδουλου ελληνικού γένους με σκοπό την διεκδίκηση της απελευθέρωσής τους. Τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα που συστάθηκαν την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αποδεικνύουν τη διάθεση της ανατροπής, της ανανέωσης και της λήξης της υποταγής στον τουρκικό ζυγό. Οι φιλοσοφικές απόψεις δεν διαδόθηκαν με τον ίδιο τρόπο από τους Έλληνες λόγιους και χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δύο διανοητές που μας απασχόλησαν στην συγκεκριμένη εργασία.

Κύριο μέλημα της παρούσας διπλωματικής εργασίας υπήρξε η ανάδειξη της σημασίας της φιλοσοφίας σε ένα γενικότερο πλαίσιο και, ειδικότερα, η επιρροή που άσκησε σε δύο εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Χριστόδουλο Παμπλέκη και τον Δημήτριο Καταρτζή κατά την τελευταία εικοσαετία του 18ου, στα χρόνια της ωρίμανσης. Τόσο ο ένας, όσο και ο άλλος λόγιος, ανέπτυξαν τον συλλογισμό τους κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες, εξαιτίας της οθωμανικής κατοχής, κάτι που δεν ευνοούσε την περαιτέρω διάδοση καινοτόμων αντιλήψεων. Η υπόδουλη ελληνική κοινωνία χαρακτηριζόταν για την αμάθειά της και για τον σκοταδισμό που φρόντιζαν να διατηρούν στις ψυχές τους οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας. Ο αγώνας που κατέβαλαν οι δύο προαναφερθέντες διανοητές για την ανατροπή της λανθασμένης αντιμετώπισης της φιλοσοφίας ήταν ιδιαίτερα κοπιαστικός και, ειδικότερα στην περίπτωση του Ακαρνάνα λογίου, θα λέγαμε έως και κατακριτέος.

Μελετώντας τα δύο έργα, συμπεραίνουμε πως οι δύο λόγιοι μοιράζονται αρκετές κοινές απόψεις σε ό,τι αφορά την έννοια της φιλοσοφίας. Αρχικά και οι δύο διανοητές επιχειρούν να δώσουν έναν ορισμό στην έννοια της φιλοσοφίας, αλλά και του φιλοσόφου. Ο Παμπλέκης ξεκινά το έργο του παραθέτοντας την ετυμολογία της λέξης «φιλόσοφος» και στην συνέχεια αναπτύσσει τον ορισμό της «σοφίας». Ο Καταρτζής επιλέγει να εκθειάσει την προσωπικότητα του φιλοσόφου προσθέτοντας ολοένα και περισσότερα γνωρίσματά του μέχρι την ολοκλήρωση του έργου. Η διαφορά τους, ωστόσο, έγκειται στο ότι ο Παμπλέκης θεωρεί πως ο φιλόσοφος ενσαρκώνει την ουσία της τελειότητας σε ό,τι αφορά την προσφορά του σε διάφορους τομείς, ενώ ο Καταρτζής αναγνωρίζει τις αρετές του αν και μακα-

ρίζει τον χριστιανό αφού η δράση του είναι πιο κοντά στον λόγο του Θεού.

Εστιάζοντας στις απόψεις που εξέφρασαν και οι δύο λόγιοι στα έργα τους, θα καταλήγαμε εύλογα στο συμπέρασμα πως ο λογισμός τους στα θέματα που σχετίζονται με την Εκκλησία και τη θρησκεία είναι εκ διαμέτρου αντίθετος. Ο Χριστόδουλος Παμπλέκης δεν απορρίπτει καμία θρησκεία γενικότερα, ωστόσο προτείνει την ορθολογικότερη προσέγγισή της. Θεωρεί την θρησκεία υπεύθυνη για την πνευματική υποταγή των ανθρώπων, λόγω των εκπροσώπων της που χρησιμοποιούν εκφοβιστικές μεθόδους προκειμένου να απομακρύνουν τους ανθρώπους από τη φιλοσοφία. Αντιθέτως ο Δημήτριος Καταρτζής, προβάλλει τον ρόλο της Εκκλησίας ως ιδιαίτερα βοηθητικό, αν και σε ορισμένα σημεία αναγνωρίζει την επιφυλακτική της στάση απέναντι στα θέματα της φιλοσοφίας, ωστόσο δεν καταγγέλλει τη δράση της. Αμφότεροι ωστόσο, επιδιώκουν μέσω των προτάσεών τους την συμπόρευση της φιλοσοφίας με την χριστιανοσύνη.

Δεν είναι λίγες οι φορές που, προκειμένου να επιχειρηματολογήσουν για τα λεγόμενά τους, οι δύο διανοητές παραπέμπουν σε κορυφαίους εκπροσώπους τόσο της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας, όσο και της δυτικής. Αντιλαμβανόμαστε πως ο λόγος για τον οποίο εισάγονται τα αρχαιοελληνικά πρότυπα είναι για να τονιστεί ο ρόλος του διανοούμενου, ο οποίος αποτελούσε μία εξέχουσα προσωπικότητα και κατά την αρχαιότητα. Ο συνδυασμός τους με τα δυτικά φρονήματα συμβαίνει προκειμένου να πάψει η επιφυλακτική αντιμετώπιση των ανθρώπων ως προς τη φιλοσοφία και να αρχίσουν να συνειδητοποιούν την ωφέλιμη δράση της. Είναι γεγονός πως, πέρα από τους εκπροσώπους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, το κορυφαίο συλλογικό έργο της *Εγκυκλοπαίδειας* διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στις συνειδήσεις τους. Στα έργα τους παρατηρούμε την ένταξη αποσπασμάτων από διάφορα άρθρα της *Εγκυκλοπαίδειας*, γεγονός ιδιαίτερα βοηθητικό για την διάδοση του πνεύματος του γαλλικού Διαφωτισμού στην υπό Οθωμανικής κατοχής ελληνική κοινωνία.

Οι αντιλήψεις των δύο φιλοσόφων συγκλίνουν για ακόμη μία φορά σχετικά με το αξίωμα του σωστού κυβερνήτη. Και οι δύο διανοητές παρουσιάζουν τον φιλόσοφο ως τον ιδανικότερο κυβερνήτη μιας πολιτείας, διότι διαθέτει πληθώρα αρετών που μπορούν να οδηγήσουν την κοινωνία του στην ευδαιμονία. Οι λόγιοι προσπαθούν αδιάκοπα να καταστήσουν σαφή τη χρησιμότητα της ύπαρξης των φιλοσόφων στην κοινωνία, γι' αυτό και τονίζουν ορισμένα γνωρίσματά τους. Η διάθεσή τους να πρεσβεύουν πάντα την αλήθεια, η ορθολογική αντιμετώπιση των καταστάσεων με έναν σωστά δομημένο λόγο και η επιθυμία για ανανέωση και εξέλιξη της κοινωνίας, αποτελούν μερικά από τα χαρακτηριστικά του φιλοσόφου, τα οποία επιθυμούν να προβάλλουν οι διανοητές με σκοπό να κάνουν περισσότερο αποδεκτούς τους φιλοσόφους στον συλλογισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Είναι φανερό πως και ο Χριστόδουλος Παμπλέκης και ο Δημήτριος Καταρτζής επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τον δυτικό τρόπο σκέψης και φρόντισαν να εισάγουν στα έργα τους τη δυτική νοοτροπία προκειμένου να ανατρέψουν την κατάσταση που επικρατούσε στην υπόδουλη ελληνική κοινωνία. Και οι δύο φαίνονται ιδιαίτερα συνειδητοποιημένοι όταν γράφουν τα έργα τους, καθώς δεν αρκούνται απλά στην εισαγωγή των δυτικών ιδεολογιών, αλλά προσθέτουν τον προσωπικό τους τρόπο αντίληψης από τις ιδέες που έχουν καλλιεργήσει από το καινοτόμο κίνημα των Φώτων. Ωστόσο, παρατηρούμε πως δεν εισήγαγαν κάποια άκρως ριζοσπαστική πρόταση (ακόμα και ο Χριστόδουλος Παμπλέκης), παρά αρκέστηκαν στην αναπαραγωγή των ήδη καθιερωμένων ιδεολογιών, παραλλάσσοντας ορισμένες προκειμένου να μην προκληθούν εντάσεις από το κοινό αίσθημα. Η φιλοσοφία για τους δύο εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αποτελεί το μέσο αλλαγής και προόδου του υπό οθωμανικής κατοχής Ελληνισμού. Ο σκοπός τους, πέρα από την αποκατάσταση της σημασίας της, υπήρξε και η ανάδειξη της συμβολής της σε διάφορους τομείς όπως η πολιτική, η κοινωνία, αλλά και η θρησκεία, καθώς και η κατάρριψη των στερεοτύπων γύρω από αυτήν.

Ο Χριστόδουλος Παμπλέκης υπήρξε για την εποχή του ένας ιδιαίτερα προοδευτικός φιλόσοφος. Ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται τα φιλοσοφικά ζητήματα φανερώνει τον θαυμασμό του και την αφοσίωσή του στην ιδέα πως, αν η φιλοσοφία αναπτυχθεί περαιτέρω στην υπόδουλη ελληνική κοινωνία και οι πολίτες συνειδητοποιήσουν την αληθινή της αξία, τότε θα καταφέρουν να αποκτήσουν και την πνευματική τους ελευθερία και να απελευθερωθούν από τα τουρκικά δεσμά. Παρά τον κορυφαίο φιλοσοφικό του στοχασμό, οι θέσεις που ανέπτυξε γύρω από τα θρησκευτικά ζητήματα ενόχλησαν τους κληρικούς με αποτέλεσμα να τον καταδικάσουν και να τον θεωρήσουν εχθρό της θρησκείας. Ο Παμπλέκης επιτίθεται στους κληρικούς καθώς θεωρεί πως αλλοιώνουν την ουσία της θρησκείας, εξαιτίας της διάδοσης στερεοτύπων και φανατικών αντιλήψεων. Ο Ακαρνάνας λόγιος δεν εκτοξεύει τα βέλη του αποκλειστικά στα θρησκευτικά θέματα, αλλά σχολιάζει και όσους έχουν την πεποίθηση πως εκτελούσαν τα καθήκοντα του φιλοσόφου, ενώ στην πραγματικότητα ψευδοφιλοσοφούν παραπλανώντας τον λαό. Εξαιτίας αυτής της ανατρεπτικής διάθεσης με την οποία πλαισίωσε τα θέματά του ο Παμπλέκης, η Εκκλησία τον θεώρησε επικίνδυνο και ανεπιθύμητο και έτσι κατέβαλε ισχυρές προσπάθειες προκειμένου να απλωθεί μία σιωπή γύρω από το όνομά του.⁶⁶⁰ Έτσι, το όνομα του Χριστόδουλου Παμπλέκη δεν μνημονεύτηκε και δεν δόθηκε η απαραίτητη σημασία στην αξία του έργου του. Η συμβολή του στην ιστορία της ελληνικής σκέψης δεν έχει μελετηθεί εις βάθος έως και σήμερα, αφήνοντας πολλά αναπάντητα ερωτήματα σε ό,τι αφορά τη δράση του φιλοσόφου.

Ο Δημήτριος Καταρτζής απεναντίας, υπήρξε ένας από τους πιο αναγνωρισμένους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και διακρίθηκε για τη συνεισφορά του στα θέματα που αφορούσαν το εκπαιδευτικό ζήτημα και τα θέματα της γλώσσας. Το γεγονός πως υπήρξε μέλος της αυλής των Φαναριωτών ηγεμόνων δικαιολογεί τη μετριοπαθή στάση που επέλεξε να υιοθετήσει. Ο Καταρτζής οραματίζεται την ένταξη των διαφωτιστικών ιδεολογιών στην υπόδουλη ελληνική κοινωνία, ωστόσο επιλέγει να τις εισάγει με ιδιαίτερα αρμονικό τρόπο, προκειμένου να αποφύγει ενδεχόμενες εντάσεις. Οι νεωτεριστικές απόψεις του Καταρτζή στα θέματα που αφορούν τη φιλοσοφία γίνονται έκδηλες στα έργα του, με χαρακτηριστική περίπτωση αυτή του *Εγκωμίου του φιλοσόφου* που αναλύσαμε. Ο Φαναριώτης λόγιος εξυμνεί τις αρετές του φιλοσόφου κρατώντας ωστόσο τις ισορροπίες μεταξύ της φιλοσοφίας και της χριστιανοσύνης. Ο Δημήτριος Καταρτζής έθεσε φλέγοντα ζητήματα και προβληματισμούς και σε συνδυασμό με τις διαφωτιστικές του αντιλήψεις στόχευε στην αναδιαμόρφωση του υπόδουλου ελληνικού γένους.

---

⁶⁶⁰ Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 2, τχ.4, Μέλισσα, Αθήνα (1985), 387-404.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

ΠΗΓΕΣ:

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη*, μεταγρ. Οδυσσέας Ελύτης, επιμ. Εμμ. Μοσχονάς, Ύψιλον, Αθήνα 1985.

Ακολουθία ετεροφθάλμου και αντιχρίστου Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας, εν Βιέννη 1793.

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, μτφρ. Δημήτριος Λυπουρλής, τόμ. Α΄, Ζήτρος, Αθήνα 2006.

Αριστοτέλης, *Περί Ουρανού*, εισαγ. προλ. Π.Π. Παναγιώτου, Α. Α. Λινάνη, Αθήνα 1989.

Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, μτφρ. Β. Μοσκόβης, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1989.

Απάντησις ανωνύμου προς τους άφρονας αυτού κατηγορούς επονομασθείσα περί θεοκρατίας, ότι άπας ο λόγος περί ταύτην στρεφει αρετής ου κατισχύσει ποτέ κακία, εν Λειψία της Σαξωνίας 1793.

Βούλγαρης Ευγένιος, *Η Λογική έκ παλαιώντε και νεωτέρων συνεραμισθεισα. Ύπό Εύγενίου Διακό-νου του Βουλγάρεως. Ής προτέτακται άφήγησις προεισοδιώδης περι Αρχής και Προόδου τής κατά την Φιλοσοφίαν Ένστάσεως, και προδιατριβαί τέσσαρες είσαγωγικαί είς άπασαν έν γένει την Φιλοσο-φίαν προτελεστικαί. Έκδοθεισα σπουδΐτε και φιλοτίμω δαπάνη τοϋ Έλλογιμωτάτου και Έξοχωτάτου έν Ίατροφιλοσόφοις κυρίου Θωμᾶ Μανδακάσου τοϋ έκ Καστορίας, έν τῇ Τυπογραφία τοϋ Βρεϊτκόφ, Έν Λειψία τής Σαξωνίας αψξς '[=1766]*

Βούλγαρης Ευγένιος, *Σχεδίασμα περι ανεξιθρησκείας ήτοι περι ανοχής των ετεροθρήσκων*, εκδιδόται το δεύτερον υπό Νεκταρίου Κεφαλά μητροπολίτου Πενταπόλεως, τυπο-λιθογραφείον Ι. Κ. Λαγουδάκη, εν Αλεξάνδρεια 1890.

Βολταίρος, *Πραγματεία περι ανεκτικότητας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, Διαλέγεσθαι, Αθήνα 2018.

Γοβδελάς Δημήτριος, *Ο Εξωστρακισμός του ασεβούς Χριστοδούλου του Μονοφθάλμου του εξ Ακαρνανίας ήτοι το κατά της ασεβείας αυτού εξενεχθέν, και εν πάσαις ταις των Ορθοδόξων Εκκλησίαις αναγνωσθέν Φρικτόν Συνοδικόν*, Τύποις του κατ' Ουγκαρίαν Βασιλικού Πανδιδακτηρίου, εν Βούδα 1800.

Ησίοδος, *Θεογονία*, μτφρ. Βλάχος Α.-Βλάχος Στ., Παπαδήμας, Αθήνα 1961.

Καταρτζής Δημήτριος, *Δοκίμια*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, Αθήνα 1974.

Καταρτζής Δημήτριος, *Τα Ευρισκόμενα*, επίμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, Αθήνα 1999.

Κοραής Αδαμάντιος, *Αλληλογραφία*, Τόμος Α΄, επίμ. : Κ. Θ. Δημαράς, Άλ. Αγγέλου, Αικ. Κουμαρια-νού, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1964.

Κοραής Αδαμάντιος, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμ. Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008.

Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος, *Φροντίσματα*, Τυπογραφία Γ. Βενδότη, Βιέννη 1805.

Παμπλέκης Χριστόδουλος, *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικής, μεταφυσικής, πνευματικών και θείων αρχών, όσα διάφοροι σοφοί ανδράσι συντιθέντα, προς Χριστοδούλου, του εξ Ακαρνανίας, εις την Ελλάδα φωνήν μεταφράσθη, αναλώμασι κ δαπάνη των εν Βιέννη χρησιμοτάτων και εντιμοτάτων εμπόρων τύποις εκδοθέντα προς ωφέλειαν των ομογενών φιλελλήνων, εν τη τυπογραφία Ιώσηπου του Βαουμειστέρου, εν Βιέννη της Αουστρίας 1786.*

Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους*, μτφρ. Παύλος Νιρβάνας, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1923.

Πλάτων, *Ευθύφρων*, μτφρ.- σχ.- εισ. Νικόλαος Μ. Σκουτερόπουλος, Ινστιτούτο του βιβλίου - Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982.

Πλάτων, *Πολιτεία*, συντελεστές: Σκουτερόπουλος, Νικόλαος Μ., Κάλφας Βασίλης, Πόλις, Αθήνα 2002.

Πλάτων, *Φαίδρος*, πρόλογος - μτφρ. Δόικος Παναγιώτης, επιμ. Χριστοδούλου Σ. Ιωάννης, Ζήτρος, Αθήνα 2006.

Πλάτων, *Φαίδων (περί ψυχής)*, πρόλογος: Φάλκος-Αρβανιτάκης Τάσος, μτφρ. Μαυρόπουλος Γ. Θεόδωρος, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2007.

Φροντίσματα του εκλαμπροτάτου αιιδίμου Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του εξ Απορρήτων, νυν πρώτον τύποις εκδοθέντα αναλώμασι του υψηλοτάτου και ευσεβεστάτου Αυθέντου και Ηγεμόνος πάσης Μολδοβλαχίας κυρίου κυρίου Αλέξανδρου Κωνσταντίνου Μουρούζη Βοεβόδα, Εν τη Ελληνική τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1805.

ΜΕΛΕΤΕΣ:

Αθήνη Στέση, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2010, 331-345.

Αθήνη Στέση - Ξούριας Γιάννης, *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, www.kallipos.gr, Αθήνα 2015.

Αινιάν Γ., *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων Ευγενίου του Βουλγάρεως*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1838.

Αποστολόπουλος Δημήτρης Γ., «Ο Καταρτζής και οι questions sur l'Encyclopédie του Βολταίρου», *Ο Εραμιστής*, τόμ. 24, Αθήνα (2003), 105-110.

Γεδεών Μανουήλ, *Η πνευματική κίνησις του γένους τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1976.

Γεωργιάδου Βασιλική Σ., *Η εικόνα της αυτοκρατορικής εξουσίας και η ιδεολογία της Βυζαντινής*

ιστοριογραφίας από τον ΙΓ' στον ΙΔ' αιώνα- Μία μέθοδος ανάγνωσης των ιστορικών κειμένων του Παχυμέρη, του Γρηγορά και του Κατακουζηνού, (διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα Οκτώβριος 1997.

Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη Αθ., *Νεοελληνική φιλοσοφία: πρόσωπα και θέματα*, Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1993.

Γλυκοφρύδη Αθ. - Λεοντσίνη, «Το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», *Ευγένιος Βούλγαρης, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, (Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006)*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Ιστορίας, Κανάκη, Αθήνα 2009.

Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2009.

Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, *Ο " Ύμνος στο Δία,, και τα Χρυσά Έπη Η ποιητική θεολογία του Κλεάνθη και η Ορφικο-Πυθαγορική παράδοση*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1971.

Ηλιού Φίλιππος, «Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη», *Τα Ιστορικά*, τχ. 4, Αθήνα (Δεκέμβριος 1985), 387-404.

Θεοδώρου Ανδρέας, *Βασική Δογματική Διδασκαλία, Απαντήσεις σε ερωτήματα σωτηριολογικά*, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2015.

Θεοδωρακόπουλος Ιωάννης Ν., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, τόμ. Α', 1974, Αθήνα 2010.

Κάλφας Βασίλης, Ζωγραφίδης Γιώργος, *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι*, Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2011.

Καράς Γιάννης, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία χειρόγραφα και έντυπα*, βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1992.

Κατωμάνης Φάνης, «Οι Έλληνες στην Αίγυπτο. Η ελληνική παροικία της Αλεξάνδρειας», *Ο Εραμιστής*, Αθήνα 31 Μαρτίου 2013.

Κεχαγιόγλου Γιώργος, «Σκέψεις για ορισμένες λογοτεχνικές, μεταφραστικές και εκδοτικές ενασχολήσεις του Ευγένιου Βούλγαρη, με επίκεντρο τον βολταιρικό "Μέμνονα"», *Ευγένιος Βούλγαρης, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μετ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009, 1996.

Κονδύλης Παναγιώτης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμ. Α', Θεμέλιο, Αθήνα 2004.

Κονδύλης Παναγιώτης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμ. Β', Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

Κονδύλης Παναγιώτης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

Κώστας Θεοφάνους, « Η «Εγκυκλοπαιδεία» του Ντιντερό: Οι περιπέτειες της έκδοσης », *Διαβάζω* τχ. 216, Αθήνα Μάϊος 1989, 72-76.

Μαυρέλος Νίκος, *«Η Επαρχία της Ανυπάρκτου» Είδη, Διακείμενα, Γλώσσα και Νεότερη Ιδεολογία στην Αληθή Ιστορία («Ανώνημος του 1789»)*, Σοκόλης, Αθήνα 2016.

Μαυρέλος Νίκος, *Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι στα Βαλκάνια και την Ευρώπη: η απαρχή της Νεοτερικότητας (1664-1727)*, Υπό δημοσίευση στα πρακτικά του 4ου Συνεδρίου Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών με θέμα «Ελληνισμός και Βαλκάνια - αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019) (Κομοτηνή: 22-24 Νοεμβρίου 2019).

Μπαντές Θανάσης, «Ο Αριστοτέλης για τη μεγαλοψυχία», *Ο Εραμιστής*, Αθήνα (3 Απριλίου 2018).

Μπαντές Θανάσης, «Ο Αριστοτέλης και η ελευθεριότητα», *Ο Εραμιστής*, Αθήνα (21 Μαρτίου 2018).

Μπαντές Θανάσης, «Ο Αριστοτέλης, οι έξεις και η αρετή ως θέμα πολιτικό» *Ο Εραμιστής*, 2018.

Μπαρμπαρούση Γιώργος Σ., *Οι φιλοσοφικές απόψεις του Χριστόδουλου Παμπλέκη στα πλαίσια του νεοελληνικού διαφωτισμού*, (διδακτορική διατριβή) Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής Ψυχολογίας, Τομέας Φιλοσοφίας, Αθήνα 2011.

Μπαρούχ Ντε. Σπινόζα, *Ηθική*, μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης, Εκκρεμές, Αθήνα 2009.

Νούτσος Παναγιώτης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

Νούτσος Χρ. Παναγιώτης, *Νεοελληνική Φιλοσοφία οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Κέδρος, Αθήνα 1981.

Μπερμπέρη Ασπασία, *Μορφολογική προσαρμογή και λεξικοσημασιολογικός δανεισμός των Τουρκικών δανείων στα αρχεία του Αλή Πασά*, (Διπλωματική εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2017.

Νούτσος Παναγιώτης, «ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Ο ΕΞ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ ΚΑΙ «ENCYCLOPÉDIE» Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Εραμιστής*, τόμ. 17, (1981), 13-24.

Πατηνιώτης Μανώλης - Σπυροπούλου Βαρβάρα, «“Της εντελεχούς μελέτης το μοχθηρόν και επίπονον”. Ο μεταφραστής Ευγένιος Βούλγαρης», *Ευγένιος Βούλγαρης, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Αθήνα 2009.

Πατηνιώτης Μανώλης, «Οι pestiferae Questiones του Κυρίλλου Λουκάρεως και η ανάδυση του κορδαλικού προγράμματος», στο Βυζάντιο-Βενετία-Νεώτερος Ελληνισμός, μία περιπλάνηση στον κόσμο της Ελληνικής επιστημονικής σκέψης, *Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 7-9 Νοεμβρίου 2003*, επιμ. Γιώργος Ν. Βλαχάκης, Θύμιος Νικολαΐδης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004.

Παπανούτσος Ευάγγελος, *Νεοελληνική φιλοσοφία*, τόμ. Α', Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1953-1956.

Παπανούτσος Ευάγγελος Π., *Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα*, Νόηση, Αθήνα 2002.

Σάθας Κ. Ν, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη ή συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας*, τόμ. Ζ, τύποις του Φοίνικος, εν Βενετία 1894.

Σάθας Κ., *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453- 1821)*, εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, εν Αθήναις 1868.

- Σαπαρδάνης Κωνσταντίνος, «Σωκράτης και Ιησούς - Ένας παρεξηγημένος συσχετισμός», *Ο Εραμιστής*, 2015.
- Σπανδάγος Ευάγγελος, *Η αστρονομία των αρχαίων Ελλήνων Από το 6000 π.Χ.εως το 600 μ.Χ.*, Αίθρα, Αθήνα 2004.
- Στούκας Μιχάλης, «Λιβύη : Από την αρχαία ελληνική “Κυρηναϊκή Πεντάπολη” στην αγκαλιά της Τουρκίας», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα 2 Δεκεμβρίου 2019.
- Ταμπάκη Άννα, «Αντιλήψεις και θεωρίες για τη μετάφραση στον 18ο αιώνα», *Ο Εραμιστής*, 21, (1997), 176-188.
- Ταμπάκη Άννα, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης 18ος αιώνας- ο Διαφωτισμός «πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ'όλα τα βασίλεια...»*, Καλλιγράφος, Αθήνα, 2018.
- Τιβέριος Μ.Α., *Διόνυσος και χριστιανισμός*, *Το Βήμα*, Αθήνα 24 Νοεμβρίου 2008.
- Τιβέριος Μ.Α., «Χριστιανισμός και διονυσιακή λατρεία», *Το Βήμα*, Αθήνα 24 Νοεμβρίου 2008.
- Τόντοροφ Τσβετάν, *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, επιμ. Γιάννης Αβραμίδης, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη, 2011.
- Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας (Παμπλέκη), Απάντησις Ανωνόμου προς τους αυτού άφρονας κατηγορούς επονομασθείσα Περί Θεοκρατίας*, δεύτερη έκδοση, εισ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Κουλτούρα, Αθήνα 2013.
- Ψημμένος Νίκος Κ., *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, τόμ. Α, Γνώση, Αθήνα 1988.
- Cassirer Ernst , *Διαφωτισμός και θρησκεία*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Έρασμος, Αθήνα 2004.
- Cassirer Ernst, *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Έρασμος, Αθήνα 2008.
- Descarte Rene, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μτφρ.-επιμ. Ευάγγελος Βανταράκης, Εκκρεμες, Αθήνα 2009.
- Immanuel Kant, *Κριτική του καθαρού λόγου*, εισ.-μτφρ.-σχ. Αναστάσιος Γιανναράς, Παπαζήση, τόμ. Α΄ Β΄, Αθήνα 1977, 1979.
- Immanuel Kant, *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφρ. Ν. Μ Σκουτερόπουλος, Κριτική, Αθήνα, 2014.
- Israel Jonathan, *Η Ευρώπη και ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός Μια τυπολογία των διανοητικών και πολιτισμικών πηγών της νεωτερικότητας=Europe and the radical enlightenment A typology of modernity's intellectual and cultural roots*, προλ. Κιτρομηλίδης Μ. Πασχάλης, μετάφρ. Χατζηϊωάννου Χριστίνα-Μαρία, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2005.
- Foucault Michel, *Τι είναι Διαφωτισμός*, εισ. - μτφρ. Στεφάνου Ροζάνη, Έρασμος, Αθήνα 1988.
- Hume, *Δοκίμια φιλολογικά, ηθικά, πολιτικά*, επιμ.. -μτφρ.- σχ. Παπανούτσος Π. Ευάγγελος, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 1990.
- Michelet Jules , *Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης*, εκδ. Ελληνικής Μορφωτικής Εστίας, μτφρ. Γ.

Λάμψα, τόμ. Α, Αθήνα 1969.

Richard Geldard, *Ηράκλειτος ο σκοτεινός φιλόσοφος*, μτφρ. Σοφία Λειβαδοπούλου, Αρχέτυπο, Θεσσαλονίκη 2004.

Rousseau Jean Jacques , *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, μτφρ. Αλεξίου - Καναγκίνη Μέλπω, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010.

Stuart Hall - Bram Gieben, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, Σαββάλας, Αθήνα 2003.

Wolff Larry, *Ο Διαφωτισμός και ο Ορθόδοξος κόσμος*, μτφρ. Μαρίας-Χριστίνας Χατζηϊωάννου, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2001.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

ΜΕΛΕΤΕΣ:

Honderich Ted, *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford University Press, New York 2005.

Israel Jonathan, *Democratic Enlightenment Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, Oxford University Press, New York 2011.

Israel Jonathan, *Enlightenment Contested Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752* Oxford University Press, New York 2006.

Kitromilides Paschalis M., *Religion and politics in the Orthodox world the ecumenical patriarchate and the challenges of modernity*, Routledge, New York 2019.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

Λεξικά:

<https://www.ccel.org/ccel/wace/biodict.html?term=Novatianus%20and%20Novatianism> .

<https://www.lexico.com/en/definition/libertine> .

Άρθρα:

https://www.synaxarion.gr/cms/gr/content/agioi_prostates_filanthropoi.aspx .

<https://www.synaxarion.gr/gr/sid/1370/sxsaintinfo.aspx> .

Μελέτες:

<https://www.newadvent.org/cathen/11138a.htm> .

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/hellenistic/page_016.html .

<http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirisphil/article/view/881> .

Βιβλία:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=497 .

https://books.google.gr/books?id=P21jAAAAcAAJ&dq=%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B5%CF%85%CF%82+%CE%B4%CE%B9%CE%B4%CE%AC%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%B9+%CF%84%CE%BF+%CF%80%CE%BB%CE%AD%CE%BF%CE%BD+%CF%84%CE%BF%CE%B9%CF%82+%CE%B5%CE%BA%CF%84%CF%8D%CF%80%CE%BF%CE%B9%CF%82&hl=el&source=gbs_navlinks_s .

<https://www.imdlibrary.gr/index.php/el/2013-01-14-09-09-13/books/book/89?page=1> .

http://www.fh-augsburg.de/~harsch/graeca/Chronologia/S_post05/Nonnos/non_di00.html .

<https://www.biblegateway.com/passage/?search=%CE%95%CE%A5%CE%91%CE%93%CE%93%CE%95%CE%9B%CE%99%CE%9F%CE%9D%20%CE%9A%CE%91%CE%A4%CE%91%20%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%9A%CE%9F%CE%9D%204:39-41&version=THGNT> .